

СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ ЗА ПОЛИТИЧЕСКИ И СТОПАНСКИ НАУКИ.
(БАЛКАНСКИ БЛИЗКОИЗТОЧЕН ИНСТИТУТ)

Печатано вместо ръкопис.

НАЙ-НОВА
ПОЛИТИЧЕСКА И СОЦИАЛНА
ИСТОРИЯ НА СВЕТА
(1789—1920)

(Съкращение из лекциите. — четени от проф. С. С. Бобчев в
Свободния Университет през първата година след него-
вото откриване, 1920—1921. — Помагало за студен-
тите при готвенето им за изпит).

—•••—
ПЪРВА КНИГА.

СОФИЯ

ПЕЧАТНИЦА „НОВ ЖИВОТ“ УЛ. ТРИ УШИ № 9

1921

БИБЛИОТЕКА СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
№ 1189
Г
30

Печатано вместо ръкопис.

НАЙ-НОВА
ПОЛИТИЧЕСКА И СОЦИАЛНА
ИСТОРИЯ НА СВЕТА
(1789—1920)

(Съкращение из лекциите, — четени от проф. С. С. Бобчев в
Свободния Университет през първата година след него-
вото откриване, 1920—1921. — Помагало за студен-
тите при готвенето им за изпит).

ПЪРВА КНИГА.

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА „НОВ ЖИВОТ“ УЛ. ТРИ-УШИ № 9
1921

НАЙ-НОВА СВЕТОВНА ИСТОРИЯ.

У В О Д.

§ 1. Какво нещо е най-новата история? — Литература.

Историките не еднакво разделят периодите в най-новата история на света. Едни от тях считат, че най-новата история почва от Виенския конгрес, 1815 г. (Гервинус, Булле, Йегер, Дюбан¹⁾). Други, според нас много по-рационално, за отбрана точка на най-новата история вземат голямата Френска Революция (1789 г.) (Гонейер, Лейкниер, Файф, Мишле²⁾). Немците наричат най-новата история с термина „история на най-новото време“, като разбират с това историята на XIX век; учените на тази епоха дават названието „Съвременна История“. Руските историци (Н. И. Кареев и др.) употребяват термини „Новейшая история“ или „История Европы въ новое время“. Според нас, историята на най-новото време почва от момента на голямата френска революция, която извърши она елик прелом, що дели не само политически и социално, но и идейно, културно „стария режим“ от новия ред на нещата в света. И действително, — 1789 г. падна старият обществен строй, който се отличаваше със същевременно си характер с привилегии само на известни класи, а върху развалините му поникна безсъсловно гражданство, основано на принципа на равенството на всички пред закона. Както чешката революция в време на хуситството, немската — в началото на реформацията, английската — в средата на XVII век, така и френската революция разтреса народните маси и за XIX в. става изходна точка на най-новото политическо, народностно и социално движение. От този момент се изгубва и икономическата основа на обществените класове, а под влиянието на романиата в стопанския живот почна се и бързото развитие на социалната противоположност между буржуазията и народа.

¹⁾ Gervinus, Geschichte des XIX Jahrhunderts (преведена е и по руски); K. Bülle, Geschichte der neuesten Zeit; — Jäger, Versuch einer Darstellung neuester Geschichte; — Dauban: Histoire contemporaine.

²⁾ И трите тези исторически трудове са преведени по руски: Гонейеръ, История культуры XIX в. — Отто Лейкниеръ, Наш век; — Файфъ, История Европы в XIX в.

Поради демократическия характер на фр. революция в зависимост от стопанските промени, които изостриха отношенията на имачи и немащи класи, ажи от политическото движение, което се изрази в либерализъм и радикализъм, ажи от идеята на народностите, пониква вече и съвсем особено историческо движение — социализма.

Некои историци делят най-новата история на следните периоди: 1. Време на самата революция (1789—1800); този период е важен по дълбокия прелом извикан в политическия и обществен живот не само на Франция; 2. Време на консулството и империята (1800—1814), което е време на вътрешната политическа реакция в Франция и разширяването на нейното външно могъщество и влияние; 3. Време на реставрацията (1814—1830), което се очертава със силна реакция в посока към „стария режим“ и в борба с там несона либерализма на буржуазията; 4. Време на Юлската Монархия (1830—1848), през което буржуазията достига политическо преобладаване и когато се появява първи път в силни, остри размери социалния въпрос, играл важна роля през втората половина на XIX в. В това време се усилва и движението на националностите за свобода и независимост. 5. Време на февруарската революция и втората империя (1848—1870), когато Франция, на чело с Наполеона III, взема ръководящо значение в съдбините на Европа. 6. След франко-пруската война, време на обединяването и могъществото на Германия, която зае преобладаващо място в света и достига до степен на опасна велика сила. Това време се завършва с последната световна война (1914—1918), от която се започва вече Съвременната история на света.

За онези, които желаят да се запознаят по-подробно с най-новата световна история в политическо, обществено, културно и стопанско отношение, ние препоръчваме някои по-важни исторически трудове:

- 1) Н. И. Карѣевъ. История Западной Европы въ новое время, 6 тома, която довежда изложението на историческите събития до края на XIX в.
- 2) Н. И. Карѣевъ. Философия культурной и социальной истории новаго времени. Введение въ историю XIX вѣка“ Спб. Изд. 2-ое 1902 г.
- 3) Н. И. Карѣевъ. Общій взглядъ на историю западной Европы въ первыя два трети XIX в. Спб. 1905.
- 4) Н. И. Карѣевъ. Политическая история на Европа от фр. револ. до днес. (Прев. Цвѣтан Маринов). Книгоизд. „Знание“ — София.
- 5) Д-ръ Х. П. Джъдсон, професор по история на Чикагския университет (Прев. от английски А. Христов) част I, Пловдив 1903.

6) От французките автори струва да се препоръчат:
 Albert Sorel: L'Europe et la Révolution française, 8 тома.
 Paris 1905 г. Труд от голямо значение и писан с дълбока
 вещина и талант.

7) Michelet: Histoire de XIX s. (Има и руски превод от
 г-жа Цебрикова 1883 год.)

8) Ch. Seignobos, Histoire politique de l'Europe con-
 temporaine (1814—1898 г.) Има и руски превод, 1899 год.

9) Ch. Seignobos, Histoire de la civilisation contemporaine.
 Paris, 1908

10) E. Mallet, Cours complet d'histoire. L'Époque con-
 temporaine. Paris, 1920

11) Lavisse et Rambaud, Histoire générale. Съдър-
 жа няколко тома, от които има глави посветени на XIX век.
 (Томове IX, X, XI)

12) Debidour, Histoire diplomatique de l'Europe, 4 тома.

13) E. Bourgeois, Manuel historique de politique étran-
 gère. Три тома.

14) E. Driault et G. Lèonard, Evolution du monde moderne
 Histoire politique et sociale (1815—1909). Paris 1910.

По английски, освен Джъдсон:

15) Ч. Файфъ, (английски историк). История Европы XIX
 века, превод с второго англ. издания М. В. Лучицкой, Спб.
 1904 год.

16) Alison, History of Europe from the fr. revolution to
 the B. burbons.

По немски, освен класическите трудове на Шлосер и
 Гервинус, — вече посочените под черта трудове на Буле и Вагер.

Последният е преведен и на български; в „Allgemeine
 Volksgeschichte“, най новата история от времето на Фр. Револю-
 ция е написана от Флате (Flathe, Geschichte der neuesten
 Zeit)

От българските трудове ще посочим тук университет-
 ския курс на пок. Д. Агура: „Най-новата история“, и тия
 на Н. Станев по френската революция.

За улеснение практическите занятия и по-обширното за-
 познаване с предмета, при всяка глава § (параграф), е по-
 сочена литература на някои по-важни и достъпни трудове —
 книги и статии.

§ 2. Общ преглед и характеристика на XIX век. *)

Разгледан съвсем бегло XIX в., дошел след големата

*) ЛИТЕРАТУРА. Lavisse, Общ поглед върху политическата
 история на Европа. Превод от Г. Груев. Вж. отд. Нашия век;

Н. Каръевъ, Общия изглед на Историята Зап Европы 1905. — М. О.
 Мещниковъ, Съдършена на века. Превод от руски. Бжлг. Сбир. VIII 1901.
 Кн. I — III.

фр. революция, представлява една крайно интересна картина от събития които измениха спроти миналите векове, из основа политическия, социалния и стопанския строй на държавите и живота на народите.

В политическо отношение, върху развалините на стария режим, в който се погребяха привилегированите съсловия и абсолютизма на държ. власт, се появява стремж към народовластие и конституционно управление, поне в повечето държави на континента. Народите, от населения под владетелски или феодални династии, станаха нации, — проникнати от съзнание за вътрешно единство и общност на интереси. Народите се събудиха. Много от тях, в политическа зависимост от чужди държави, или разделени в разни държави, възкръсват за нов политически живот и много от тях се обединяват. Конституционализма и парламентаризма, като форма на управление, пренесени от Англия в Франция през революционното време, се разшириха в много страни. Принципа на народното върховенство, като източник на власт и управление, пусна корени. Появи се една нова обществена сила: общественото мнение, което намери израз в разпечатването на всекидневния печат. Така че, един от най-съществените факти, с които се ознаменува XIX в., това е почти всеобщото преминаване на абсолютистичните монархии в монархии конституционни и събуждане на народите.

Наистина, ние виждаме че това събуждане на народите извика образуването на редица нови държави: Белгия — в западна Европа, Италия — в южна, Германия и Маджарско — в централна, Гърция, Сърбия, Ронжия и България — в източна и юго-източна Европа. Това възраждане се прояви в две насоки: едни добиха независимост, други — единство. Възстанаха против своите чужди владетели и добиха независимост: белгийци, маджари, сърби, гърци, ромъни, българи; обединиха се: италианци и германци, които бяха разделени на разни държави под няколко владетели. Осъществяването на италианското и германско единство стана приблизително около същото време (1859—1870). То беше главното събитие в втората половина на XIX в.

В социално отношение, привилегированите някога аристократи, висши духовни лица, големи земевладелци, видеха да се изправя до тях наравно едно трето съсловие — буржуазията. През целия XIX в. буржуазията (гражданството) играе грамадна роля, опирайки се върху своите капитални, натрупани от търговия и индустрия. Засиления капитализъм изостря отношенията между труда и капитала, между работодателите и наемните работници. Противоположността се засили още повече от турянето в ход на машинното фабрично дело, от обезземелването на грамадна част селяни, от наплива на такива в града и от появата на пауперизма и

пролетариата. Появи се социалната борба между имотни и неимотни класи. Работнишкият въпрос зададе големи грижи на някои държави. Основа се I и II интернационал. Селският въпрос също се разви в XIX в. повече от предишните епохи.

В международно отношение, появява се едно усилено културно и политическо общуване между държавите и почва да се мисли, че сбора от народите съставя една целост — човечеството. Заговорва се за вечен мир и се пристъпва към създаването на международен съд (в Хага).

Русият почин за разоржаване и за способите на предвдване от войни даде повод да се свика Хагската конференция (1899) в края на XIX в. При все това, тази идея, изхождаща от една страна, дала на света Достоевски, Тургенев, Толстой и др. велики писатели, не можа да извика достатъчно международно съзнание и практически последици. Новите пасифистски веиния в международната политика остават още безсилни против преданията на тесния национален егоизъм, в какъвто се обжрна на много места великото начало на народностите. Края на XIX в., украсен с бляскавите успехи на човешката духовна и веществена култура по всички линии на обществения живот, се помрачи чрез завоевателната война на Англия с бурските републики в Южна Африка. XIX в. предаде на XX-ия една равностетка, в която личеха параграфи за бляски сблясквания, както между държави и народи, тъй също и на класова борба, оставена открита и не разрешена. Това наследство за далекогледното око беше вече като предпоставна за бждащата ужасна световна война (1914—1918).

Слжбшителните средства по сухо и по море още повече улесниха международното общение, достигнало върха на съжршенство благодарение на телеграфа и телефона. В края на XIX в. от София бе по-лесно да се отиде в Америка, отколкото преди 100 години — от София в Цариград.

Североамериканските Щати, току-що освободени от Англия, се възмогнаха и станаха силна държавна. Задржзалата в стара форма на живот и едва достъпна Азия се амжива в примислено-търговското движение на културна Европа. Таинствените области на Африка и на Австралия се откриха и някои от тях станаха цветущи колонии.

В културно-стопанско отношение света се разви до най-високо стъпало. Духовната и веществена култура взаимодействуваха и засилааха науката и техниката, вървеха ръка-в-ръка. Откритията в физиката, химията и медицината докараха до чудеса. Електриката съжрза света с телеграфи и телефони. Бактериологията облагодетелствува човечеството в здравословно отношение повече отколкото през цели предшествуващи хилядилетия.

Основателно се твърди, че човечеството до XIX в. е преминало един период в развитието на своята техника и че

с XIX век се почва други, нов. Ако и да се появи в края на XVIII ст. откритието и прилагането на машините и чрез тях се произведе един грамаден стопански преврат, широкото обаче прилагане и разпространение на машинното производство и главните технически успехи характеризуват именно XIX в. Параходите и локомотивите, две съвсем нови и грамадни сили на парата, се появиха в XIX в. Но към парата се присъедини и електрическата енергия, а също и новите подпални вещества. Така, силите на парата, на електричество и подпалните (избухвателни) вещества умножиха силно броя на необходимите, за живота изделия, намалиха цените им, уголемиха бързината на превода, улесниха общенията и сношенията до най-големи размери, като направиха възможно да се прокопаят грамадни тунели (Симплон, С. Готар и др.) и канали (Суезкия) и пр.

Трябва обаче да се отбележи, че развитието на механиката, химията, физиката, които направиха чудеса в техниката и, поставени в служба на промишлеността, създадоха нови богатства, помогнаха не малко на милитаризма и империализма, като им дадоха средства за разрушение и изтребление. Но така или иначе, преврата в техниката доведе и преврат в целия обществен живот, благодарение на паровия транспорт, електрическия телеграф, скоропечатането.

Системата на вжоржен мир, която цели десетки години се поддържаше от Бисмарк, извики надпреварванията между държави и народи и се изрази поинакве в стопанска обособеност, при която беше благоприятствувана отечествената промишленост над чуждата. Създадоха се високи митнически тарифи, които докараха до крайния протекционизъм.

Военните усиливания и разноси и всеобщото стопанско обтегнато положение, нарастваще постоянно между друго и от митническата борба, накараха много държави да разширят своята колониална политика в далечни краища, за да търсят там нови пазари за своите произведения.

По този начин се появи и общ стремеж за ширене на Европа извън пределите ѝ, за дирене нови територии в Африка и в Азия, които се деляха между великите държави. Даже германците подиреха и намериха за себе си земи в Африка (1884 г.), Италия, и тя не искаше да остане назад, и от 1885 г. зае Масова при Червено Море и се опитваше да заеме част от Абисиния, като с това се увлече в кръвопролитни срещи. Дори Китай стана жертва на стремежите за колонизация, които охванаха Япония (1894—1895 г.). В тази многомилионна държава с незасегнати още природни богатства се откриха нови небосклони за европейската индустрия и търговия, но същевременно и нови извори за вражди и световни сблъсквания. XIX в. предаде на XX-ия, редом с чудния напредък в духовна и веществена култура, заченките на едно страшно сблъскване.

Голямата френска революция.

§ 3. Стария ред.*)

Френската революция събори дългата редица стари учреждения, обичаи и наредби, които е прието да се наричат с едно име стар ред (*l'ancien régime*). Сжществениите черти на тоя ред бяха: пълна абсолютизъм на върховната власт, права и привилегии, остатки от феодализма, само за известни класи, безправие на масите, безправие на селяните дори до крепостничество, което в някои случаи не се отличаваше от робството.

Държавата беше наследствена абсолютна монархия. Монарха се наричаше крал. Той се опираше върху благородниците и висшето духовенство. Людовик XIV възведе държавата до степен на личен чифлик (мушия). Той смяташе властта като лично и наследствено право, дошло му от Бога, пред когото само смяташе, че може да отговаря. Но властта беше и произвол. Краля вършеше що щеше. По заповед на краля затваряха всекиго: стига да имаше от него едно *l'ordre de cachet*. Краля имаше сам цялата изпълнителна власт: назначаваше чиновници, духовни лица, сам решаваше кога и както му снимнеше въпроси за мир или война, за съюзи, свикваше войски и милиция. Законодателната власт също всецело беше в ръцете на краля. Един само негов указ беше достатъчен за да измени или отмени някой съществуващ, или да нареди някой нов закон. В Франция действащото право състоише само от такива укази (вердикти) и от юридически обичаи.

Краля по начало имаше и съдебната власт: съдиите бяха в негово разположение и той имаше право да им отнеме службите, когато му снимне, или да ги предаде на съд на специални комисии. Впрочем съдийските места се купуваха и краля можеше да заплати стойността на покупката.

В провинциите имаше остатъци от феодално правосъдие: господърски съдилища. Съществуваха още президентски (около 100) и парламенти (тринадесет). Парламентите бяха съдилища пдростепенни и въззивни. Освен това, парламентите имаха право да вписват кралските укази,

* ЛИТЕРАТУРА: Thiers's Histoire de la Révolution française; Albert Sorel L'Europe et la Révolution française — Seignobos, Histoire de la civilisation; — A. Mallet Cours complet d'histoire, L'Époque Contemporaine Chap. I. L'Ancien régime; — Н. Каръевъ, История зап. Европы, ч. IV гл. 37. Преобразование общественото строе въ Франция во время революция; — Н. Каръевъ, Политическа История на Европа, Бжл. прел. от Цвет. Маринов; — Н. Станев, Прочини на френската революция, 1900; — Н. Станев, Сетини от френската революция, 1900, 1903; — Дж. Джесон, Европа в XIX в.; — Д. Агура, Най новата история.

имащи сила на закони. Углавното правосъдие беше жестоко. За да се признае виновния, прибегваха до измивания (tortures). Наказанията също бяха жестоки (за убит заек в някоя господарска мушия — заточение).

Крал в цялата държава, а чиновниците, назначени от него, в своите ведомства и области, бяха пълни и безгранични домакини и разпоредители в всяко отношение. Насистина, посочваха ~~на~~ ^{на} ~~наредби~~, които съдържаха основни закони на кралството, обаче това бяха неписани обичаи и предания, които никой не знаеше. Две години преди революцията Парижкия парламент напомни, че краля не може да събира данък без съгласието на Генералните Щати. Това беше ново учение. Людовик XIV и Людовик XV бяха наредили по свое усмотрение данъци, а от 165 години Генералните Щати не бяха свиквани. И когато този парламент не реши да апише един такъв указ на Людовика XVI, защото мърката беше незаконна, той каза: „Все едно!“, а после прибави: „Да, законно е, защото аз го искам.“ От друга страна, парламентите бяха опразднени, или обезсилени, и не можеха да се противопоставят за аписването (enregistrement) на кралските укази. Краля, гледайки на държавата като на свой чифлик, смяташе държавните приходи като свои лъни. Той вземаше всичко и раздаваше милиони като подаръци и пенсии, както му беше угодно. И помислил за уравновесен бюджет нямаше: не стигаха ли парите, правяха заеми, или уголемяваха данъците. Людовик XIV беше очертал собственооръчно своята абсолютна монарша програма и безгранично право на власт: „Волята на Бога е щото моите поданици да ми се подчиняват сплъщката.“ Людовик XV беше казал: „След мене — потоп!“

Министрите на брой шест, се намираха около краля, и с 4 съвета бяха като централно правителство. 4-те съвета бяха: държавен, финансов, за сведения от интендантите и съдебен върховен съд. Държавния съвет беше най-важния, защото обсъждаше важните дела. Двора живееше в Версайл, макар столицата да беше Париж. Около краля прислужаха близу 18,000 придворни — без ясно определена служба. Разкоша в тоя двор беше неопишует. Разочителност поразителна. Само от угарките на свещите слугините годишно добиваха по половина милион франка. Към 1789 год. двора харчеше 89 милиона франка. Един писател при Людовик XVI (Аржаксон) бе казал: „Двора е гроба на Франция“.

Голяма роля играяха в управлението придворните дами, фаворити и фаворитки.

Държавата не беше обединена, макар и централизирана. Областното управление се делеше на губернии (области) gouvernements, или на генералитети (ин-

тендантства). Имаше 40 губ. Управителите само номинално носяха титлата, а си живееха разкошно в Версайл. Имаше 36 генералитета, с по един интендант на чело. Те чакаха заповеди от краля, а сами бяха крале в провинциите, носители на щастие и нещастие. По-долните административни деления бяха различни (окръжия, околии, парохии и пр.). Държавно единство липсваше: наредби, мерки, теглилки, данъци — различни. Вносно мито се плащаше за стоки от един окръг в други.

Данъците се събираха от интендантите чрез главни откупници: тез имаха бирници, еднакво лакоми. Най-тежките преки данъци бяха: поземелен данък (*la taille*); плащаха го всички непривилегировани при всяка продажба и покупка; личен данък (харч, с-*pitation*), разделен и плащан на разреди (28) според богатството, но падащ предимно на непривилегированите (простолудието). От непреките данъци най-тежък беше този върху солта (*gabelle*). Всяко лице, по-възрастното от 7 години, беше длъжно да купи поне 7 ливри сол. Некупуването се наказваше като престъпление. Солта беше нечиста. Доставка на сол контрабандно се наказваше. В 1787 г. имаше около 30,000 души запрени и 500 осъдени на смърт или заточение за солна контрабанда. И тази сол не можеше да се употребява за друго солене, освен за масата (*roug pot et salière*). Който се хванеше, че е употребил подобна сол за друго солене, се наказваше с гл. ба.

Имаше налог, наречен помощ върху виното (*aide sur le vin*), което се таксуваше в разни моменти. Всяка челяд, от колко членове и да била, имаше право да консумира 4 бурета. За повече илпито — особен налог.

Не бяха леки и антиарките (*les étvés*), които караха селяните да работят цели дни по лътищата на господарски земи. Имаше и някои осъществителни тежоби: благородния чифликчия, когато щеше, можеше да иде на лов дори през нивата на селянина. Някаде селяните бяха карани да бъдат с тояги окопите около боярския замък, за да не кречат жабите.

Обществото. В Франция, до революцията, обществото се делеше, по предание от средните векове, на три класи: бояри (благородни или аристократи), духовенство и средно селовие.

Благородните и духовенството бяха привилегировани: имаха всички държавни служби и облаги. Те не бяха мнозина, а държахо всичко в ръцете си. Някои пресмятат благородните на 30,000, други ги изкарват до 100,000. Привилегиите на висшето духовенство състоеха в това, че то имаше грамадни имоти, за около 4 милиарда, или една пета от цяла Франция. То събираше налози в своите земи (феодални права), десетини и пр. и плащаше на краля под разни наз-

вания около 30 милиона годишно. Висшето духовенство живееше княжески. Всеки владика имаше до стотина хиляди доход. Низшето духовенство (около 60 х. свещеници) се ржкополагаше из средниято сжсловие и едвам се поминаваше. Свещеника получаваше 1750 франка годишно.

Благородните идяха след висшето духовенство. Те се деляха на военни (*noblesse d' épée*) и сждебни (*noblesse de robe*). Първите бяха благородни по рождение, по кръж. Всички имаха титли: дюкове, маркизи, графове и пр. Вторите държаха благородството си от краля, бяха облагородени, защото заемаха разни служби. Военните благородни се деляха на велики или придворни и малки или областни благородни (болери). Като висшето духовенство, благородните бяха привилегирвани, не плащаха личних, имотен данък (*la taille*) и сжбираха, по предание от феодалните времена, известни такси (берии), в началото оправдавани поради правени на простолюдието услуги. Най-важните бяха: нивнина (*champart*), земяна от зелените произведения, които господаря се задължаваше да пази от грабители; преходнина — мостнина, пътнина (*les peages*) и така наречените *banalités*, — за услуги с пещ, за воденица и пр. Това бяха реални привилегии, но имаше и почетни дворянски тежоби, служби в войска, дипломация, управление. Великите благородници бяха от две столетия напуснали провинцията и живеяха в празност и разкош в Версай; това — особено от времето на Людовика XIV. Те бяха занемарили именията си и някои от тях бедствуваха. За това бяха принудени да просят кралски милости и служби. Поради това те бяха извикали завистта на областните благородни и умразата на служебната аристокрация и на богатите буржуа. Последните, ако и предани краля, виждаха злочестите последици от неограничената му и произволна власт и смятаха за необходими политическите реформи.

Другото беше трето сжсловие: народ от около 24 милиона. В това сжсловие влазяха всички непривилегирвани: а) буржуазията — всички тжрговци, свободни професионалисти, чиновници, сждии и писари; б) всички майстори, работници, занаятчии и селяни земледелци. Впрочем занаятчиите — около 2 $\frac{1}{2}$ милиона — имаха някои особни привилегии, — като еснаф (корпорации, цехове). Всеки работник и занаятчия трябваше да принадлежи към някой еснаф (корпорация). В всеки еснаф имаше няколко майстори (*maîtres*); майсторствата се купуваха. Броя на учениците (чираци) беше ограничен. За да стане някой работник или калфа, изискваше се да служи известно време. И само след това можеше да си купи майсторството (да упражнява занаята на своя глава). Тези еснафи, както впрочем навсякъде, бяха строго уредени и ограничени с устава и не можеха да се бжкрят един в работите или производството на други.

Буржуазията, която влязаше в третото състояние, беше заобгатила от търговски и индустриални предприятия през XVIII в. Тя заемаше на краища пари, вземаше на предприятия постройки и пр. И тя обаче виждаше, че не може да се върви така, защото държавата отиваше към банкрутство, тя искаше едно политическо преобразуване. Буржуазията, при това, беше вобщо образована и надхвана с новите идеи на економистите и философите. — Монтескьо, Волтер и Русо особено, апостола на равенството и на народо-властта.

Селството в 1789 беше цяла Франция, защото съставляше девет десети от жителите, повече от 21 милиона, като се смята, че Франция имаше тогава около 25 милиона. Около един милион селяни бяха още крепостни (serfs). Другите бяха заселени (colons), изпolicари (métayers) и надничари (journaliers). Заселените се уславяха годишно за храна, облекло и жилище; надничарите изкарваха по един франк и 25 ст.; изпolicарите поделяха с господаря произведенията, но носяха и тежобата — данъци, които бяха големи. Селяни пълни собственици имаше около половин милион, други държаха земята срещу плата на някоя постоянна рента или на феодални данъци. Те бяха многото и се наричаха данъчни (censitaires). Положението на селяните беше много тежко. Ришелю беше казал (в 1630 г.): „Селянина е мулето на държавата“. Това беше истина и сега. Собственик или изпolicар, той трябваше да плаща 55 процента от приходите си за данъци. Освен това, той дължеше десетак на духовенството. Ако беше данъчен — плащаше на феодалите право — нивнината и разни услуги. И да не получи услуги, той пак плащаше. Той немошеше да иде на чужда воденица, даже и да е спряла господарската, ако не получи разрешение. Пресметнато, селянина трябваше да плати три четвърти от дохода си на краля, попа и господаря. Имаше още да плаща косвени данъци — дължимата сол и помощите. За да живее селянина, оставаше му чиста само една пета от произведението на труда му.

Голяма неволя наставаше, когато се случеха суша или други причини за недород. Такова беше положението през 1788 г. В добавък зимата на 1789 г. беше жестока, положението — крайно натегнато. И епископа от Нанси имаше право да каже при откриването на Генералните Щати, в една своя проповед, в лицето на самия Людовик XVI, който дремаше в трон си: „Господарю, народа над когото царувате даде сигурни доказателства за своето търпение. Той е мъченически народ, комуто живота е оставен само за да се мъчи още дълго време“.

§ 4. Стария ред в другите европейски държави*).

Като оставим на страна Англия, в която, след двете революции през XIV в., общественият живот беше тръгнал по един път на сравнително мирно конституционно развитие, в другите страни на Европа старият режим не се отличаваеше много от този на Франция. В средата на Европа, като величествена следа от средновековен феодализъм, беше така нареч. Света Римска Империя. В нея влазяха Герм. земи, Белгия (в това време австрийска Нидерландия) и някои от слав. земи, зависими от Хабсбургския дом. Теоретически, тази империя бе гледана като преемник на бившата Западна Римска Империя. Тя изразяваше в действителност онова най-големо обединение на германския народ, което историята знаеше. Обаче, до като Франция беше едносоставна, Империята беше многосоставна: йкава конфедерация от няколко стотина независими държавни образувания и градове и няколко стотини дребни владения (чифлици) на независими рицари. Някои от тези рицари имаха по 300—400 поданици. Между това, тези рицари-владетели се домогваха да стоят на един чин с другите князе и даре. Имаше владетели, на които войската състоеше само от десетина души.

На чело на тази империя—конфедерация (сюз) стоеше императора, избран пожизнено от така наречените електори. Нанстина, той имаше висока титла, но фактически той немаше голяма сила. Около това време, когато се приключаваше френската революция, на чело на Империята стоеше главата на Хабсбургския дом, т. е. на австрийския архидук ерцхерцог, който почина да се избира за такъв от 1436 год. Той беше по титла крал на Унгария, Чехия, Кроашия, Славония, Галиция; курфюрст (архидук) на Австрия; велики дук на Трансилвания, дук на Штирия, Каринтия и Карниола; князески конт на Хабсбург и Тирол; той владееше Милано и Брюксел. В тази пясстра и дрипелна Хабсбургска монархия се говореха 11 езика. В нея обитаваха около 10 мил. славяни, 5 мил. германци, 3 мил. маджари. Имаше още италянци, вламанци, французи, цигани и романи.

Не може да се каже, че тази страна беше немска в истинския смисъл на думата. Управлението беше абсолютен деспотизъм. Тука имаше два обществени фактори с власт и сила: монарх и свещеник. Хабсбургския дом, бидейки католически, стана центр и събра около себе си католическите дър-

* ЛИТЕРАТУРА: Zybél. Histoire de l'Europe pendant la Révolution française (trad. de Gallemand; имл. в и в руския превод); — Seignos. Hist. de la Civil. — Id. Hist. politique; — H. Taine. Les origines de la France contemporaine; — Н. Каръевъ. История зап. Евр. т. IV, в. II. Възникне франц. револ. на Европа; гл. X. Разложение старото монархия; — Н. Каръевъ. Политическа история, бжл. прев.; — Дж. Д. О'Н. цит. с Н. Станев, цит. с.

жавици на южна Германия. Протестанското военно кралство на Фридриха II. Велики, Прусия, стана среда, която привлече северногерманските протестантски държавици. По този начин, към политическото разномислие изпъкна и религиозната вражда: те остро разделяха разните държавици. Наистина, германския съюз имаше тъй наречената обща Диета — един вид върховно законодателно тело. Но това беше само нарицателно законодателно тело, в което представителите на разни селовици се боряха и разискваха напр. около такива въпроси: какъв да бъде плата на столовете, на които седат посланиците на князете в това събрание — червен или зелен — на 1-и май по колко клончета бял трън имат право да окачат на вратата си. Историята свидетелствува, че в 1792 г., ахв време на французкото нахлуване в Германия, диетата разисква 4 недели преди да повика войските на съюза (конфедерацията) и 5 месеци преди да обяви война. В този германски съюз обществения живот се движеше по стария феодален ред. Крепостничеството не беше съвсем премахнато. Владетеля на земи, благородник, имаше селените си почти наравно като добитък. Ако в Франция имаше поне едно движение и опити за политически и обществени реформи, тука като че ли и помен немаше за подобно нещо.

Италиа не съществуваше като държава, а само като географски израз. Апенинския Полуостров беше разделен на държавици и области под разни владетели. Буден стремеж и народно чувство за италианско единство немаше. Папата беше и светски господар на Римската област. Пиемонт (Сардиния) и двете Сицилии бяха независими области. Венеция и Генуа живееха с спомените на някогашната си републиканска слава. Ломбардия принадлежеше на Австрия. Тоскана, Модена и Парма бяха независими области. Абсолютния деспотизъм беше навсякъде редовното управление. В някои области, като например в Флоренция, просвещението осветяваше и смекчаваше живота поне от малко-малко.

Холандия, в своите крайморски земи, и Швейцария, в своите алпийски гори, запазваха свободата си. Но в Холандия главния управител на обединените там провинции не беше чужд на едно олигархическо управление, а Швейцария немаше още един стегнат федеративен политически съюз.

Русия продължаваше да живее при ред не по-малко деспотически от този в останалите части на Европа. При Борис Годунов (1598 г.) бе въведено крепостничеството. Новата династия на Романовици (от 1613) зацарува при добри изгледи за събирането на руските разделени земи. Петр Велики бе оставил на своите приемници една силно централизирана държава, устремена постоянно към разширение границите на юг и изток. Привилегировани бяха дворяните, т. е. благородните; тжпвани бяха селяните. Старото болярство (боярство) беше

наследствено и минаваше из род в род. Създаването от Петра В. дворяни беха свързани с служба при или около двора. Там бяха раздадени земи „поместия“ и в повечето места „мушкетер“ беше безземелен и закрепостен. Ангариите, които тегляше той не бяха по-леки от онези у германските феодални и френските сеньори. Силната реформна работа на Петра Велики не измени много измислите пластове на руския живот. Истина е, че Петр сполучи да преобрази Русия в една велика държава. Обаче през XVIII век се почна насаждането на една култура, пак дошла от горе, особено на една французка култура. Тази култура засегна впрочем върховете.

Турция, достигнала върха на своята сила и слава през XVII в., беше вече тръгнала устремено към своята провала. Абсолютната власт на султаните не можеше да се наложи на отдалечените областни паша, които се обкръжаваха никъде на независими феодални сеньори. Еничерите буйствуваха и не се подчиняваха. Християнското население — раята — се ограбваше и търпеше страшни насилия. Централната власт не беше в състояние да внесе ред и да пази живота и имота. Австро-руските войни свършиха разлятото Деятели Алие.

Въобще устройството на държавите в Европа беше пълното отричане на свободата: нито обществото се допускаше да управлява, нито личността беше оградена в своята свобода и права. Беше пълно разкъпване на абсолютизма върху развалините на старите съсловно-представителни учреждения от XIV—XVI в. в. Държавата беше абсолютна, полицейска. При това, обществото беше основано върху идеала на неравенството: при илегии и право имаха само духовенството и боярството, лишени от права бяха всички останали класове на населението.

В XVIII в. се появи една по-развита класа, която почва навсякъде повече или помалко борби против подобен държавен обществен строй. Това бе замогатата в търговия и индустрия буржуазия.

§ 5. Далечни причини на революцията. Идеята пропаганда*).

Живота при стария режим беше тежък не в една само Франция. Но ако великата революция избухна в Франция, причините на това се крият до голяма степен от една страна, в пропагандата на идеите на френските философи, особено енциклопедистите, а от друга — в живия и подвижен характер на французина. Икономисти и философи създадоха умонастроението, при което ставаха необходимите бързите реформи, ако се искаше да се избегне едно насилствено превращение на ре-

* ЛИТЕРАТУРА. Цит. съчинения на Thiers, Taine, Albert Sorel, Michelet, H. Станев, Seignobos.

жима чрез революцията. Книги, като тях на Буа-Гилбер (*Le détail de la France*, 1697, и *Le larcin de la France*, 1707), както и книгата на Вобан „Царският десетък“ (*La dime royale* 1707) изтъкнаха обединяването на Франция. Населението намаляваше и данъци не се събираше. Земите на благородните и богатите не плащаха, а селяните и малките земледелци носяха големите тежоби. Те почнаха да напушат полята си. Двамата икономисти посочиха един справедлив данък за всички земи, но полицията изгори съчиненията им.

При Людовика XV, едн. кралски лекар, Кене, обнародва „Стопанската Картина“ (*Tableau économique*). Краля, казват, сам преглеждал коректурите на тоя труд. В него се поддържаше това учение, което после се наричаше физиократия, буквално природовластие. Според това учение, всички закони на природата сж свършени, но хората се намъсват и забъркват всичко. — Прочее, по-малко намъса на държавата в стопанските въпроси. Според Кене, земята е единствен извор на богатствата. Другите икономисти прибавяха: и всички произведения на промишлеността. Държавните наредби, наместо да помогнат на промишленост и търговия, спъват ги. Колбер един ден беше попитал един промишленник: „Какво да се направя, да забогатее страната?“ Той му отговорил: „Господарю, laissez être laissez passer“. Този израз стана лозунг на икономистите. Те искаха пълна свобода в стопанската и промишлена области. Физиократите искаха още да не се смислва земеделието, като се карат само селяните да плащат данъци, а тези последните да паднат върху всички имотници. Те прибавяха, че е необходимо да се унищожат косвените данъци, да има само един данък, плащан изцяло от собствениците.

Най-прочути икономисти в XVIII в. бяха: основателя на политич. икономия — шотландецът Адам Смит, и френецът Тюрго. Адам Смит събра в една книга разните теории. Това беше „Богатствата на народите“, 1776 г. Той доказваше, че освен земята има и други източници на богатство: индустрията, която като променява първичните материи, твори периодически богатствата. Тюрго (1727—1781) подчерта разликата между сребро и книжна монета и посочи как разделянето на труда уголемява богатството, както и кои са отношенията между работническата плата и капитала.

Това, обаче, което особено раздвижи умовете в Франция, беше политическото учение на Монтескйю, Волтер (1694—1778) и др., които, без да бъдат революционери, искаха настоятелно реформи в либерален смисъл. Те заеха много от английската политическа философия, която след втората революция в 1688 г. се разви и закрепя в проповеди за политическата свобода и верската търпимост. Такива бяха на първо място Лок, (1632—1704), автор на „Опит върху човешкото споразумение“, и Болинброк

(1671—1751). По-късно изтъкна теорията за договора на гражданите помежду им, по силата на който е създадена държавата; хората имат естествени права: лична свобода, право на чед и право на собственост, които са свещени, защото почиват върху естествената религия. Народите са създали държави с правителства, за да си гарантират тези права. Наруши ли тези права едно правителство, то губи своето право на съществуване и всеки има право да му се съпротивява. Правото на собственост, бидейки абсолютно, държавния глава не може да събира данък, освен ако гражданите или техните представители се съгласят на това.

Болдинброк, като развива тази идея, казва, че всяка власт се стреми да става абсолютна. За това е необходимо да се балансира тя, за да не натяга и преминава границата. Властта не трябва да посяга на частните права и свободи.

И Монтескьо и Волтер бяха ученици на Англия. Волтер, син на един парижки нотариус, възпитаник на йезуитите, бе принуден да напусне Франция и живя 3 години в Англия, дето написа своите „Философски писма“ (1731 г.). Във всички свои печатни произведения, той писа върху политиката и религията. Той не беше против абсолютните господари, но господаря трябваше да бъде ученик на философа. Той беше повел най-голяма борба против верската нетърпимост във всичките ѝ форми, Инквизицията и верските войни. И, като посочваше на верската търпимост в Англия, поне в негово време, той канеше и френското правителство да допусне всякому да отиде в рай по който път иска. Той не искаше махването на всяка религия, която смяташе че е необходима на народите, но искаше религия без догми, тайнства и символи, в която духовенството да проповядва народу морал.

Монтескьо (1689—1755) не засягаше религията. Той искаше само веротърпимост. Преди всичко той беше политически либерал и конституционен писател. Откак написа първото си съчинение Персийски писма, той пътува в Европа и се спрем повече в Англия. След това написа своя Дух на законите, дето описа английската конституция по начин да я представи като тип за едно добро управление. Историкокритиците по-късно констатираха, че не навсякъде в своите описания на английската конституция той е бил точен. В Дух на законите М. развива мисълта, че целта на държавата е да поддържа свободата. Най-сигурното средство за това е да се раздели властта между едно държавен глава, едно събрание на наследствени болери и едно събрание на представители, определени от собствениците.

Той формулира знаменитата теория за разделянето на властите: законодателна, съдебна и изпълнителна.

М. беше шеф на парламентарната либерална школа.

Без да бждат революционери, В. и М. проповедаваха по какви реформи: В областта на религията: черковата да престане да преследва неверници и разколници; духовенството да бжде по-прибрано и по-скромно и ажа власт и в богатство. В политическата област: държавния глава да управлява в съгласие с благородните и да не стават произволни затваряния; благородните да се откажат от своите привилегии, поземелни и данъчни, и да си плащат данъка както всички; да се премахнат мъченията (*les tortures*), жестоките наказания и тайните съдпроизводства.

Философите от следующето поколение отидоха по-нататък. Ж. Русо (1712 — 1778) и Дидеро (1713 — 1760), първият син на часовникар, вторият на ножар, след един мъчен живот в Париж, намериха и заповедаваха, че общественото устройство е порочно и трябва да се измени. Те се занимаваха малко с английските учреждения, а си поставиха свои общи начала на разума и искаха да се построи обществото върху тези начала. Русо не приемаше нито управлението, нито въртата на своето време. Те всички бяха за него лоши, като създадени от хората и противни на природата. Наистина, „природата е направила човека честит и добър, но обществото го извращава и прави злочест“. Обществото е несправедливо, защото не дава на всички еднакви изгоди. Собствеността е несправедлива, защото се взема от „общия фонд“, който трябва да принадлежи на човечеството; още по-несправедливо е управлението, чрез което „едно дете заповядва на един старец, един глупак води мъдрец“. Прочее, трябва да се събори обществото, собствеността и правителството и да се повърнем към природата. Тогаз ще се основе едно общество по общо споразумение. — ще има *le Contrat social*; ще се уреди правителство, което ще упражнява всички власти и ще дава на всички еднакви права. Вместо върховенство на краля, ще има върховенство на народа. Избраното правителство ще има абсолютна власт и ще урежда имот, властвитание, даже религия. Русо отхвърля християнската религия, но приема култа на Бога, — върховното същество.

Енциклопедистите съдействуваха най-много за подготовката на умовете към една революция. Това име носят всички учени и философи, които сътрудничиха в Енциклопедията или в Речника на науки, изкуства и занаяти, редактиран от Дидеро, а за математическата част от Даламбера. Дидеро, един от най-бляскавите писатели на времето си, живел много оскъдно в Париж, затаварян не един път, прегледаваше всички статии, пишеше сам твърде много такива по историята, филосо-

фията, политиката и особено по механическите изкуства. Изданието продължи 20 години (1751—1772) и състави 28 тома. Двамата първи тома бяха конфискувани от цензурата, а полицията през 18 месеца беше запретила обнародването на следующите томове. С голяма ижжа и енергия Дидеро изкара работата до ирай.

Сътрудниците на Дидеро имаха различни идеи: най-буйните участници в последните томове бяха: Хелвециус, Холбах, Мабли, Рейнал. Тези енциклопедисти, както и техният водач, не приемаха нито естествената религия, нито превата на човека. Те проповядаха, че човек е създаден за удоволствието, и че той действа само за своя интерес; че тайни и религии са създадени само за да слъжат човека в пък му жм щастието: че те трябва да се разрушат за да се вжлвжрнем към природата. Енциклопедистите нападаха същевременно черковата, джржавата и старите обществени уредби, семейството и собствеността; те отхвърляха съществуването на Бога и безсмъртието на душата и заявяваха, че са атеисти и материалисти. Енциклопедията се разпространи по цяла Европа.

Влиянието на казаните философи беше силно както в Франция тжй и извън нея. Достоинството им състоеше в това, че тяхното учение се преподаваше по начин асен и духовит в разни форми съчинения, даже в сатири и романи, така че бяха достъпни и за най-неприготвените и обикновени четци. Напразно изданията им се преследваха от върховни съдилища и правителство, напразно ги горяха чрез ржката на джелатина. Те си пробиваха път навсякъде, те бяха станали модни и тази мода беше заселнала не само аристократическите салони, но даже и някои кнже и крале: Волтер, Русо и Дидеро бяха в преписка с Екатерина Велика, а Фридрих II доведе Волтера в Потсдам за среща.

По тоя начин се разпространи учението вжрху няколко основни точки. Тяхна бяха: хората до сега са обржщали внимание на обичай и религия, — философите наричаха това предразсъдък и суеверие. Така не може да се живее. Царството на светлините е дошло, хората са осветени от разума, от сега нататък обществото трябва да се пресъздаде чрез разума. Но този разум на XVIII в. не беше знание и наблюдение на факти. Философите не искаха да знаят за истинските хора — селяни и работници; те си бяха създали свои хора, по тяхния ум, без вяра, без обичай, които се ръководяха само от отвлечени мисли и дияха само щастието. За тях хората бяха навсякаде еднакви, разумни и добри. За да се вжрнат към своето естество, трябваше само да се унищожат джржавните уредби и закони, които ги подтискат, стига да се издаде само един декрет от правителството, и обществото ще бжде реформирано.

Тяквоя беше учението, което водеше в цяла Европа към движението за реформи и което в Франция готвеше революцията.

§ 6. Непосредните причини на френската революция*).

Мнозина в Франция очакваха, че правителството, предвид на общия вик за реформи, ще направи такива. Во време на Людовика XV, такива станаха, ако и много дребни, особено в магистратурата: парламентите се заместиха с нови съдилища. Людовик XVI се възкачи на трона, макар още твърде млад, с твърдо решение да докара щастие на Франция. Той повика за министри двама прочени и благонамерени общественици: магистрата Малзерб и икономиста Тюрго. Един стар царедворец обаче, остана на чело на управлението: Морена. В всеки случай краля разгласи намерението си за реформи и Тюрго редактира своите проекти в едно писмо до краля (24. VIII. 1774). Като министър на Финансите, Тюрго съкращаваеше така своята програма: „Нема взем, нема уголемяване на денъци, нема банкрутство“. Той удари на икономия. В две години изплати по-вече от 40 милиона дълг и намали дефицита.

Тюрго се стремеше да направи в стоанската област, още следните преобразувания: а) да даде на търговците с нита пълна свобода; б) да премахне привилегированите корпорации (еснафи) и да даде на всички жители свободата да вкършат всякакви занаяти; в) данъците да бъдат общи за всички; г) да установи в общините и провинциите събрания от общественици, които да вземат участие в управлението. Обаче тези негови реформи срещнаха ожесточена в двора и най-много украликата Мария Антоинета, сестра на австрийския император, амбициозна с идеи на най-краен абсолютизъм. Краля наистина му даде дума, че го поддържа и Тюрго може да пронира следните: а) свободата на житната търговия; б) премахване на еснафите и в) равенство на всички пред данъците (1776). След това, той предложи един общ план за реформиране на администрацията и съзидване на областни събрания. Интересното е, че не само двору кралица и всички заинтересувани еминаха против Тюрго, но и парламента — архивият след — не регистрира реформните актове от 1776. Нарекола Тюрго теоретик и го обвиниха, че ще съсипе държавата, и краля го уволни (1776). Неговите приемници поддържаха Франция на стария път.

Не е вяр, които доде след Тюрго, се опита да уреди поне областните събрания: това се достигна в 1777 г. Малзерб по-

* ЛИТЕРАТУРА: Saignobos, Histoire de la Civilisation; цитирани сжиченици на Thiers, Taine, Albert Sorel, Michelet, H. Crahae; H. K a p' e' va' Hist. зап. Евр. т. III.

жела да направи реформи поне в полицията и правосъдието. Той поуреди затворите и премахна изтезанията като средство за съдебно следствие. Но той не можеше да унищожи така наречените *lettres de cachet*.

Реформите в първите години от царуването на Людовика XVI пропадаха поради съпротивата на заинтересуваните. Вместо нов ред, старият режим се възвръща. Военният министър обяви, че само благородни могат да станат офицери, богатите доходни земи на духовенството се запазиха само за благородните. В провинцията едрите земевладелци поддържиха всички недоплатени дългове на селяните. Положението ставаше от тежко по-тежко, повикат по-силен и революцията хлопаше на вратата на Франция.

В Париж, от 650,000 жители, 120,000 бяха нищи, съставяха армия готова за мятеж. От провинцията стигаха хиляди заявления: ние сме истински крепостни роби на сенйорите—се казваше в тях, истински роби по данъците що трябва да даваме; феодализма е нашия най-страшен бич; необходимостта да се унищожи е въпиюща.

Кой, как и кога ще направи революцията беше един въпрос, на който никой не можеше да отговори, но всеки виждаше нейната неминуемост.

§ 7. По-главни моменти на големата френска революция*).

При все това, революцията от 1789 г. избухна като че ли неочаквано. Извънредно стесненото финансово положение накара правителството на Людовика XVI, под напора на общественото мнение, да свика така наречените Генерални щати, невикани от 1614 год. Те бяха едно старо феодално съсловно представителство, състоящо се от благородните, духовенството и „простите“ или третиято съсловие. Много се очакваше от колективната мъдрост на това събрание, открито на 8 май 1789 год. в Версайл, дето живееше кралят. Когато доде ред да се прави проверка на пълномощията, привилегированите благородни и духовни лица поискаха да гласуват по отделно, но срещнаха съпротивата на „простите“. Тези „прости“ тоя път се състоеха от хората на III-то съсловие: адвокати, търговци, занаятчии и дребни земледелци. Те решиха да не отстъпват и да прокарат своето разбиране, че свиканото събрание е едно и четрибъва всички да гласуват наедно и по глава, а не както искаха

* ЛИТЕРАТУРА. Цит. съчинения на Thiers, Taine, Albert Sorel, Michelet, Н. Станев; Сърпое. La Révolution Française: Mallet. L'Époque contemporaine, chap. II, III, IV; — E. Aulard. Etudes et leçons sur la Révolution Française — Eug. Spuler. Hommes et choses de la Révolution. — Carlyle. The French Revolution; — Гейсъръ. История Французск. революция; — Д. Ягура, и с.; — Н. Станев, История на Френската революция, дял II.

привилегированите: двата класа да имат по два гласа, а другият — един само. Третото съсловие представляваше грамадното болшинство на народа. На брой то беше около 600, а благородните и духовните по около 300 души.

На 17 юний третото съсловие се прогласи за **Народно Събрание** на френския народ. Към него се присъединиха малък брой свободолюбиви благородници и духовни лица. Кралят има злочестата мисъл да се присъедини към привилегированите и нареди да се заключи залата на събранията в Версайл. Но депутатите на III-то съсловие се събраха в една близка зала и се заклекна с следната знаменита клетва: „Кълнем се да не се разотидем, и да се събираме навсякъде, го поискат обстоятелствата, додето уредим Конституцията на Кралството върху здрави основи“. Краля се опита да отиде по-нататък и поръча да затворят и тази зала. Когато обаче, на 23 юний, се яви церемониймайстера и, от името на Краля, поиска да изпразнят залата, най-красноречивият от ораторите, Мирабо, извика: „Идете и кажете на вашия господар, че ние сме тук по волята на народа и че ще излезем от тук само пред натиска на щикове“. Людовик отстъпи, защото виждаше, че дори между войската имаше някои, които викаха: „Да живее третото съсловие! Ние сме войска на народа“.

На 17 юний в Франция първи път народното върховенство победи държавното. На 23 юний сам краля поръча на отделените духовенство и болери да идат в Събранията. Политическата революция тогаз именно беше свършена: абсолютната монархия беше разгромена. Беше установена една конституционна монархия, в която пълномощията и властта на краля бяха строго определени. Предстоеше да се направи още една стъпка: социалната революция. Тя се извърши по-после от Конститувантата, в каквато се превърна Нар. Събрание от 9 юлий 1789 г. до 14 септември 1791 г.

Политическата революция стана в дните 17 и 23 юни 1789, когато депутатите народни се прогласиха за неприкосновени и противопоставиха народния суверенитет на кралския. Социалната революция беше извършена през нощта на 4 авг., когато се прогласиха за унищожени всички привилегии.

Оставаше да се уреди новата конституционна монархия. На 9-и юли Н. Събрание се превърна в Конституванта. Но тукмо тогава пак заработи двораг: брат на краля, граф Артоа, кралицата, свитата му. Свика се войска, която Събранията поиска да се разпусне, но на 10 юли кралят отказа. Той уволни Некера и назначи за военен министър маршал Броли. Вече се говореше за арестуване на депутати и за разпускане на събранията.

Народния мятеж в Париж спаси Събранията и оздрави

сполуката на Революцията. Когато узна че Некер е уволнен, народа (12 юл.) се събра в Пале-Роял, който от предния ден наедно с градините си бе обхванат на клуб. На 13 гръмнаха камбаните. В градския съвет се избра Постоянна Комисия за ред и прехрана; на 14 юний се изхърши Преземването на Бастилията — една част от паринката крепост, превърната на затвор. Тя беше симаол на тирания, защото там запираха с едни само *lettres de cachet*.

Само 4 часа, трябва да да се превземе тази крепост, да се обхърне на пепел и разбуитуваните победители да играят хоро. Това беше първата въоръжена акция и победа. Това беше и първият акт на народната революция. Французите празнуват и до сегато миден 14 юл. като национален празник.

През нощта на 4-и авг. се изхърши друго велико събитие, което френските историци наричат за хършаване на тегайната революция чрез една социална таква. Това беше ден вторник. Съборанието обсъждаше как да се внесе ред и махнат митежите на всякаде. Тогаз виконт де Монте заши, че кризата, имајот за единствена причина господарските права (тегоби) и озрачните останаи на феодализма, лекарството е да се унищожат едни, а други да се прогласят за откупвани. Предложението се прие с възхищение. До 2 ч. сутр. втрѣд сжлзи, пригръщилия, ржкоплесания, депутатите, в едно прѣхлѣсаване, гласуваха прѣмахваането на фѣддалниѣте права и тегоби, господарското правосъдие, правото на вол, откула на дѣселѣните и берите, унищожаване на еснафските прѣгради и приаилетни от всякака вид, продажбата на службите, уреждане безплатен сяд. За всички френци се прогласи пълно равенство пред закона. Краля не бързаше да утврди теми решения.

Когато се узнало че Людовик XVI сивива в Версвил прѣски и че на един офицерски банкет тѣднадни трицѣтната кокарда, народа с хиляди, въоръжени, о Париж, се впуца към Версвил, хванаха и доцарата краля и семейството му в Париж (5 и 6 авг.) на 16 окт. и Съборанието се прѣмести в столицата. Този метеж издѣлаши благородните, които почнаха да емигрират и подиряха у европейските двороде помощ против френската революция. На другата година, 4 юлий 1790 беше празнуван като народен празник. Тѣх пред половина милѣонен народ, краля, прѣседателя на Съборанието и команданта на нар. гвардия се закѣха в конституцията. По кѣсно Людовик XVI обезпокояван от успеха на революцията се опита да бѣга. Но той бе познат, арестуван в Валан (юний 1791), доцаран в Париж и прогласен, за сѣзден о служба, додето Учредителното Съборание приготви конституцията.

За изготвянето на конституцията от 1791 много повлияха ученията на философите Монтескьо, Волтер, Русо, и на енциклопедистите. Според тези учения, както видяхме, трябваше да се действа според началата на разума, еднакво верни и уместни за всички страни и времена. Повлияха и американските инсургенти с тяхната декларация на права. Съборното реши да постави начело на Конституцията — Декларацията на правата на човека и на гражданина, гласувана на 27 авг. 1789 г., която знаменитият историк Едгар Кинс нарече „Евангелие на новите времена“. Същественото в принципите на тази декларация беше принципа на сувереността на народа (чл. 3) и принципа на разделението на властите (чл. 16) звет от Монтескьо. Тези принципи влязоха отсетне в всички фр. конституции, освен в хартията от 1814 г.

Декларация на правата на човека и на гражданина.

I. Човеците се раждат и остават свободни и равни в права; обществените различия не могат да бъдат основани освен върху обща полза.

II. Целта на всяко политическо сдружаване е запазването на естествените и неотменими права на човека; тези права сж: свободата, собствеността, сигурността и съпротивата на притеснението.

III. Началото на всяко върховенство се намира в съществува в народа. Никакво учреждение, никакво лице не може да упражнява власт, която не произлиза изрично от него.

IV. Свободата сжстои в това да можеш да правиш всичко без да вредиш другиму. Така упражнението на естествените права на всеки човек нема граници, освен тези които осигуряват на други членове на обществото радването на същите права; тези граници не могат да се определят освен с закон.

V. Законя нема право да забранява, освен действни вредителни на обществото. Всичко, което не е запретоно от закон, не може да бъде спирано и никой не може да бъде принуден да прави това, което закона не заповядава.

VI. Закона е израз на общата воля; всички граждани имат право да участвуват лично или чрез свои представители в неговото създаване; той трябва да бъде еднакво за всички, било че защитава или наказва. Всички граждани, бидейки еднакви пред него, еднакво имат достъп до достоинства, места и публични служби, според способностите си, и без никакви други различия освен тези на техните качества и дарби.

VII. Никой човек не може да бъде обвинен и запрян, или задържан, освен в случаите определени от закона, и според формите, предписани от него. Тези които изискат, вършат, изпълнят, или накарат да се изпълнят произволни заповеди, трябва да бъдат наказани; но всеки гражданин при-

на общини. Всеки департамент имаше една директория — заседаваща постоянно, и един съвет, свикан периодически. В общините имаше кмет. Тези адм. служители разпределяха данъците и уреждаха местните бюджети.

Имаше данъци (contributions), а не налози (impôts), които бяха премакнати. Данъците бяха: поземлен, личен и патентов данък. Непреките данъци бяха: такси за официални документи, мариш и ята.

Тази конституция имаше своите недостатъци, които скоро се забелязаха и извикаха промяната и. На първо място беше абсолютното разделение на властите на: изпълни, и законодателна: запрещението да се назначават министри из средата на депутатите. Невъзможността да се разпусне Съборанието извикваше насилствени действия в случай на конфликти между Краля и С. Тамъж конфликт донара до мятежа на 10 авг. и свалването на Людовик XVI и на Кралството. Но най-порочни бяха наредбите за изборите и за административното устройство. С разделяне гражданите на активни и пасивни се нарушаваше принципа на всеобщото гласуване. Тук се внесаше ценз имотен и извикваше зависти между буржуазията и народа. С изборните административни служби пръвеше се от департаментите едно отделно кралство: една абсолютна и опасна децентрализация и финансово устройство. Това положение създаде необходимостта, две години по-късно, в 1793, за устройство на едно съвсем противоположно правителство — революционното, крайно централизирано и диктаторско.

Много по-порочна и опасна беше Гражданската Конституция на духовенството, приспособена за цялото кралство, гласувана на 12 юни 1790. Тя имаше от 134 на 83 епископите, епископите бяха и департаментите. Епископите бяха групирани в 10 митрополии. Същите избиратели избираха митрополити, епископи и свещеници. Потвърждаваше избора митрополита, без да се гледа Палата. Ако митрополита откажеше, имаше потвърждение пред гражданския съд. Палата само се уведомяваше. Това устройство бе работа на старите епископи и парламентарии, които си отвържаша на Католическото духовенство за председателствания в мизалото, — Католиците не можаха да приемат тази конст., която даваше право на избори на „свещеници на протестантите. Но Съборанието задължи духовните лица да се клятват за верност на тази конституция. Отказващите се подлежаха на преследвания. Всички епископи — освен четирма и 435 х. свещеници половината, епархиалско духовенство, не приеха клятвата. Наречеха ги цеклети и непокорни, а другите заидети, конституционни. Тази конституция докара кървави верски двомечии в цяла Франция.

Во време на първите заседания на С. депутатите се групиреха по области, или съсловия. Но скоро почнаха да се делят по общност на идеи и мнения. Те немаха в началото една организация, с клубове изащи С., каквито се явиха по-късно. Привържениците на извършените реформи и на абсолютното народовластие добиха име патриоти, или приятели на народа; те взеха място на лево от председателя. Привържениците на стария ред, аристократите, седяха на дясно. На центра — наречен поляна — седяха безпристрастните. Те бяха ученици на Монтескьо, поддръжници на една монархия по английски тип, и получиха название английски конституционалисти или монархисти. При редактирането на Конституцията твържестваха патриотите, които извоюваха едно единствено Нар. събрание.

Не трая дълго новата конституционна монархия, установена на 1791. — едва около една година. Законодателното Събрание, избрано според новата К., което трябваше да работи две години, заседава по-малко и от година: от 15 окт. 1791 до 20 апр. 1792 г. През това време се извършиха две бележити събития: Обявяване война на Австрия, която отсетне се разви и стана европейска, като се продължи около десет години (1792—1802), приостанови се от кралска служба Людовик XVI, което извърши парижкото въстание на 1792 г., като приготви унищожението на кралството.

Една голяма грешка на Конституцията от 1791 г. беше, дето изключваше членовете на Конституантата, в всеки случай имащи опит и умение. Новоизбраните депутати бяха все нови. Те бяха повечето роялисти, недоверяваха на Людовик XVI, не немаха една обща политика към краля. От тук — появяването на няколко партии. Едни искаха да се запази К., особено в правата на краля; те седяха на дясно: конституционалистите, или Фоййланти — по името на манастиря, дето заседаваше клуба им. Други бяха, напротив, републиканци по тенденция, и те искаха краля да не бъде повече от един председател на републиката. Наруши ли той Конст., да се сваля. Те седяха на ляво и се нарекоха по името на манастиря, дето заседаваха — якобинци. По-късно от тях се откъснаха някои по-умерени, наречени жирондинци, защото повечето бяха от департамента Жиронда. Между тях заседаваха — независимите. Клуба на якобинците в началото беше съставен от богати буржуа; а клуба на Кордеиерите, основан от адвокат Дантон, беше изключително демократически и носеше име Дружество на правата на човека и гражданина. Около него се набраха много дребни буржуа, бакали, работници. Те бяха републиканци,

§ 8. Прогласяване на първата република. Конвент и терор*).

Крале бе принуден да повика едно жирондистко министерство: Ролан на вътрешните и Дюмурие на външните работи. Австрия, съединена с Прусия, заплашваше да нападне Франция, която обяви война на заплашващите я държави. Френски емигранти ратуваха против френското революционно правителство в неприязелните редове. Духовни лица извикваха вътрешни метежи. Краля не одобри три декрети: против кралския брат, против емигрантите и против неслетите духовни лица, които декрети гласува законод. събрание. Тогаз недоволните, в своите клубове, заговориха буйно против кралството. В клуба на якобинците беше Робеспьер, в клуба на корделиерите Дантон и Демулен. На 20 юни те извикаха възмутения народ, който нападна двореца Тюйлери, и искаха от краля да одобри декретите на събранието, а законодателното събрание прогласи „отечеството в опасност“ и свика доброволци. В началото на август 1792 год. в Париж се получи пруски позив (манифест), с който се искаше да се възстанови краля в всичките му привилегии, защото иначе Париж ще бъде осиган. Този позив от главнокомандующия на австро-пруските войски, Брауншвайг ускори падането на кралството. През нощта срещу 10 август една тълпа, събрана в градския съвет—Комуната—пеяща първи път песента на Руже-де-Лил — марсиезата — нападна Тюйлерийския дворец и кралската челяд. Краля намери убежище в Събранието. Тълпата ограби двореца и изкла пазачите—швейцарши. Събранието прогласи краля за лишен от неговите права и го арестува в Люксембургския дворец, но Парижката Комуна начело с Дантона нареди да го затворят с челядта му в затвора на Храма. Следующия месец септември беше решено да станат избори за ново събрание, което да даде на Франция нова конституция и Република. Същият месец, когато се чу за несполуката на френските войски, тълпата нападна тъмниците, пълни с роялисти, и ги изкла.

Такива кланета, наречени септемврийски, станала и в провинцията.

Същия месец републиката има първата си победа против прусците при Валми (20 септември). Тази победа по своите морални последици има трагично значение. Гйоте който присъствувал на войната, беше писал:

„От туй място и от този ден се почва нова епоха в историята на света.“

На другия ден Законодателното събрание отстъпи мястото си на новоизбрания Конвент, който обяви кралството уга-

*) ЛИТЕРАТУРА: E. Mallet, L'Époque contemp. Chap. IV. La République; — Seignobos, Histoire de la civilisation, chap. V; — Файфъ, История XIX в., ч. I, гл. II; Н. Каръев, Ист. зап. Евр. т. VI, гл. 26 Станев, История два III.

щожено и провъзгласи републиката (21 септ.) Сжщевременно, вместо стария календар, уреди се нов, и 22 септ. 1792 беше първия ден от първата година. Конвента броеше 49 депутати. Той беше избран с двустепен избор, без разлика на активни и пасивни граждани, без да се гледа на ценза; възрастта беше 26 год. Но тъй като якобинците бяха по-организирани, изборите бяха в тяхна полза. От 7 милиона избиратели не бяха гласували 6.300.000.

В Конвента имаше две големи партии: жирондинци и монтанари (планинци), или якобинци и корделиери. Тези името Конвент, а не някой върховен съд, та макар политически, след Людовика XVI и го осъди на смърт: той бе пилотиран на 21. I. 1793 г.

Крале беше обвинен, че е нарушил конституцията и повикал чужденеца. Напразно го защити с голема вещина младият адвокат Де-Сез. От 745 депутати 367 гласуваха за смъртното наказание без забавя. Робеспьер беше заявил, че смъртта на краля е мярка, необходима за общественото спасение. Дантон беше извикал: „Нека гъркулнем на пук на Европа една глава на крал“. Жирондинците се опитаха да спасят краля, като искаха дотитване до народа. На 20. I. вечерта краля взе сбогом от семейството си, а на другия ден, след като се причести, закараха го в каляска от Храма (затвора) до площада Революция, сега Съгласие. Людовик XVI, слабохарактерен през всичко време на управлението си, се качи на ешафота с твърда стъпка и умря храбро.

Смъртта на Людовика XVI извика съюзването на монарсите в Европа против Франция. Вътре в страната, в Вандея, избухна въстание. Откаж се опитиха към Франция неприятелски войски. Против вътрешните метежници, Конвента уреди революционен съд. Установи се и един Комитет за обществено спасение, на който членове бяха деветината: Робеспьер, Дантон, Сен-Жюст, Кутон, Колфо д'Ербуа, Билйо-Варен, Барер, Карно, и Камбон. Карно образува народната защита, Камбон — финансите. За защита против чужденеца, Конвента заповеда общо въоръжаване.

Конвента обвини жирондинските водачи, около 30 души депутати, като мятежници. На 2 юний Комуната на Робеспьера и Дантона, откаж посегна и унищожя Комитета на 12-те, натоварен да издиря работите на Комуната, арестува двадесетина жирондинци, които загинаха на ешафота.

За да обезоръжат това недоволство в департаментите, Монтанярите побързаха в 13 дни (11—24 юни) да гласуват нова Конституция. Тя въстановяваше всеобщото гласоподаване, но засилваше децентрализацията, и без това вече опасна. Тя унищожаваше изпълнителната власт и даваше право народу да утвърждава всичко, даже решени на Законодателното Събрание, с референдум. Понеже съжсваше всяка връзка

между Париж и департаментите, Конституцията от 1793 г., или от Т. о. б. д. н. а., беше срещната с ентузиазм извън Париж и предупреди едно жирондистко въстание. Но Франция беше в опасност, нападната, от коалицията на Англия, Австрия, Испания, и Робеспьер убеди дошлите от провинциите делегати да искат да се отложи изпълнението на тази Конституция. На 10 октомври Конвентът с декрет постанови, че „Франция“ ще се управлява от едно временно революционно правителство до мира и че „центра на управлението ще бъде в самия Конвент“. По този начин диктатурата на Конвентът беше установена. И почна се след това най-произволното, най-тираническото абсолютно управление, каквото Франция не знаеше и во време на Людовик XVI. Това беше началото на терора. Монтанярите станаха господари в Конвентът. Революционното правителство продължи своя терор чрез своите органи — Комитетите на общественото спасение, Комитета на обществената безопасност, и Революционния трибунал, разни революционни комитети и организирани по цела Франция яковински дружества. Това време е наречено времето на великия терор.

Подир убиването на Марата от Шарлота Корде, Конвентът издаде изключително строги закони. Един такъв беше Законът за подозрените. Политическите обвиняеми се скдеха и пращаха на гилотината без забава. Но най-ужасната епоха беше след смъртта на Дантона, когато Робеспьер стана всемогъщ диктатор. Той почна да гони и своите другари. Тогаз се импровизира култа на Богинята-Разум в черковите. Робеспьер се прогласи първосвещеник на една нова вяра. Гилотината не пожали изрядни патриоти като поета Андре Шение и химика Лавуазие. Откак беше свалила главите на кралицата Мария Антоанета, на Орлеанския принц Филип Егалите и на Байли, кмет на Париж, тя работеше постоянно „за подобрене душите“, според израза на Олар. Вече не се диряха доказателства за да бъде никой осъден. Осъдени депутати се тегляха на нея без разрешение на Камарата и гилотинираха. През време на великия терор от 10 юни до 27 юли само в Париж паднаха отсечени 1367 глави. Но идяше реда и на Робеспьера. На 27 юлий 1794 г. Конвентът го свали. Сжщия ден му смазаха челюстта с един удар от пицов, а на другия ден, въпреки опита на терористи да го отхрват, заклаха го заедно с мнозина негови съпартизани.

След тази смърт сикаш настъпи едно голямо отджване. Терора беше спрян. Роялистите се раздвижиха, политическите престъпници излязоха из затвора, революционния съд бе отменен, последните монтаняри беха изклани, емигрантите се опитаха да додат в Франция, но бяха прогонени.

Едно въстание, извикано от роялистите (5 окт. 1795), се

потуши от генерал Бонопарт. Но опитите на роялистите за възстановяване на кралството пропаднаха. „Белия терор“ на реакцията, след червения терор на Конвента, се приустанови. Бонопарт беше прогласен за комендант на Париж. А Конвента гласува (7 юли—17 авг.) една конституция от год. III, за да замени тая от 1793 намерена за неприложима.

В Бал на 1795 г. между Франция и кралските сили бе сключен договор, според който: 1) Французската република беше призната от Европа; 2) бяха признати разширените французски граници на изток. По-късно Конвента се закри при викове „Да живее републиката!“ (октомври 26 1795 г.). От делата на това страшилище могат да се поменат немалко добри, които и до сега са славата и гордостта на Франция: повечето от френските висши школи, като бележития Колеж-де-Франс школата на източните езици, Правната, Медицинска, Мирна, Нормалната и Политическата школа, м-трическата система, Института на Франция, Консерваторията на изкуствата и занаятите, Музея за естествена история. Впрочем, събранчята на революцията бяха извършили и следните административни реформи: една подробна писана конституция, разделението на Франция на департаменти, устройството на правосъдието, равенството при данъците, гражданската конституция на духовенството, свободата на труда и на търговията и уреждането на народното просвещение. Френските историци твърдят, че тези народни събрания са преобразували съвършено Франция и в няколко години докарали по-голям напредък, отколкото кралете в течение на векове. Подир 30 години, в 1825 г. един бележит роялистски оратор, адвокат Берие, пред една камара, която викаше против революцията, произнесе следната присяга на историята върху Конвента: „Аз нема да забравя никога, че конвента спаси моето отечество.“

§ 9. Директорията.*)

Конвента си разотида в 1795 г. откато гласува една нова Конституция, позната под името Конституция на III година. Това беше третата конституция на Франция след революцията. Според нея, законодателната власт се поверяваше на едно само законодателно тело от 2 съвета: С. жвета на 500-те и С. жвета на старейшините. 500-те имаха за задача да приготвят законопроектите, а старейшините — да ги обсъждат и гласуват. Това напомня сегашния ред в Франция, дето има Камара на депутатите и Сенат. И двата съвета се подновяваха годишно на практика. Изпълнителната власт се

*) ЛИТЕРАТУРА: Seignobos. Histoire de la Civilisation, chap. V. — E. Mallet. L'Époque Contemp. chap. IV. Le directoire. — Ф. Я. Ф. История XIX в. ч. I гл. II. Цитираните смъни, по историята на френската революция. — Карчевъ, Под. ист., гл. I, стр. 17—20.

поверяваше на един комитет от 5 члена, наречен Директория. 5-те директори бяха избрани из средата на Конвента, имащи поне 40 години; всяка година един се подновяваше. Сега избраните бяха гласували за смятката на Людовика XVI. Един само, Карно, беше способен да се бори против мъжностите, които заплашваха републиката, нападаха от вси страни: вътрешно от роялисти и революционери, а външно от коалицията на Англия и Австрия, поддържана всецело от първата.

Тук се явява и изпъква по-особно генерал Бонапарт, който през октомври 1795 г. с войските си бе защитил Конвента и разбил в Париж въстаниците, с което си действие той беше заслужено обрнал вниманието върху си, като спасител на положението и на републиката. Бонапарт при командването на войската в Италия. Средствата и войската му не бяха много, но военния му гений беше чудесен и скоро същата узна с удивление геройските му дела. Бонапарт се прослави, че смята една след друга войските на Австрия, като носеше френското трицветно знаме през цяла Италия, опивайки към Виена, както беше плана на Карно. Но австр. император се подчини и се сключи мирен договор в Кампо Формио, според който Белгия и Рейнската граница се дадоха на Франция, а в замяна Австрия получи венецианската република.

Бонапарт се върна тогава в Париж, дето го чакаше тържествена среща. Малко по-сетне Института на Франция го избра за свой член. Славата му, обаче, създаде неприятели. Директорията се пообезпокои от популярността му. Ето защо тя прие на драго сърдие предложението на Бонапарта, да отиде той на завоевания в Египет, за да смаже английския престиж и увреди владенията на англичаните в Индия. Бонапарт замина от Тулон с 36,000 войници, с отлични генерали и с учени мъже. Едно след друго, той превзе о-в Малта, Александрия, и се озова пред Каиро. Знаменити съдбите които той каза тук за да въодушеви войниците си: „Войници, помнете, че от височината на тези пирамиди на вас гледат 40 столетия“. Той превзе Каиро и скоро целия Египет! Но френската флота беше оградена от английски кораби в Абукир, и Бонапарт, от друга страна, трябваше да се върне по-скоро в Франция, защото работите там не отиваха добре.

Англия беше образувала против Франция нова (втора) коалиция, в която влазише цяла Европа. Републиките около Франция бяха в анархия. Рим беше сградил, защото бе прогласен от Директорията за рома на република. Почнаха се военни действия против коалираните, които числено имаха много повече войски. Границите на Франция бяха заплашени. Вътрешното положение беше тежко. Директорията се държеше с насилия и жестокости.

Народа не беше доволен от Конституцията на 1795 г. (III г.), защото тя намаляваше броя на избирателите на половина, като повишаваше ценза. Плутократията вземаше по-голямо участие от модното според роялистската Конституция от 1791 год.

Против новата Конституция се въоръжиха останките на якобинството. Финансите бяха разстроени, монетата беше спаднала на три стотни от номиналната си стойност. Това докарва банкрутството на двете трети (1797). Създадоха се нови налози. Моралният упадък беше голям. Беднотия в масите, а бясни удоволствия и разпуснатост в другите класове. Развалата се внесе и в сред политич. мъже. Сякаш Директорията сееше корупцията по всички линии. В това време се приготви комплот на Граф Бабий — първия носител на комунизъм, който кроеше свалянето на Директорията. От този комплот се възползуваха пак роялистите. От вред погледваха кой ще спаси Франция. Избран за директор, Сиес използва настроението и реши преврата в съглашение с Бонапарта.

И Бонапарт намери благоприятен момент да извърши това с помощта на Сиеса и братя си Люсиен Бонапарт, председател на съвета на 500-те (18 Брюмер — 9 ноември 1799). По негова заповед, един прък гренадери влезе в залата на 500-те с барабанен бой и с натъкнати шинкове. Съвета на 500-те беше разтурен. Установи се така нареченото Консулато, на чело на което застана Генерал Бонапарт, още от началото облекен в Бонапартска власт.

С преврата от 18 брюмер се завършва революцията, която преобрази Франция политически и социално. Това преобразяване се извърши по начала, определени от конституцията, в Декларацията на права на човека и гражданина. Най-великото от тези начала, което би могло да се нарече основно, защото другите идат като следствие, беше за равенството на хората, формулирано на чело на декларацията, в чл. I, а потвърдено от чл. XI. Това начало послужи вече от 1795 г. за основа на всичкото публично (държавно) и частно право на Франция, на всички закони, които уреждат както политическите и обществените, така и гражданските отношения.

Политическото и социално равенство докарва премахването на разликите между съсловията: духовенство, благородство, трето съсловие. Всякакви титли, отличия и привилегии бяха премахнати. Данъци и тежоби, нужни на държавата, се предявиха за всички граждани. Никоя категория граждани не можеше да събира никакъв налог от друга; така се премахнаха десетниците, събирани от духовенството. Никой не можеше да иска даром услуга от другия; така се махнаха ангажиите. Никой не можеше да създава монопол от някое

занятие: премахна се еснафската уредба. Продажбата на службите беше унищожена. Всички без изключение служби на държавата станаха достъпни за всички, според техните способности. Протестантите и евреите предимно почувстваваха новия ред на нещата, който ги отжрваше от особените режими, на които бяха положени: протестантите след махването на нантския едикт, и евреите, които се смятаха за чужденци. От селяните революцията направи най-много собственици на земи. Преди всичко, махването на феодалните тежоби им оздрави земите що притежаваха. При това, те откупиха значителна част от продаваните национални земи. Наистина, конфискацията на имоти беше запрeтена от Декларацията на правата (гл. 17), която прогласи собствеността за свещена и неприкосновена, обаче законод. събрание в юлий 1792 г. нареди да се конфискуват земите на емигрантите. Това напомняше конфискациите на земите на протестантите след отмената на Нантския едикт. Земите като поефтиняха, селяните си накупиха достатъчно. Революцията с това си спечели селството.

Началото на равенството, тържествено прогласено, не бе запазено строго в областите на политиката, при разните конституции, освен в 1793 г. Всеобщото гласоподаване беше нахжриено в конст. от 1791 и тая на III г. които бяха уредили ограничено и цензово гласоподаване. Трябва да се помене, че това ограничение беше като едно последствие от участието на философите и енциклопедистите, които смятаха народа като простолудие (*populace*). Това беше впрочем една формула, възприета и от приятелите на Волтера: суверените-реформатори Фридрих II и Йосиф II. „Всичко за народа, нищо чрез народа“. Началото на равенството, беше прокарано и в Гражданския кодекс, почнат да се готви още от конституантата. Унищожиха се правото на старшинство (майората), по реда на което имотите в една челяд минават по наследство на най-стария син. Равенството между всички низходящи дскара едно раздробяване на земята. Уреди се и въпроса за вписване на всички евреи и протестанти в регистрите за гражданско състояние, право отнето от католическото духовенство, което ги водеше до тогава. Законодателното събрание погледна на брака само от гражданската му страна и като всеки договор допусна и разторгането му — развода. Революцията преработи и наказателното законодателство, като уреди щото наказание без закони да нема. Тя унищожиха арестуванятията с *lettres de cachet*, изтезанията, и направи углавната отговорност лична и незасегаща челядта.

Свободата беше определена като право да се прави всичко, което не вреди на другото.

Всеки може да изповеда каквато си ще вяра, да предава свободно мислите и мненията си. Прочее, освети се религиоз-

ната свобода, свободата на мисълта, свободата на словото, свободата на печата. За жалост, не един път законодателното събрание, Конвентът и Директорията нарушиха тези начала на свободата. Робеспьер даже готвеше една нова духовна религия, та тя на някакво върховно същество. Конвентът наистина прогласи отделянето на черковата от държавата, с което оздрави свободата на всички. Но при Директорията преследванията против духовенството се подновиха. Колкото за свободата на печата, пълна в началото на Конвента, през терора съществуваше само за монтанарските вестници. Директорията пак фактически я отмени на 18 Фруктидор: извънзапрати 54 вестника. При всичко това, принципът на свободата беше пуснат в света и той даде своите богати плодове. През цялото XIX столетие и най-силните правителства не можаха да спрат развитието ѝ.

§ 10) Консулството *).

Според изработената нова конституция, наречена от осма година, изпълнителната власт премина у трима консули: първи консул — Бонапарт, другите — Камбасерес и Лебрен. Последните двама имаха само скъсвателен глас.

Войните с европ. държави продължиха и при консулството. Знае се, че коалициите против Франция бяха особено поддржани и ръководени от Англия. Целта им беше смазване на републиканското правителство и разпокъсването на Франция. А в действителност тези войни, с променливо за Франция щастие, докараха: припознаване на Републиката от цяла Европа; изпълняване на заветния копнеж на Франция: да добие естествените си граници и да стане господарка на левия бряг на Рейн; голяма част от Италия, Швейцария и Холандия, подчинени на французкото влияние; най-сетне промяната в владенията на Германия. Тези резултати бяха постепенно припознати от Прусия и Испания (договорите в Бал, 1795), от Австрия на два пъти (Компо-формио, 1797, и Люневил 1801). И Англия подписа последния мир (Алтон, 1802). Тези мирни договори имаха характер на примирия. Особено Англия не можеше да се помири с голямото нарастване на френските сили.

Консулството трая около четири години и половина (от 11 ноември 1799 до 18 май 1804). През това време Нап. Бонапарт, най-напред временен консул, после първи консул, даде на Франция четвърта по ред Конституция от година VIII и извърши едно пълно преустройство в администрация, съдилища и финанси.

*) ЛИТЕРАТУРА: Histoire du Consulat et de l'Empire; E. Mallet, цит. съч. Chap. VIII, Le Consulat; Файф, История, ч. I, гл. V; Н. Каръевъ, История зап. Европы, т. IV, Епоха консулства и империя, глава IV—VII; Н. Каръевъ, Под. История, пр. Ца. Маринов; Д. Агура, цит. съч.

Тая Конституция, за която работи една парламентарна комисия, беше предимно лично дело на Бонапарта. Той отстрани другите проекти, защото го стесняваха. Тя беше обнародвана на 24 декември 1799, а на 7 февруари 1800 за нея гласува пряко народа: три милиона гласове против 1600. Според тая К., изп. власт се връчваше на 3 консула, избрани за 10 години и преизбираеми. Първия консул имаше действителната власт; другите даваха съвещателен глас. Той назначаваше и уволняваше министрите, отговорни само пред него, държавните съветници, посланици, военни и граждански чиновници. Той решаваше за война и мир.

Законодателната власт принадлежеше на първия консул и на 3 събрания: 1) Държавния Съвет, на който бе възложено да приготвя законопроекти и да ги предлага, 2) Трибунала, който разискваше законите; 3) Законодателното тело, което гласуваше законите без да има право да ги разисква; то беше събрание от 300 неми. Имаше и Сенат, който бдеше за спазването на Конституцията. Тези 4 тела, обаче, бяха в ръцете на Бонапарта. Той ги ръководеше по свое усмотрение. Сената трябваше да избира сам членовете си, но първите сенатори избра Консулството.

Сената стоеше на чело на една избирателна йерархия, имаша три степени: общински първенци, окръжни, народни. Най-долу беа всички френци от 21 год. Те избираха измежду си една десета общински първенци. Тези избираха окръжните, а те — народните (около 5000). Те беа кандидати за обществени служби. Из техната среда първия консул избираше: консулите — министрите и държавните съветници, а Сената — членовете на трибунала, законодателното тело и членовете на касационен съд. Така че, Конст. от VIII г. даваше повече право на първия консул, отколкото Конст. от 1791 на Люд. XVI. Никой законопроект не можеше да се готви без негова заповед, нито да се обнародва, ако не го потвърди. Народният суверенитет фактически бе унищожен, защото народа само веднъж гласуваше за или против Конституцията. Названията бяха взети от Републиканския Рим, но с тая Конст. се възстановяваше фактически монархията и се отиваше комахай до абсолютизма на Людовика XIV. Администрацията беше напълно централизирана в ръцете на първия консул. В департаментите, околините и общините управителите имаха неограничена власт, макар че имаха при себе си по един Главен съвет и по един Префектурен съвет. Централното правителство назначаваше 40,000-те кметове. Първия консул назначаваше почти всички съдии (освен най-високите и най-ниските) и ги местеше по своя воля.

Бонапарт се погрижи да тури ред в побърканите финанси. От това народа само спечели. Много френски исто-

рици констатираат че, след всичко станало, и централизацијата е била една печалба, като сжгласна с духа на фр. народ. Това обаче, което е безспорно, то е сжздаването на едно пжлно и системно законодавство, което трае с малки измененија и до сега. Една комисија от веши юристи, под председателството на прввиот консул, сжздаде оня строен и добре разпределен кодекс, който внесе јасност, простота и система в разбјрканите до тогава френски обичаи, закони и процедури. Може много нешто от Бонапартовата дейност да изчезне. Но името на Наполеона Бонапарта е обезсмјртено с неговото законодавство.

Бонапарт, проникван толкос от идеите на фр. револуцијата колкото и от безграничното честолјубие да надмине всички државни владетели с својата реформаторска дейност, намисли да уреди и отношенията на државата с черковата. Чрез конкордата, склучен с папата, назначаването на епископи и архиепископи се запази за правителството, което си оздрави и сериозни гаранции в всички отношения между черковата и власта. И преди конкордата тој беше припознал христијанското католишко вероизповедание, унишожено от Конвентата. Тој беше убеден, че религијата е нај-ценен елемент за реда и се помири с папата.

Популарноста на Бонапарта како првви консул се уголеми и с туй, че тој улесни развитието на стопанскиот напредок во франција, като сжздаде много пјтишта, канали, пристаништа, мостове и пр. Тој насјрдчи индустријата и трговијата, които взеха голям размах. Едно средство за това бяха и промишлените изложби. Благоденствието во франција и доверието во неа бяха почнале да се прояваат все повече и повече вследствие на доброто финансво управление и сжздаването на едно можшо кредитно учреждение — Француската банка. Френските историци считат че Консулатството е една от нај-цветуштите епохи во новата историја на франција. Френскиот народ беше се произнесал за консулатството на Бонапарта, като гласува за него да бјде пожизнен такжн, с 3,600,000 гласове „да“, а с помалко от 900 „не“.

Прввата френска империја.

§ 11. Наполеон Бонапарт император *).

Бонапарту се струваше, че не е достатјчно можш като диктатор во една република, и копнееше да вземе титла, којато

*) ЛИТЕРАТУРА: Thiers Histoire du Consulat et de l'empire. 20 тома; — Ant Guillois. Napoléon — l'homme, le politique et l'orateur, d'après sa correspondance et ses œuvres; Fouquier. Napoléon I, (најсно по немски; има и руски превод); — Arthur Levy. Napoléon intime, 1893; — E. Mallet цит. смч. chap. VIII. L'empire. Файф. Историја ч. I гл. VI, Н. Карџевъ Ист. Зап. Евр. т. IV, гл. IV, VII и VIII; — Н. Карџевъ Обширн изгледъ на Ист. Зап. Европы, гл. III. Обширн изгледъ на Наполеоновскую эпоху.; — Н. Карџевъ. Полит. Историја. Билг. прев.

би го направила равен с другите европейски монарси. Сената му предложи титлата Император Наполеон, която той прие и която се прогласи за наследствена в неговото семейство. Това беше наредено и в Конституцията от год. XIII (1804 г.). Обаче, до 1807 г., ако и изчезнала в действителност, името „Фр. република“ беше запазено. От тогавашно се замести с името империя.

Новата Конституция съдържаше изменения на тая от VIII г. т. е. от времето на Консулството. Измененията имаха за цел: едни да придадат блясък на монархията, други да засилят властта на държавния глава. Императора получаваше като цивилна листа колкото и Людовик XVI—25 милиона. Създаваше се императорска фамилия: братята на импер. бяха князе, сестрите княгини. Възстановяваха се титлите на придворни и държавни служители. Сената нямаше право да се произнася върху конституционността на законите, освен ако това поискаше императора. По този начин Конституцията от XII г. даваше в ръцете на императора неограничена власт.

Наполеон вървеше, че по този начин се закрепва не само неговото бъдеще, но и това на Франция. Името крал (roi) той не взе, защото беше станало омерзано, както едно време в стария Рим.

Като искаше Франция да прилича на старите монархии и да надмине новите по ажиолия си блясък, Наполеон създаде двор, охржи жени си с почетни дами, взе да прави големи празненства и се опита да възстанови етикета на стария френски двор. Той поиска да се въведе реверанс, както го бе видял в Германия; задължи всекиго от князете и големите сановници, които създаде, да дават ресепции и сам уреди формата им. Той създаде нови благородни и възстанови титлите: принц, дук, херцог, конт, граф, барон, като изхвърли само „маркиз“, защото беше осмяна от Мوليера. Възстанови обичая на майоратите, т. е. на неотчуждаемите имоти, които минават от старши син на старши син; даде титли на генералите, върховните чиновници, даже на членовете на Института. И пак Наполеон смяташе, че прави едно демократическо дело. „Аз създавам, казва той, монархията, като уреждам една наследственост; но аз оставам в революцията, защото моето благородство не е заключено: горите титли сж един вид гражданствен венец; всеки може да ги заслужи чрез делата си“.

Въпроса дали Наполеон беше носител и на революционни идеи, разрешаван много положително от много историци, остава открит. Той сам казваше: ние завършихме Романа на Революцията. Сега трябва да почнем нейната История и да гледаме само действителното и възможното в прилагането на началата“. Наполеон се хвалеше винаги че е продължител на Революцията, но понеже тя била разнебитена, той искал да внесе ред в нея.

Най-напред трябваше да се премахнат безредията и мжнотияте, създадени от войната при Директорията:

1) Страната беше наводнена с книжни пари, които достигнаха до 40 милиарда; 338 франка книжни струваха един франк сребърен. На държавните кредитори бе наредено да се изплати $\frac{1}{2}$ от вземането им. Живееше се с контрибуции и военни плячки.

2) Полицията беше разнебитена, или никак я нямаше гдето най-требваше, и разбойничествата бяха зачестили.

3) Черкова и духовенство се преследваха и изгонваха, също—и връщалите се емигранти.

Наполеон организира държавното съкровище, намери възможност да се покриват разноските и тури край на книжните пари. Той възстанови безопасността, успокои духовенството и преустанови всяко преследване на емигрантите. Той обаче извършваше дялото на преустройството до 1812 год. Той не чакаше да вземе други инициативата и сам преглеждаше всички проекти, излезли от държавния съвет. Всичко се реформираше в посоката на неговите идеи при една комбинация, в която имаше нещо от революцията, нещо от стария режим и нещо измислено и одухотворено от самия него. По-горе се каза, че той установи пълна централизация и в столицата и в департаментите. Службите, които установи в всички ведомства, с малки изменения, остават и до сега.

Като запази мировите съдии, окръжните, жюрите, той зае от стария режим апелативните съдилища. Той махна и изборните съдии и възстанови пожизнените от преди 1789 г. Той настани премахнатия от революцията персонал: публичното министерство (с старите му имена, прокурори и заместници), адвокатите, азуетата, писарите и нотариусите. По този начин магистратурата се издигна много високо. В съда той запази публичността и безплатността, възстанови също административното правосъдие, създадено от държавния съвет, от върховната смегна палата и в всяки департамент—от един префектурен съвет за също цел. Чиновниците не можеха да бъдат преследвани, освен пред държавния съвет.

Изобщо казано, законодателството на Наполеона, поставено върху началата на революцията, имаше следните основни насоки: а) цялата страна имаше еднакви закони и наредби — това което желаеха но не постигнаха предшните крале; б) закона вече не припознаваше никакви привилегии — имаше еднаквост пред закона; гражданите се третираха еднакво и имаха еднакви тяжести; еднаквост в наследството за децата; еднаквост за чужденците, които можеха да търгуват и наследват като френци; еднаквост в вероизповеданията; в) закона ограждаше личността

и свободата на частните лица: беше възстановена личната свобода, тази на религия, на съвестта, на труда. Печата на първо време беше зле погледнат от Наполеона; за него той беше една опасна сила и поиска да го ръководи. Той спря всички вестници, освен 13; съзиде при полицията бюро на печата за надзор над вестниците: можеха да се печатат само одобрени от правителството статии; инак вестниците се спираха. По-късно той сам назначи директорите на вестниците като държавни чиновници. Той казваше открито, че вестниците трябва да поддържат неговата династия и че, ако не вървят по този път, той ще ги спре всички и ще запази само един. „Времето на революцията се свърши, пишеше той в 1805 г. на министъра на полицията. В Франция има сега само една партия и аз няма да търпя никога шото моите вестници да казват или да правят нещо против моите интереси. Наполеон, обаче, желаше да се отбележи неговото царуване с велики научни и художествени дела, както с велики обеде и стрелби. Той награждаваше угодните нему учени, писатели и художници. „Да живееше Корнейл в моето време — казваше той — аз щях да го направя княз“. И той раздаде титлата барон на мнозина, но той разбираше, че сам трябва да ръководи науката и изкуството, както ръководеше войната и политиката. Ето защо той преследваше Шатобриан и Мадам де Стал, защото те проповядваха идеи, които не му понасяха.

В театъра той нареждаше кое да се представи и кое не. Трябало да се каже, че науките напреднаха успешно, защото бяха вече взели своя замах още по-рано. В физиката Гей-Люсак и Араго, в химията Бертоле, Фуркруа, Воклен, в естествените науки Ламарк, Кювие, Жоржуа Сент-Илер, физиолозите Биша и Кабзис при Наполеона продължиха своите трудове.

В литературата той насърчи историческата драма, песента, романа.

Народното образование не остана без уреждане по негов план. Интересното е, че неговото устройство на Университета, който схващаше една йерархия на първоначално, средно и висше образование, се запази в Франция до най-последно време администрацията на Университета бе разделена на *академии*, всяка упражнява от един ректор. Първоначалното образование той предостави на духовенството; средното и висшето остави под държавно настояничество, като правителствен монопол. Всички учащи се, според неговия план, трябваше да се готвят за живота, — за известна професия. Този монопол беше изменен само в 1850 г.

§ 12. Наполеон в борба с Европа.*)

Войната между републиканска Франция и монархическа Европа трая до 1801 г. Революцията вече беше извикала много рано няколко войни. Причините бяха ясни. Прусия се беше много от завоевателните настроения на френците и повика на помощ герм. император. Владетелите на Европа се стреснаха от пропагандата на фр. резолюционери. От 1791 френските публицисти бяха повишили тон и заговориха вжобще „против тираните“ и за освобождението на „робските народи“. От тука една умраза против Франция, подклаждана и от френските емигранти, и от привържениците на погубените Людовик XVI и Мария Антоанета. Първите войни на революцията станаха поради въпроса за владетелните немски князе в Алзас, на които се отнеха феодалните права, а още — и поради натрупането ѝ в жоржени емигранти в Рейнската област. Владетелните князе в Алзас мисляха че, като германци, по силата на Вестфалския договор (1648), ако и Алзас да стана френска област, пак не може да им се отнемат старите феодални права. Войните бяха почнали, както видяхме, още при Людовик XVI. Екатерина Велика, залисана с раздялата на Полша, не отиде с първата коалиция против Франция. Но тя участва в втората (1798—1801).

Подир тези две коалиции и отблъсването им, бе сключен мир с Русия, Австрия и Англия. Франция запазваше новите уредби, които беше си дала против волята на Европа, Сжщо — страните, които беше завоевала и сжюзниците които беше спечелила и поставила под саеето влияние (Холандия, Швейцария, италиянските страни и Испания). Англия повржаша на Франция и на нейните сжюзници колониите, които беше завоевала, но тя пак си оставаше най-голямата колониална и морска джржава. Австрия, Прусия и Русия бяха се обещтели като си разделиха Полша втори и трети път (1793—1795). Освен това, Австрия беше порасла с присъединяване към нея на венецианските владения.

Мират, обаче, не беше заздравен. Имаше два въпроса, които предшестващите войни на революцията и двете коалиции против Франция не бяха разрешили: кой да ржководи малките джржави в централна Европа, Германия или Австрия, и кой да бжде господар на морето и на колониите? От голямата борба, която предстоеше между Наполеона и Англия, — защото вжшната история на Нап. царуване е изжжкана

*) ЛИТЕРАТУРА: E. Mallet cit. Сжр. chap. IX. La politique extérieure de Napoléon. Seignobos. Hist. de la Civil. chap. V, VI; — Lavisse et Rambaud. Histoire générale, cit. сжр. ч. I. гл. 3. Файф. История, ч. I. гл. I—X; — Н. Каръевъ. Ист. зап. Евр. т. IV. гл. VIII, XI и XII; — Н. Каръевъ. Полит. Ист. бжлг. превод; — Джждсон

от една война против Велика-Британия, — от тази главна война другите се нижеха като прибавки. Англия заставаще винаги на чело на коалициите, или беше тяхната душа. Такива коалиции, станаха осем, извикаха още шест войни: 3-а против Австрия и Русия, 1803 г., при която Наполеон беше победител при Улм и Аустерлиц; 4-а против Прусия и Русия, 1806 - 1807, когато Н. победи прусците при Йена и Ауершед, русите при Ейлау и Фридрихсланд и сключи мира в Тилзит; 5-а против Австрия, свършена с победа на Ваграмския мир. Наполеон е все победител. Виенския мир означава неговия връх. До 1812 г. той води континенталната блокада против Англия. След това, при следните две коалиции, той бива победен.

Наполеон разбираше, че само той има право да урежда границите и вътрешното управление на малките държави. Затова той устрои и взе под свое покровителство Батавска и Хелветска, Лигурийска и Цизалпийска републики. Той наляжи, като на васални страни, своя сюз на Холандия, Италия, Швейцария и Испания. В Германия той се разположи с местните малки държави, като че му принадлежеха, и унищожи почти всички малки черковни владения, градове, херцогства и пр. и раздаде териториите им на мирски князе.

По море и в колонията той, понеже виждаше че не ще може да ураздъла самичък, поиска да раздели владението им с Англия. Освен с френската флота, той си служеше с холандската и с испанската. Войната с Англия вече беше дала на последната цялата търговия в Европа, Америка и Индия. Мира намали този английски монопол. Англия не можеш: да потърпи това ограничение. Търговците и държавниците в Англия забележиха бърже, че сключеният мир беше една неподлучлива търговска работа и скоро Англия образува трета коалиция. В нея взеха участие: Англия, Австрия и Русия. Англия, която немаше войска, даде средства. Другите, които немаха средства, дадоха войска. Истинската, обаче, борба беше между Англия и Наполеона. Англия беше проникната от дълбока ненавист и завист против Наполеона. Това стигаше.

Наполеон се опита да пренесе военните действия на суша, защото скоро се убеди, че едно слезане вътре в Англия и нападане бе невъзможно. Коалираните на континента сили: император Франц австрийски, руският император Александър I, който наследил убития Павел I, и пруския Фридрих Вилхелм, се опитаха да се разберат против Наполеона. В третата коалиция Прусия не влезе. Наполеон има победа над Улм и на Дунава и разби австро-руската войска в Аустерлиц (2 дек. 1805 г.). Историците на войните наричат сражението при Аустерлиц „образцовото и даже най-красивото в цялата човешка история“. Победата при Аустерлиц беше по-

следица на голям ум, сметки и висша предвидливост. Тя се приключи с договор в Пресбург (26 дек. 1805 г.). Австрийските земи паднаха под пълното владичество на Наполеона. Тогава именно Наполеон, като Карла Велики и като пълн разпоредник, даде на брат си Иосифа Неаполското кралство, което отне от бурбоните. От холандската република той направи кралство, което даде на брат си Людовика. В Германия разруши окончателно старата империя, и както в 1803, раздаде свободни градове и черковни области на светските князе. Тук той създаде още двама крале и двама велики князе. 16 князе се отделиха от империята и съставиха Конфедерация на Рейн, с протектор Наполеона, комуто обещаха в случай на война 63,000 войника. Император Франц престана да се нарича император на Германия, а само наследствен император на Австрия (1806).

По този начин Наполеон събори вековната свещена Германска Римска Империя, която в 1792 имаше 360 държави, а в 1805 г. само 82, но уголемени.

Завладял така южна и западна Германия, Наполеон пожела да направи същото и с северна. Между друго, той бе зазел още в 1803 г. Ханновер, семейно владение на английския крал, което натрапи на Прусия, влезла по този начин в война с Англия (декем. 1805), а после влезла в преговори с Англия и обещава повръщането на Ханновер. Третиран така унижително, пруският крал, като нямаше време да направи нова коалиция, се опита да се бие сам с Наполеона.

Това беше голяма самонадеяност, но прусациите бяха помислили, че тяхната армия е вече образцова и може да излезе на глава с „великата армия“. Пруският крал с ултиматум поиска от Наполеона да очисти Рейнската област. Сраженията при Йена и Ауерщед решиха съдбата на Прусия, смазана и цяла окупирана от французите (1806).

Прусия беше унижена до край. Наполеону се клеяха за верност пруски сановници. Сам краля беше писал да третира Н. като гост и да му оставят всички дворци на разположение. По-ужасно надали можеше да бъде.

С русите Н. се разправи не по-малко. Той нахлу в Полша (дек. 1806 — юни 1807), и тука в Ейлау (8 фев. 1807) и по-късно в Фридланд той принуди Александра на Тилзитския мир (8 юли 1807). Тук се сключи съюз между Наполеон и Александр. Според този договор те си деляха Европа. Алекс. даже обещаваше да се бие с Н. против Англия, а Н. обещаваше да се бие против Турция; на Султана запазваха само „Цариград и Румелия“.

Но Наполеоновото око бе постоянно обжрнато към Англия. За него тя оставаше неуязвима. И той прогласи, преди да свърши пруската война, с един декрет от Берлин (декември 1806), континенталната блокада. Това зна-

чеше, че никой в Европа не можеше да тргува с Англия, никой английски параход не можеше да се отбива в пристанище на континента, а също така никой европейски параход не можеше да спира на пристанище в Англия или колоните ѝ. По този начин Наполеон се надяваше да сжине англичаните стопански. Английското правителство отговори с заповеди, които запрещаваха на корабите, от която и държава да, бждат, да тргуват с европейски пристанища преди да се отбият в някое английско пристанище. Който не изпълнява тази заповед, наказанието беше конфискация. Значи, Англия нареждаше за напред всичката трговия да се върши чрез нея. На това отгоре Наполеон разгласи, че всеки кораб, който се отбие в Англия, ще се счита за английски и ще се конфискува. Тази мярка заплашваше с пълно сжипване трговията на цяла Европа, особено на Холандия и ханзейските градове (Бремен и Хамбург), които живееха от трговия с Англия. Обаче блокадата беше нарушена с контрабандата и други тайни начини. Наполеон трябваше да отстъпи. Той позволи на френски трговци да купуват от Англия предмети, които можеха да се доставят само от там, като задължаваше тези трговци да носят в Англия френски стоки за същата стойност.

Блокадата докара стопански и политически затруднения. Всички европейски държави почувстваха тези последствия и пострадаха. В Англия индустриалците, като не можаха да продават своите произведения, разпуснаха работниците си и на трулаха стока в складовете си.

Чети от безработни се считаха из страната, нападаха и чупяха машините, които обвиняваха, че сж ги лишават от хляб. Но богатата Англия прекара блокадата без голямо бедствие. Много по-голями бяха измъчванията на континента, дето голямата сжлотноя, поради малкото производство и пр., докараха в някои страни сжсипването на индустрията.

В политическо отношение също така блокадата докара само мъжнотни. Холандия и големите германски пристанища продължиха, кога явно кога тайно, трговията си с Англия. Даже наполеоновия брат Людовик не одобри блокадата. Тжжмо за това Наполеон присъедини тези страни към Франция. Стремеше да разшири територията, която влиза в блокадата, повлия върху външната политика на Наполеона. От това произлезе войната с Португалия. Наполеон се осита да наложи същия режим и на руския цар, до тогава негов сжюзник. Това беше главната причина за скарването му с Русия.

Н. използва препирните между испанския крал Карла IV и сина му Фердинанда, за да ги накара и двамата да абдикират, и настани там брата си Иосифа. Испанците възстанаха. Това бе една народна борба. Те обаче

не можаха да спрат дошлата френска войска да подчини Испания и Португалия. Почна се гверилийска продължителна война. В това време и английска войска дойде на помощ на Португалия.

Германците се насърчиха. Почна се усилена пропаганда против френското владичество. Фихте, тогава професор в Берлин, произнесе своите исторически „Речи към германския народ“ и Шарлхорст почна реорганизацията на пруската армия. В Тирол (Австрия) селните въстанаха против Саварския крал, под чиято власт бе ги дал Наполеон. След испанското, това беше второ народно въстание против Наполеона (1809). То беше обаче скоро потъпкано. Австрийското правителство се опита, с един позив към германския народ, да събуди патриотизма му. Явиха се малко доброволци. Австрия отиде с Англия. Това беше петата коалиция против Наполеона. Русия стоеше настрана. А Прусия, сдържана от 6000 френски войници, не смее да влезе в войната. И този път Австрия бе зашестьвана и смазана както в 1805. Наполеон беше победител на няколко места, особено при Ваграм (5 юли 1809 г.). Австрия, с Виенския трактат (1809), му отстъпи своите области от Адриатика.

Виенския мир отбелезва алогейта на Наполеоновото могъщество. Той стана плътен господар и распоредител на централна и западна Европа.

От трите големи държави на континента, смаза даете — Прусия и Австрия — а се съюзи с третата (Русия). И той намери след това че му трябва да встъпи в семейството на държавните владетели на Европа, затова, откак напусна бездетната си съпруга Йозефина де Бохарне, взе за съпруга дъщерята на Франца, австрийския император, Мария Луиза, от която по-късно (1811) доби син, наследник на престола, наречен Римски крал.

Тая женитба с Мария Луиза беше уредена от Метерниха, който убеди императора, че въпреки обидите и повредите нанесени му от Н., това се изисква за благото на монархията. Целта на Метерниха беше достигната: Франция и Русия сега обхващаха пружбата си, а френската опасност се снемаше от главата на Австрия. Н. не се подвоуми да отнеме и от Папата неговите земи, като казаше, че му ги е дал неговия предшественик Карл Велики. Той замисли следния кроеж: френската империя е единствената държава в Европа. Всички останали сж малки държавици, владетелите на които трябва да имат по един дворец в Париж; всички държавни архиви на Европа трябва да се съберат в един-единствен дворец в Париж, построен от камък и железо.

§ 13. Наполеон и Русия. — Време на несполуки и унадж. — Характеристика *).

В Европа имаше две покрайнини, които не помисляха да се подчинят на Наполеона. Това бяха: Англия, с Испания и Португалия — на запад, а на Изток — Швеция и Русия. Акопирнейските държави се защищаваха с английските войски. Швеция и Русия пазеха грижливо своята самостоятелност и не се бояха да дават достъп на английските параходи, даже во време на конт. блокада. Това ядосваше страшно Наполеона. И той поиска от Александра да затвори Русия за американските кораби, носещи английски стоки. Моментът беше крайно интересен от гледище на въпроса: какво ще направят другите държави при сключване сношенията между Франция и Русия. И наистина уплашени, те се съединиха с Н. против Александра. И почна се оная страшна война на Наполеона в Русия, която щеше да счупи главата му. Войската на Наполеона се състоеше от 12 корпуса: 5 френдузки и 6 от чужденци. Имаше: 80,000 италянци, 147,000 германци, 60,000 поляци, 30,000 австрийци и 20,000 прусаци. В 1793 г. коалирана Европа нападна Франция. Сега, в 1912 г., коалирана Франция и Европа нападнаха Русия.

Шестстотин хилядната армия на Наполеона почна действията против Русия, когато войната против Англия и Испания не беше още спряна.

Според своя обичаен план, Наполеон удари бърже право към столицата на Русия, Москва. Той смяташе, че щом влезе в сърцето на Русия, Москва, религиозна и национална столица, всичко ще му се предаде и ще иска мир. Но той път той се измами. Центра на правителството беше в Петербург. След победата на Наполеона при Бородино, (26 авг.), дето от руска страна командваха Барклай де Толи и Баграцион, а от френска — Наполеон, Даву и Мюрат, когато русите изгубиха половината от войската си, Кутузов реши да продължи отстъплението си. Наполеон стигна в Москва. Обаче вземането на Москва не повреди никак на съпротивата, която цяла Русия оказа на неприятеля. Александр не поиска мир. Наполеон му направи предложение за това, но Александр отговори че „не може да преговаря преди неприятеля да очисти руската земя“. Кутузов каза, че му е запретено да произнася думата „мир“. Фр. войска, и без това разнебитена и разноплеменна, беше се стопила в тези велики безплодни степи, в които войниците можеха да живеят само-

*) ЛИТЕРАТУРА: Освен посочените към § 11 и § 12 трудове на Thiers, Taine, Antoinne Gustlois — Файфъ, ц. с. т. I гл. гл. IX, X и XI; Н. Каръевъ, Ист. Зеп. Евр. т. IV гл. гл. VIII, IX, X и XII; А. Трачевски, Дипломатич. сношения Россји съ Франция въ епоху Наполеона I; Каръевъ, Пол. Ист. (6 прев.), гл. II стр. 36—49; — Джъдсон, гл. III; — Агуръ, 76—109.

от плячка. Преди да влязат в Москва, тези ратници бяха останали 150,000 души и приличаха на една варварска ордия. В Москва победителската войска нито се преустрои, нито се засили. Москвичите бяха напуснали своята любима „белокаменна“. Когато вечерта французите настъпиха, Москва се преобърна на пожарище. Да се остане да се зимува в Русия беше не възможни. Едно връщане назад се налагаше. Настъпваше една ранна зима (октомври). Студ под 30°. На връщане започна мор от студ и глад. Русите наричат тази война освободителна. Те чувстваха това повсеместно. Народ селяни, даже жени — въоръжени с каквото си намереше пред очи, гонеше неприятеля и помагаше на руската армия. Особено беше ужасно сражението на р. Березина. Наполеон се върна с останки от сжипана войска. Военното щастие беше му вече изменило. Първото и пълно поражение той усети чувствително. Сюзниците му взеха да го напускат. Прусия се отегна и отиде с Русия и с Англия (януари 1813). В Прусия се дигна голям народен подвиг. И там се даде знак на война за освободението на Германия (1813). Пруски и руски войски, наедно, минаха в Германия, за да и раздвижат против Наполеона. Швеция се присъедини тоже към воюващите против Наполеона. Той събра нова войска — в която имаше сжвсем млади, — и се опитваше да нанася пак бързи и тежки удари. Австрия предложи посредничеството си за мир. Конгреса на силите в Прага не сподучи. Той се отлагаше само за да се приготвят против Наполеона. Тогаз и Австрия се обвърна против него. Сжщото стори и Бавария. Наполеон има няколко победи над сюзниците в Саксония, но той претърпя забележително поражение при Лайпциг, дето стана решителната така наречена битка на народите (1813). Тука се сражаваха около 500,000 войници. Битката се подновява подред три дена. Наполеон, разбит тук, сюзните войски го подгониха. Той отстъпваше към Франция. И Германските зависими държавници се откъснаха от Наполеона. Холандия възстана. Рейнската Конфедерация се разстрои. И Дания се присъедини към сюзното дело. Така, въпреки новите опити и победи на Наполеона в разни места, той не можа да спре сжединяването на сюзните армии, които вече нахлуваха към Франция, приближаваха се до Париж. Великия полководец намисли един нов смел план: да допусне сюзниците да приближат до Париж, да ги обгради и разбие под стените на столицата. Този смел план не успя. Лишен от войска, въпреки юначната защита на неговите жители, Париж не можа да се противи дълго и сюзните войски изпревариха Наполеона, идещ от Фонтенебло, и влязоха победителски в Париж, на чело с Александра и пруския крал (31 март). Седмата коалиция и най-много руския цар

тържествуваха. Най-после, непобедимият, който никога не се отчайваше и всякога намираше един ловък изход, сега беше сразен. Наполеон се съгласи да абдикира в полза на сина си. Сюзниците не приеха това, и той подписа безусловна абдикация. Сюзниците му разрешиха да замине за о-в Елба, който му дадоха в лично владение. Той беше придружен от трима генерали и от 400 души свои стари гвардейци. Първият Парижки мир (30 май) повръщаше Франция към нейните предели от 1792 г. Талейр и употреби всички свои хитрости, за да възстанови на власт Бурбоните. Той направи за това много отстъпки и изпусна предварително някои крепости.

Първата реставрация, която направиха сюзниците, беше в полза на Людовика XVIII, брат на Людовика XVI. Той даде на Франция нова хартия (конституция), която гарантираше свободите; законод. власт се поверяваше на две камари: горня и долня; кралят имаше само изпълнителна власт. Възстановеният крал повърна вместо трицветното знаме,—бялото, и почна да фаворизира хората от стария режим. Той подписа Парижкия мир, който възвръщаше Франция към пределите от 1792 г. и унижаваше французите. Това обстоятелство извика негодуване към новото правителство.

Наполеон не беше се помирил в неволното си отшелничество на о-в Елба. Когато узна за недоволството в Франция, той напусна острова и през Кала се озова в Париж. Двадесетдневното му пътуване през Франция беше едно триумфално шестване. Людовик XVIII побягна в Ганд. Това обаче ново царуване на Наполеона трая само 100 дни. През това време той създаде Либералната империя, чрез така наречения Допълнителен акт към конституцията на империята, според който камарата на депутатите и тая на перовете ограничаваха значително властта на императора. На административните сили той съобщи, че приема подписания вече Парижки мир. Но сюзниците бяха решили да възстановят Бурбоните и да премахнат Наполеона. Те поддъха войната. Наполеон отиде на среща им, но беше разбит окончателно в Ватерло, село в Белгия (при Брюксел), станало това прочуто (18 юний 1815 г.), дело Уелингтон и Блюхер се отличиха и покриха със слава. Наполеон подписа нова абдикация в полза на сина си. Обаче, френските депутати не приеха този факт и приеторото навлечение на сюзените войски в Париж, Людовик XVIII пак се повърна на престола. Вторият парижки договор беше подписан и той повръщаше Франция към границите ѝ от 1790 г. Някои от сюзниците, между които и германците, искаха да се разпокъса Франция и да ѝ се отнемат Алзас, Лорен и Фландрия; но Александър и Уелингтон не допуснаха да се сбъднат тези кроежи. Те не желаяха да се раз-

слаба и унижава дотолкова Франция и се стараяха да си спечелят благодарността ѝ. Вжа всеки случай, сега Франция остана по-малка, отколкото при надвечернето на великата революция.

Сам Наполеон подири убежище в Англия, която се отнесе с него като с военнопленник и го изпроводи в остров св. Елена, дето той се почина 5 години по-късно (5 май 1821 г.), на 52 години от рождението си. Империята на Наполеона трая десет години (от 18 май 1804 до 6 апр. 1814).

Наполеон завърши своята велика кариера самотно в заточение. Най-великият може би държавен владетел в историята изчезна от сцената ѝ, когато беше в пълния разцвет на своите сили и способности. Към Наполеона приравняват само Цезаря. Както казваше една от неговите неприятелки, „той не може да бъде определен с думи, с които ние обичаме да си служиме“. Нема личност в историята, за която може да се каже със справедливост в същото време повече добро и повече зло. Наполеон беше гениална личност. Когато се вждачи, той беше на 35 години, в пълно развитие на своите дарби. Той работеше по 18 часа на ден, сам диктуваше заповедите и писмата си, сам уреждаше всички военни планове, сам управляваше Франция и саета, защото министрите му бяха като началници на канцеларии; най-после, сам командуваше войските си. Той се отличаваше с най-развитата и чудна интелигентност и същевременно — фантазия. От Франция той искаше да направи една мърова държава, метрополит на всички суверени, а от Париж — „единствен град на света“. Той кроеше да има всеки суверен един дворец, за резиденция, когато ще се коронясва французият император. Суверените трябва да бъдат негови офицери, а Палата негов духовен поручик. Той съжаляваше че не може, като Александра Македонски, да завоева Азия и след това „да се прогласи за Юпитер на народа и Изтока да му вярва“. Почина добре, особено като консул, но като император той стана истински деспот, монарх, по-авторитар от самия Людовик XIV. Той уредиха Трибунала, 50-те членове на който вкара в законодателното тело. Самото това тело той почна да свиква на сесии от няколко недели, или съвсем да не го свиква, а за кредити и данъци се обръщаше към Сената. В 1813 год. впрочем той сам почна да си урежда и бюджет и да установява нови данъци, както това правеше Людовик XIV. Личната свобода също беше потъпкана. Полицията се разви до крайност; тълкуниците се разтвориха нашироко; той решаваше кого да запрат и за колко. „Това е моето добро удоволствие“, казваше той. И по силата на това удоволствие, той отмени свободата на печата, както това беше сторено в време на терора и Директорията. Той допусна само такива вестници, които да му служат, както търпеше само

такива духовни лица — епископи и други — които проповядваха покорност и подчинение на императора.

Победите си Наполеон дължеше преди всичко на грешките на своите противници, които умееше да използвава вечно. Те не умееха да използват числеността си и се дробяха, а той, с бързината на действията си, допльняше липсите си. Неговият метод беше да маневрира между неприятелските редове и да ги напада едно след друга преди да се окопитат. При това, той имаше пълна вяра в своята звезда, вървеше на чело на войските си, не се уморяваше, не се отчайваше, и умееше всякога да се обиколи с превзходни сътрудници и съратници. В всеки случай, той оставя като величайши герои в новата световна история, Четири милиона души жертвуваха живота си за неговата слава. Около него се явиха пълзящи същества и липсваше всякаква сериозна опозиция. Имаше около му и талантлив личности, но те бяха слепи изпълнители на волята му. Никой не смееше да му възразява. Военната дисциплина беше пазена навсякъде. И папа Пий VII, който не се съгласи да приеме континенталната блокада против англичаните, беше най-после запрян и откаран най-напред в Савоя, после в Фонтенебло, дето насилно подписа нов конкордат (1813 г.). Н. си остана главнокомандующ и в политиката, и в законодателството, и в администрацията.

Най-после, той създаде за Франция грамадна култура и уреди тоя строен държавен механизъм, който действава и до сега, въведе учреждения и закони (кодекса), които послужиха като образци и за други държави. В политическо отношение империята, която той въздигна, беше здание без основа: то се крепеше само от неговата силна личност. Той беше се превърнал на страшен бич, от който треперяха в Франция и цяла Европа. Той възраваше само в грубата военна сила.

Епохата на Наполеоновските войни беше ползотворна за Континента: навсякъде той остави дири от висока вещественна култура и смели преобразования. Френските нашествия раздвижиха народите, обновиха традиционния живот, събориха останките от феодализма и извикаха преобразования и нововъведения в насока на равенство.

Тези войни извикаха у много европейски държави националното чувство, вече подхранено с началата и ученията на Фр. революция. Мисълта за национална държава намери повсеместно практическо приложение. От това време събуденият национален подем се развива, поддържа из основа изкуствените държавни организации, и националната идея, ако и гонена от правителството, става преобладаваща в продължение на целия XIX век.

§ 14. Виенския конгрес и Свещения сюз*).

Френската революционна пропаганда, продължена от наполеоновите войни, изплаши държавните владетели на Европа и те замислиха да ограничат всякак Франция и да я направят безопасна и в идейно и в военно отношение. След обуздаването на Наполеона и уреждането от сюзниците работите в Франция, те се събраха в Виена за да уредят картата на Европа. Това беше знаменития Виенския конгрес. Тук се събраха представители от всички европейски държави: 90-ма държави суверенни и 53-ма князе неутрални присъединени. След толкова години война дипломатите имаха случай да си отдъхнат и да празнуват. Виенския двор назначи една комисия да направи най-приятно пребиваннето в Виена на събралите се дипломати.

Виенския конгрес (юн. 1814 — юн. 1815 г.) е най-важния след Вестфалския (1648 г.). Сега се ликвидираше с войните на Революцията и на Наполеона, както тогава с тридесетгодишната война. Разделяне на земите и преустройство на държавите, — това беше обекта. Формално конгреса не се откри. В всеки случай неговия герой и ръководител беше безскрупулният австрийски дипломат Метерних, който ловко използваше за интересите на Австрия всяко положение. Сюзниците против Франция разбираха те да имат ръководството и да внесат пред конгреса готови решения. Друг ловък френски дипломат, Талейран, протестира. Той казваше че сега, след войната, няма вече сюзници. Реши се формалното откриване да стане на 1 ноеморий, и съгласно с началото на публичното право. Пруският представител, министър Харденберг, с гняв извика: „Не г-да, безполезно е публичното право. Защо да казваме, че действуваме според него; то се разбира без да се казва“. Талейран отговори: „Ако се разбира без да се казва, то ще бжде по-добре да се каже“. И той се похвали на Людовик XVIII, че е нанесъл една победа, като е наложил израза „публично право“. Впрочем Талейран, със своята несравнима ловкост, намери възможност да възстанови положението на Франция, която мисляха даже да не питат по разните въпроси.

Тук стана дума за това, кому трябва да принадлежи една страна: на победителя ли, или на легитимния, т. е. наследствения господар. Бояха се да се обърнат към гласа на народа за да реши той своята съдба — това беше револю-

*) ЛИТЕРАТУРА: Debidour Histoire diplomatique T. I. La Sainte Alliance; Н. Каръевъ. Ист. Зап. Евр. т. IV, гл. гл. XIII и XV; Файфъ и с. част II гл. гл. I и II; гр. Комаровскій. Начало неумишлелства; — Bourgeois. Manuel historique, t. II chap. 20. La Sainte Alliance, chap. 21. Le règne de Metternich, chap. XXIII — Каръев, Под. ист. (б. пр.) глава II. Времето на свещения сюз; Дъждасон, и с. глава V и VI; — Агура, — Виенския конгр. и св. сюз. 103—108.

ционно—и намериха че, вместо волята на народите, може да се приеме волята на сюзниците. Комисиите продължаваха да работят, бидейки образувани само от представители на 5-те велики държави, включително Франция, а понякога от 8: освен сюзниците — Франция, Швеция, Испания и Португалия. На Виенския конгрес се раздадоха територии по усмотрение; съставиха се няколко правилници, като частни трактати, помежду разните сили; най-после всичко се сключи с един окончателен Акт на Виенския конгрес. Този акт състави международния кодекс на Европа до средата на XIX ст.

Най-изпълнителят личност в виенския конгрес беше Метерних, отличен по ловкост. Той председателствуваше публичните заседания. Срещу него се изправяше мощната фигура на също така ловния френски дипломат Талейран. Лично на конгреса присъствуваха Александър I, австр. император Франц, Фридрих-Вилхелм и краля на Бавария. При пруския крал бяха двамата му министри Хартенберг и Вилхелм Фон Хумболдт. Англия се представляваше от Кастлери и Уелингтон, и двамата тории. Талейран представляваше Людовик XVIII. Той навреме беше изменил Наполеону и станал необходим на Людовика.

Едно щастие за придобивките на французката революция беше, че тук присъствуваше лично Александър I, голям свободолюбец, подпомаган и от английските представители. Големите впрочем препирни станаха за разрешаване териториални въпроси. На първо място бяха изпъкнали въпросите за Варшавското херцогство, за Саксония и за организирането на Германия. Александър искаше да залази за себе си Варш. херцогство, но Англия и Австрия не допускоха на царя да проникне толкова напред към централна Европа; Прусия искаше да си присъедини Саксония, но Австрия не искаше Прусия да стане нейна съседка, а другите сюзници се бояха да направят Прусия много силна в Германия; Прусия искаше да се преобразува Германия в империя, но Австрия предпочиташе конфедерацията. Талейран потриваше ръце. „Господарю, писа той на Людовик XVIII, коалицията е разстроена и за винаги. Вече Франция не е изолирана“. Работата комахай отиваше към война между вчерашните сюзници. После споразумението настана благодарение на връщането на Наполеона от о-ва Елба.

След договорите на В. конгрес, довлени от втория Парижки договор, ето как се ликвидираха 23-годишните войни при Революцията и Империята:

Франция остана при своите граници отпреди революцията. Увеличена с Лавинйон, тя беше намалена откъм с. и с.-из. отне ѝ се и Савоя.

Англия, безспорна господарка на моретата, спечели Малта, за която много ламтеше, Ионическите о-ви в Средиз. Море, Гаиана и други в Америка, Кап в Африка, Цейлон в Азия, Илдефранс в Индийския океан. Всички тези колонии бяха отнети от Франция и от сюзниците ѝ от времето републиканско и императорско — Холандия и Испания.

Прусия печеляше около 2 1/2 мил. поданици, като взе една част от Подша, третината от Саксония, Вестфалия на десно от Рейн, и Трев — на левия брег. По този начин Прусия стана съседка на Франция откъм Рейн. Германските патриоти искаха възстановяването на старата Германска Империя под австрийския император, като двете държави имаха едно общо правителство — директорат. Австрийският император отказа да поеме тази титла за да управлява наедно с Прусия. Малките германски държавици държах за своя суверенитет, добит в 1806 г. Това им бяха обещали и сюзниците. По този начин, германската империя, унищожена от Наполеона, не се възстанови. Останаха си създадените от Нап.: Бавария, Вюртемберг, Саксония (част мина към Прусия), и Хановер, възстановени в полза на Англ. царствующа чедид. Останаха унищожени всички черковни държавици. Някогашните (1792) 360, по-късно 82 (1805), а най-после 38 държавици (в 1815), сега образуваха Германската Конфедерация или Сюз (Deutsches Bund), който беше сюз между немските суверени, а не народи, с един Bundestag, т. е. един Сюзен събор (парламент) от пратеници на всяка държава, който заседаваше в Франкфурт под председателството на Австрия.

Австрия печеляше 4 милиони поданици. Тя взе от Германия Салцбург, от Италия Ломбардия и Венец. област, в Балк П-в — Далмация и Дубровник. Тя губеше окончателно Белгия и някои земи, отстъпейки на Бавария. Тя заблдува завладяването на Италия.

Русия печеляше също около 4—5 милиона поданици, вземаше Финландия от Швеция, Бесарабия от Турция, и Варшавското Херцогство, от което Александр направи Царство Полско, с дадена от него конституция.

Швеция се даде на Норвегия, като биде отнета от Дания.

Швейцария беше преобразувана и уголемена с Женева, Валис и Нюшател; Папата доби обратно своите владения; старата Холандска република и Белгия бяха съединени (но това трая само 15 години); Италия и Португалия се повърнаха на старите си суверени.

Ако Виенския Конгрес имаше за задача да ограничи Франция и прекрои политическата карта на Европа, Свещения Сюз по-особно целяше спирането на Революцията извън Франция. Поне така се разви идеята на Св. сюз от Метерниха.

Инициативата за свещения сюз принадлежеше на руския Цар Александър I. Когато сюзниците бяха още в Париж (1815), той начерта собственоръчно един план за едно полурелигиозно и полуполитическо Братство на владетелите в Европа. Целта беше да се поддържа мир и да се даде правда на земята.

Александър беше под влиянието на един мистицизъм, в който го поддържаше една руска немкиня г-жа Крюденер. Този, който даде конституция на Франция и на Полша въпреки неудоволствието на Австрия и на Пруссия, просветеният Александър, искрено желаше да се намерят средства за мир и правда на земята. Той вярваше, че тези средства сж конгресите, които трябва да уреждат отношенията между държавите т. е. всичко що е важна политика. Чрез тези конгреси трябва да се изпреварват сблъскванията, защото в спокойните обсъждания всякога можеше да се намери начин да се помират противоположните интереси. Идеята сама по себе си беше великолепна и устремена към пасифистични задачи и към едно „Общество на народите“. Метерних обаче изарати основната идея. Той употреби сюза за борба против свободолюбивите и освободителни движения и въобще против потиснатите народи.

Когато плана на Александър беше предложен на австрийски император Франц и на пруския крал Вилхелм, те не го посрещнаха с голяма готовност. Метерних се изсмя над него; но като размисли, намери че може да бъде полезен за неговата политика и посъветва Франца да го подпише. Подписа го и пруския крал. Присъединиха се към него отпосле Франция и Англия.

Този религиозно-нравствен акт, подписан на 14 септември, в деня на вждвижението на Честния Кръст Господен — имаше в своята основа заповедите на християнската религия. В него тримата владетели се обявяваха опълномощени от Провидението да внесат помежду си мир и братство, а на земята правда; обещаваха на поданиците си да ги управляват като бащи, а тях каняха да изпълняват длъжностите си. Да подпишат този акт бяха повикани и други владетели. Искаше се да се създаде един нов международен порядък. Но Султана не беше поканен, защото сюза почиваше върху християнския морал. Папата се извини, че не може да го подпише, понеже той считаше, че за да се вждвори мир и правда на земята, нема нужда от друга сила, освен от черковата.

Метерних, който се сматряше за човека на това що беше, т. е. на старото време и на абсолютната монархия, и още като „Заместник на Бога“, натоварен да се бори против „бича на новите разрушителни идеи“, намери вжзможност да употреби Свещения сюз за „своята система“. Не само за

ажнишните работи трябаше тоя сюз, но и за „намяса във вътрешните“. Види ли се, че някаде има страх от пожар, намасата вътре в чужда държава се налагаше, а това беше системата на Метерниха. Нужда от намяса се появи скоро. В Германия се появи обединителното и освободително движение в университетите. Диреха по-спасително нещо от конфедерацията. В Италия неаполитанците възстанаха и поискаха от краля си конституция (1820). Възстание избухна и в Пиемонт. В Испания Фердинанд VII, връщайки се в кралството си (1814), беше унищожил конституцията, която беха си дали неговите поданици (1812), борейки се против Наполеона. Той се показа неоправен деспот и извика едно въоръжено възстание (яну. 1820), което го принуди да възстанови конституцията. На всяко от тези движения се отговори с по един конгрес и с намяса от Съв. сюз, по системата на Метерниха. На събитията в Германия отговори конгреса в Карлсбад (1819) и Виена (1820); на бунта в Неапол — конгреса в Любляна (1821); на испанската революция — конгреса в Верона (1822). Метерних налагаше навсякаде своите реакционни идеи: за в Германия той установи стеснителни наредби против университетите, също против вестниците и книгите, които се подложиха на строга цензура. Запрети се установяването на всякаква конституция в коя и да било държава от Конфедерацията. По този начин либералното движение в Германия бе притиснато за десетина години (до 1830), а обединителното — още за по-дълго време. На Люблянския конгрес се даде право на Австрия да се намеси в Неапол, за да се възстанови краля и „да се накажат с заточение всички привърженици на либералните идеи. На Веронския конгрес се възложи на Людовика XVIII мисията да унищожат испанската конституция. Една стохилядна армия нахлува отвъд Пирините и Фердинанд беше възстановен като абсолютен монарх. Веронския конгрес беше последното дело на Съв. сюз. Той се разкапа постепенно в по-малко от 4 години. Първо, от него се оттегли Англия, даже преди Веронския конгрес, парламентарна страна, не можеше да се меси за възвръщане на абсолютни монархии. Русия и Франция се отделиха в 1826 по случай на работите в Гърция. Останаха Австрия и Прусия да продължават у дома си системата на Метерниха, станала омразна на всякаде по своята културна, социална и политическа реакция.

Реакцията не можа да смаже свободолюбивото, освободителното и обединителното движение на народите, защото Виенския конгрес остави недоволен за всички: Франция беше недоволна защото беше окаянена, ослабена и принижена; Белгия беше недоволна защото нея, една католическа и френска по език страна, бяха присъединили насила към една протестантска, немска по произход, държава.

Ето защо, след 15 години, и тя с една революция се откъсна от Холандия. Германците и испанците бяха недоволни, защото се туряха спънки на тяхното обединение. У едните и другите беше вече близнад лъча за целокупност.

Наистина, Виенския конгрес и Свещения съюз спреха някои важни международни движения и сблъсквания за известно време, но те носяха и семе на много вътрешни недоволства и смутове. В Виенския конгрес се крие най-последно избора на някои по-късни войни от втората половина на XIX век.

Френските революции и Европа.

§ 15. Революционната пропаганда*).

Великата френска революция от 1789 г. не беше само национално дело, както английската. Тя, както и тази от 1848 г., изажршена пак по знак от Париж, носеше идеен и основни начала, които като вълни се разляха по целия континент. Декларацията за правата на човека и гражданина не предвиждаше само правата на френци, а на цял свят. Дейците на Фр. революция не се задоволяваха само да реорганизират Франция, да махнат стария ред в французката държава и да дадат свободи и равенство в своята страна. Те искаха да революционират също Европа, да унищожат феодалните злоупотребления и навсякъде да настанят царство на правдата и на равенството. Те най-напред се надяваха, че френския пример ще увлече и другите народи.

Когато се почна войната на Франция с коалираните съюзници, която трая, и в императорския период, около четвърт век, правителството обяви че я прави не против народите, а против тираните. Това беше изказано и в един куплет на Марсейлезата. Това казаха и генералите, когато френските войски встъпиха в чужда територия. Вред, където и да отидоха, те правяха революция, унищожаваша феодалните права и привилегии, унищожаваша всички власти, свикваха народи за да си избере свободно градски съвети и управители и да образува правителство, копие на французкото. Те гледаха като приятели представителите на народа, а като неприятни привилегированите, духовенството, аристократите. Принципите на Революцията от 1789 г. бяха изложени в конституцията от 1791 г. Те съдържаха: лична свобода, не прикосновеност, и равенство за всички.

В 1815 г., когато настана реставрацията, западна Евро-

* ЛИТЕРАТУРА: Débidour, ц. с.; Файфъ, ц. с. и т. г. У: Н. Картьевъ, Ист. Злп. Евр. т. III, гл. XXVI—XXVII; т. IV, гл. IX Джамсон, ц. с. ч. I, глава 4 Следствията от фр. Револ.; — Картьевъ, пол. ист. от (б. прв.) глава II, Н. Станевъ, Сетинии от Фр. революция.

па като че мина в един период на международен мир. Обаче в отделни държави не се спираше движението, извикано от френската революция. Иденте бяха проработили дълбоко. Това бяха идеите на френските свободни мислители, на философите (Волтер и Русо) и на енциклопедистите.

От времето на реформацията, Фр. революция беше най-великият факт в световната история. И двете имаха същия световен характер: те извикаха преврати в цяла Европа: едни религиозни, други политически. В 1820 — 21 г. станаха няколко въстания на Пиринейския и Апенинския полуострови. 10 години по-късно (1830) г. Юлската революция в Париж повлече след себе си цял ред нови сътресения — в Белгия и Полша, в Германия и в Италия. Революцията на Наполеон бяха първите основатели на германското и италианско обединение. Нещо повече: те докараха политическото и социално раздвижване и преобразуване на цяла Европа.

Всички политически движения през няколкото последващи десетилетия имаха същия характер: те ставаха в името на идеята за свободата и равенството. След великата френска революция и по неин образец, всички други подобни движения бяха насочени против стария ред, който отричаше гражданската свобода и гражданското равенство. Изразът اپنے لیے сбор на политическия абсолютизъм и социалните привилегии, който характеризира живота на революционна Франция и на другите европейски държави, които не бяха се подлагали на вътрешни промени в духа на принципите на Фр. революция. Против стария ред възставаше цялата политическа философия на XVIII в., основана върху понятието на естествено право. Много по-рано, в епохата на реформацията (XVI в.), когато ставаха обществени движения в името на свободата и равенството, теоритическото оправдаване на тези две идеи се диреше в божията воля, изразявана в Светото Писание или в Божественото Откровение. Философията на XVIII век обяви, като извор за познаване истината, човешкия разум, и се позоваваше на естествено право, откривано от този разум. След теоретическото откриване на държавния и обществен ред, сега следваше прилагането на исканията на естественото право, реализирането на идеята за свободата и равенството. Абсолютната монархия беше принудена да стори място на народното самоуправление, а привилегированите трябваше да се стопят в бездължияното гражданство. Тези основни стремежи, усвоени от франц. революция, бяха запечатани в цял ред извън Франция появили се декларации и конституции, с които се придружаваха поменатите политически движения.

Шейсет години наред, почвайки от 1789 г. до 1849 г.

(годината на германската Конституция), на Континента се извършиха много политически преврати, но всички имаха един и същ характер. Те всички признаваха, както френската Декларация на правата, че причините за обществените злочестини и за лошите правителства сж забравянето или пренебрежението на „естествените права“ на човека. Те всички отиваха в насока на идеите на Франц. революция, и в много места те бяха даже извършени по формата и конституционните наредби от годините 1789—1793. Унищожението на личните и поземелните привилегии на благородните, унищожението на цеховете (еснафите), отнемането от католическата черква на нейната по-напряжна власт над обществото, с прогласяването свободата на съвестта и равноправността на всички вероизповедания, с уравниването на обществото и с издигането на третото съсловие или буржуазията (занаятчийство) — това бяха все възприемани, заети от френската революция, разнасани от Наполеона и прилагани в живота на разни страни от Континента.

Значителни пространства територия бяха присъединени към Франция до Реставрацията и участваха в формата на новото френско управление. Белгия, Савоя и Рейнските провинции видяха рушението на феодалното неравенство и действието на Наполеоновия кодекс. И когато по-късно, на Виенския конгрес, бяха отделени от Франция, те продължиха да се ползват и от реформите и от фр. Кодекс. В Германия голямата въжволница от всевъзможни мирски барони и князета изгубиха своята отделна и независима власт. Те се обединяваха. По този начин се приготви почвата за голямото германско единство. В Прусия преобразуванията в уредби и наредби бяха големи. Те засилиха патриотическото настроение за едно освобождение, избухнало тжй стихийно в 1813—1814 г. Прусия се постави на чело на германските народи още тогав. Французките войски на Наполеона разнасяха навсякъде свободолюбивите и конституционни идеи: те бяха апостоли на демокрацията. Австрия и Англия бяха най-малко засегнати, обаче и в тях въздействието на демократическите идеи беше чувствително. Това полича особено в време на социалната революция—1848 г.

Би трябвало да се каже още, че Френската революция и наполеоновите войни извикаха в някои държави идеята за националностите, за които се вече говори. Ако Германия и Италия бяха географски изрази в началото на XIX в., по-късно идеята за свободата на личността се пренесе и върху идеята за свободата и независимостта на колективността, на народите. По-рано нямаше италиянци, нямаше германци; но жестоките страдания след революцията от войните на Наполеона извикаха народното съзнание в тези земи.

Това именно съзнание по-късно създаде германската империя и италианското единство; то извика към възбуждане и народите в Австрия и на Балканския П-в.

Епоха на Реставрацията.

§ 16. Людовик XVIII и Карл X*)

С думата реставрация се разбира сбора на онези събития, както в Франция тъй и ажобщо в Европа, които додоха да възстановят до голяма степен ренима, който предшествуваше Френската революция и Наполеоновото владичество. Епохата на реставрацията трая от падането на Нап. до юлската революция (1830 г.). Тя е наречена още с името епоха на реакцията, на легитимизма, на свещения съюз, сключен между тримата владетели: Александър I, император Франц и Вилхелм. За Франция реставрацията е времето на царуването на Людовик XVIII (1816—1824) и на брат му Карла X (1824—1830). Тези 15 години бяха школа на представително управление на френ. буржуазия. Това бе време на големи борби между ултра-роялистите, които искаха да се повърне стария режим, и буржуазните либерали, които защитаваха придобивките на революцията. Тази борба се съжрши със свалянето и прогонването на аристократическата Бурбонска династия и с заместването ѝ с буржуазното кралство на Орлеанска Луи-Филип.

Когато стана първата реставрация в 1814 год., след изпращането на Наполеона в о-в Елба, Людовик XVIII беше решен да не приема конституция която ограничавала правата му на „крал по Божия милост“. Той искаше да бъде като брат си Людовик XVI. Но той беше заставен да обещае това от съюзните господари, които го повърждаха на престола, и главно от руския цар. Все пак той държеше да се каже, че това е една Конституционна хартия, термин от стария режим, и че той я октроира на народа, а не че е договор между него и народа, или пак че му се налага. Най-послед, тази хартия беше датувана на 29-а година от царуването му, за да се подчертае, че от деня на загиването на Людовика XVI, той, Л. XVIII, беше законния крал на Франция. Конституцията беше приготвена набърже още при първата реставрация, в един от кралските комисари състави предговора.

*) ЛИТЕРАТУРА: Debidour, Hist. Diplomatique; t. I; — Bourgeois, Manuel historique, ц. нбсто; Н. Каръевъ, Ист. Зап. Евр. т. IV, гл. XX—XXI; Файфъ, ц. с. ч. II гл. IV; E. Daudet, Histoire de la Restauration (има ѝ и в руски пее.); Albert Sorel, Essais de critique et d'histoire. L'alliance russe et la Restauration; — Каръевъ, Пол. ист. (6. пее.), глава II; — Агупа ц. с. 100 и след.; Seignobos, Hist. pol., chap. V.

Все пак, Хартията от 1814 г. възстановяваше един конституционен режим, доникаде с английски порядки, както ги практикуваха турците.

Хартията различаваше издължителната власт, която асцелно се даваше на краля, „ажрковен джржавен глава“, от законодателната власт, която споделяше краля и се състоеше от две камари: на перовете и на депутатите.

Кралят командуваше войската, обявяваше войни, сключваше мир, свикваше и разпускаше камарата. Кралят можеше да издава и правилници и ордонанси, „нужни за изпълнение на законите и за здравината на джржавата“. Той бе подпомоган от министри, които бяха отговорни пред Камарата на депутатите, която можеше да ги обвини, а можеше да ги съди само камарата на перовете. Долната камара беше избрана направо. Тя гласуваше закони и бюджети. Горната камара се състоеше само от благородници назначавани от Краля, пожизнени или наследствени, както в Англия лордовете. На перовете и депутатите не се плащаше ажнаграждение. Депутатите се избираха за 5 години и всяка година се подновяваше една пета.

Общо избирателно право не се даваше, а се приценз, както за избиратели тъй също и за избираеми. Ценза беше 300 фр. преки данци и 30 год. ажзраст за избиратели, а 1000 фр. и 43 г. за избираеми. По тоя начин французите се деляха на две класи: 1) изключените от избирателно право — около 30 милиона, 2) имащи избирателно право — около 110 хиляди. Само те представляваха целия народ, когато според Конст. от 1791 имаше 429 хил. избиратели, а според тях от III-год. малко повече от 200 х. Сега избора на депутат ставаше из средата на 12,00 избираеми. В Англия, даже преди 1832 год., ценза беше много по-малка; при по-малко население, Англия имаше 20 пъти повече избиратели.

Изборното право понесе на високата буржуазия — търговци, банкери, индустриалци — защото имотния ценз не беше ограничен с плащане само данци от недвижими имоти. По този начин буржуазията се заинтересува да се бори усърдно за придобивките на революцията.

На практика, управлението изврати много уредби на Хартията, изврати и тия за свободата на печата, гарантиран с Хартията. За да се основе вестник, трябваше предварително разрешение от краля и един голям залог. Затуй имаше малко вестници: по 3—4 на партия. Така че Реставрацията поаржидаше и Наполеоновския режим на печата. Всяко подлежеше на цензура: никой не можеше да бжде издател или печатар без разрешение от краля. Глоби и затвори следваха всяко нарушение. Особено строго беше за вестниците. Продажба на брой нямаше. Имаше само абонаменти и те бяха малко: всички вестници имаха 56,000 абонати.

Между 1816 и 1819 г. управлението беше сравнително смекчено, тъй като на власт минаха либералите, които отмениха цензурата, предварителното разрешение, и предадоха скленето на печатните престъпления на жури. Вестници можеха да се издават свободно. Но това трая само 10 месеца, защото, дошли на власт ултратата, възстановиха строгите мерки (цензура, предварително разрешение, строги наказания и пр.)

Влиянието, обаче, върху четирите беше голямо, толкова повече като статутите не се подписваха по английски образец.

Реставрираните бурбони още в 1814 г. почнаха да се израт с народа. Ядосаха особено войската: офицерите, — защото им дадоха половин плата; войниците, — защото им отнеха трицветното знаме; селяните, — защото на върналите се емигранти се повръщаха привилегиите. Така, лесно се обяснява тържественото връщане от Елба на Наполеона и макар стодневното му второ царуване. След втората реставрация, озлобените роялисти почнаха да преследват Наполеоновите привърженици и мисляха да разрушат делото на революцията. Стана нещо крайно интересно: всички привърженици на новите идейни уредби — империалисти и републиканци — се събраха около трицветното знаме; те славяха Наполеона, като бранител на революцията против бурбоците, които искаха да повърнат стария режим. Така се появиха в Франция две крайни партии: 1. ултра (ултра-роялисти), привърженици на стария режим, на краля и на привилегиите, с кралския брат граф Артуа като водач, и с привърженици на духовенството и върналите се емигранти, и 2. независимите. В последните влязоха: недоволните от бурбоците, бонапартистите, и републиканците, с които беше така един отличен държавник, като Лафает. Ако първите искаха повръщане към старото време, вторите държаха че народът е, който дава властта на краля, у него е суверенитета. Независимите бяха силна партия.

Между тези две крайни партии се появиха други две конституционни групи: умерени роялисти — десница, крепители на установения ред, и роялисти — либерали конституционалисти (доктринери), които бяха привърженици на правителството и на Людовика XVIII, по английски начин.

В техните редове бяха дюк Ришелйо, Роайе-Колар, и Деказ, министри на партиите. Те искаха да помирят новата Франция и старата. Но либералите, ама и държаха както ултратата, за върховенството на краля над народа, те бяха привърженици на конституцията, но не и на парламентарния режим.

Голяма роля играха независимите, които бяха привърженици на народното върховенство, които протестираха, че хартията се дава от краля, а не му се налага, и които измърваха, че правата и свободите на народа не сж оз-

дравени. Някои бяха и против бурбонската династия. Те бяха многобройни и имаха с себе си Лафаета.

В 1815 г. първите избори станаха при чуждото нашествие и белия терор на ултрата. Мнозинство в камарата добиха ултрата и създадоха така наречената Ненамерена камара (chambre introuvable), която поиска да се възвърнат имотите на духовенството, да не се плати държавния дълг, да се уволнят либералите магистрати, да се премахне свободата на печата и да се създадат редица „изключителни закони“. Кралят и роялистите - либерали, като искаха да запазят съществуващия ред, се спряха против ултрата. Либералите казваха, че може да се изберат министри и не из средата на болшинството. Легалния бил терор на тази камара обезпокои чуждите господари и те забележиха на Людовика XVIII опасността; той разпусна тази камара (септ. 1816 г.).

След това Франция преживя един период на относителна свобода и строителство. Изключителните закони бяха премахнати и се уредиха три нови, предвидени от Хартията, които трябва да я допълнят: избирателен закон (февр. 1817), за печата (1819), и военния закон. Това стана при министериуването на дук Деказ (1816-1820).

Едно злочесто събитие извика падането на Деказа и повикването на власт на ултрата. То беше убийството на Бериския дук, син на графа Артоа, продължител на Бурбонската династия. Той беше убит от един работник, фанатически противник на Бурбоните. На чело на министерството застана за известно време Дюк Ришелю, умерен, според ултрата, а след него дойде Вилел (1820-1827), който се поддържаше от крайната десница и който беше отчаян реакционер.

Людовик XVIII се помина на 1824 год. септ. откак Вилел беше направил нови избори, в които от 430 депутати само 15 бяха либерали. Това беше една „пак намерена камара“, както беше я нарекли сам краля.

Граф Артоа, който наследи брат си под име Карл X, не се стесни още от първия ден да прояви целия си реакционен и клерикален характер. Той възстанови за сина си стария титул дофин, задържа Вилел за министър-председател и изиска от камарата да гласува един милиард обезщетение на емигрантите. Други два законопроекта, внесени в камарата, бяха: 1) за светогатството, който наказваше с смърт оскверняването на свещените дарове и ноцната кражба в черкваа; 2) за възстановяване на черковните конгрегации. Тези законопроекта бяха гласувани въпреки протестите на либералната партия. Но, когато доде да се изпълнят, появиха се големи мъжкотии и даже закона за светогатството не можа да се приложи.

Други два законопроекта възстановяваха майоратското наследство и наредбите за строгости против печата. Те бяха обаче отхвърлени от камарата на перовете. Така се зароди и засили негодуване против Карла X, който стана още по-непопулярен като се короняса в Реймс с всички обрядности на старите бурбонски крале. Единственото събитие в външната политика на Карла може да бъде счегено участието на Франция, заедно с Русия и Англия, в унищожението на турската флота при Наварин (1827) и в прогласяването на независимостта на Гърция. Тези събития бяха посрещнати в Франция с възторг, но те спомогнаха много и за да се раздвинат свободолюбивите идеи в обществото.

Новите избори в 1827 дадоха либерално болшинство въпреки агитациите на Вилеля. Краля сжс сжаление се отдели от Вилеля и повика на чело на правителството Мартиняка, един от водачите на умерената либерална партия (1828). В това време се гласуваха няколко свободолюбиви закони. Ограничи се намесата на духовенството в народното образование. Бележити професори, като Вилмен, Кузен и Гизо, които по-рано бяха принудени да напуснат лекциите си в Сорбоната, можаха да ги подновят. Обаче, министерството на Мартиняк трая късо време. Против него се обединиха не само ултра-роялистите, но и ултра-либералите. И на другата година те го принудиха да се оттегли (1829). Краля повика тогав Жюл де Полиняк — още по-голям реакционер от Вилеля, познат и мразен като злокобен кургизанин на Мария Антоанета. От всякъде по тоя случай избухнаха силни протести, но краля не искаше да знае. В края на царуването на Карл X, Алжир беше превзет за Франция (1830 г.). Това беше единственото по изпъкнало събитие във външните работи.

§ 17. Юлската революция на 1830*).

Разбра се че Карл X е непоправим. Разбра се че той беше против конституционния режим. Той никак не криеше това. „Предпочитам — казваше той — да сека джрва, нежели да бъда крал като крале в Англия“. И не един път той добавяше: „В Франция краля управлява; той се сжветва с Камарата; той взема в сериозно внимание нейните мнения и представления; но когато той не е убеден, изпълнява се неговата воля“.

*) ЛИТЕРАТУРА: Cauchois-Lemaire. Histoire de la Révolution de 1830. — E. Mallet u. c. ra. XI. La Révolution de 1830; — E. Driault et Monod Hist. Polit. ra. VI. La Révolution de Juillet; — Н. Каръевъ. Ист. Зап. Евр. т. V; — Файфъ и с., ч. II ра. V; — Seignobos, Hist. pol. chp. V. — Каръев. Полит. Ист. (б. прев.) ра. III. — Джрдсон, ч. с. глава VII.

След образуване министерството на Поиняк, Камарата се произнесе против него с адрес писан от Рвайе-Колар и Гизо, и подписан от 221 депутати. Когато му прочетоха този адрес, краля замълча със спокойствие; но той запази министрите си, а разпусна камарата. Избраната в 1830 г. нова камара беше още по-араядебна на правителството. Карл не я свика, а се опита да изправи същото, а когато успя преди него Людовик XVIII в 1816 година: да законодателства без парламент, като прибегне до чл. 14 от Конст. хартия, който гласеше: „Краля може да издава нужните заповеди за изпълнение на законите и безопасността на държавата“. И той издаде четири такива ордананси, с които: 1) прогласяваше разпускането на новозбраната и несвикана Камара; 2) изменяваше изборителните закони; 3) премахваше свободата на печата и 4) определяше датата на новите избори и на свикване камарата. От тези 4 ордананси втората и третата бяха явно против Хартията. Те изникнаха в Париж революцията, която в 4 дни (от 26—29 юли) помеге династията на Бурбоите.

Борбата за пазане открито в печата, на чело на който имаше видни леттели и депутати, като Тьер, Гизо, Арман Карел и др. Смелостта на печата порасте. Проловяваше се явно да не се плаще никакво цардие, ако не е гласувано от камарата. Конституционните роялисти Гизо и Броли се съединиха с младите републиканци, нова формация — студенти и работници — които държаха с Ларлета. Присъедини се към тях и една много енергична група, причателска на орлеанците, инаши на чело Луи Филипа. Видните хора от тази партия бяха бивши министри: лозанат Галейран, Барон Луи и писателите Тьер и Минье. Основа се вестник „Le National“ от Арман Карел, а който открито се хвалеше английската революция от 1688: английският народ тогава се отървал от краля без да прогласи република. Погзореше се вече открито, пишеше че смело, че английската конституция е която трябва да се възприеме. И се приближаваше, че щом нема отговорни министри, — кралят е виновният — и той трябва да отговаря, особно ако вземе страната на министрите. Революцията чукаше на вратата.

Предупреждаваха краля напратно и Император Николай и Метерних. Упорития Карл X върваше, че успехите му в Алжир сж засилили властта му. Тога му даде смелост, като издаде на 26 юли помнатите ордананси, спокройно да иде на лов в Рамбуле. А в това време либералните публицисти подписаха протест и решиха да не се подчиняват на реда за предварителното разрешение за печатане на статии, защото „тоя ред е против конституцията“.

Нито депутатите, нито публицистите можеха да извършат революцията, ако не беше ажоржената сила на обединената група на трицветното знаме, в която

влязяха работници и студенти. Те имаха за водач Годфроа Кавеняк, син на члеса от Конвента. Той искаше републиката от 1793, но другарите му нямаша определени идеи. Обединяваше ги само умразата против Бурбоните. Те бяха около 10,000 души, но добре организирани. Правителството на Карла имаше само 12,000 души войска; войниците му се бляха неохотно с народа, а за революционерите беше лесно да си правят барикади в тесните и криви улици.

Революцията започна на 27 юли, и след 4 дни: на 28-й, Париж беше излят с карикати, защитавани с вик: „Да живее Хартната (Vive la Chart)“. Команданта на войската Мармон не изразеше в правотата на делото си и не взе енергични мерки против бунтовниците. Народа презе Градския дом, итиска възстановяването на народната гвардия и повзри командването ѝ на Лафаета. На 29 юлий Мармон с войската си държеше само Тюйлери и Лувр. Но и последния дворец беше презет от народната гвардия.

Боят трая три дни. Кръвта се стече, но беше вече късно. Той се опита да спаси положението като състави ново министерство и унищожил ордонансите, но бе принуден да се оттегли най-напред в Рен-Буле, сетне в Шербург, и най-сетне бега в Англия, дето се почина по-късно (1836).

Революцията тържествуваше. Но кой трябваше да бъде поставен на чело на държавата? По този въпрос имаше недоразумения между републиканците и либералните роялисти. Надвигна последните. Те бяха за Луи Филипа, крал-гражданин, който чакаше в Енгойи, от дето го повикаха Тьер и Лафает. Най-напред група депутати прогласи Луи Филипа само за заместник на кралството. Между това, в Градския дом се нареждаше (30 юли) и плурепубликанско правителство. На 31 юлий Луи Филип, вжъседнал на кон, през града отиде в Градския дом, прегърна се с Лафает и прочете позива си към народа, в който заключаваше, че „конституцията е вече една истина“. Народа го поздрави вжторжено. По-късно камарата прогласи Луи Филипа за крал на Франция. Тридесетното знание игра важно роля в цялата юлска революция. Вжрху много духове то произведе такова хубаво впечатление, че Луи Филип го повярна и не държа за бялото, станало омразно, знание на Бурбоните. С него в ръка, Луи Филип поздрави народа от Градския дом. Първото министерство, което състави Луи Филип, имаше на чело Гизо. Свиканата на 3-VIII, макар и разпусната, камара направи една бърза ревизия на Конституцията: махна се наредбата че католическата религия е държавна; цензурата се унищожил; избирателната възраст от 30 г. се направи на 25, избираемата от 40 на 30; точно се определи смисъла на 14 чл.; премахна се и предговорът, защото нараняваше народния суверенитет, казвайки,

че се октроират на френците права, които им принадлежат естествено*.

Една съществена черта на Юлската революция беше, че поставяше вън от всяка препирна догмата на народния суверенитет. В декларацията на министъра Тьер се казваше: „Луи Филип получи властта от народа“; а Гизо беше заявил: „Той уважава нашите права, защото получи своите от нас“. И Луи Филип призна това. Той се нарече „Крал на французите, по Божия милост и народна воля“. Той подписа новата конституция и се закле над нея. Това не беше октроирана конституция, а такава предписана от народа и приета от Краля.

Европа след реставрацията.

§ 18. Реакция в Европейските държави след 1815 год.*)

През всичкото време на Реставрацията, та и след нея до февруарската революция, героя на Виенския конгрес, Метерних, ръководи важната политика в цяла Европа а не само на Австрия. Зорко той следеше, щото навсякъде да се запази statu quo-то, уредено на Виенския конгрес. Той наложи своя система: намясата на великите държави даже в вътрешните работи на народите, недоволни от положението. Той не допуснаше да се прояви дето и да било даже някакво национално движение, което според него беше дело на „революционната хидра“, на която трябваше да се смазва главата още в самото начало. За него беше бунт и най-патриотическото движение за национална свобода, или естественото домогване на един народ да добие представителни учреждения. Той беше успял да прокара тази своя система — за вътрешна намеса и борба против народите — пред монарсите на великите тогава сили, особно пред Александра I и Фридриха Вилхелма пруски.

Видяхме, че след Виенския конгрес освен Австрия и Англия, други доволни немаше. Твърде понятни, прочее, бяха както националните движения, така и свободолюбивите конституционни купнежи, които се срещаха в всички страни на Европа.

Прусия не можеше да не купнее за едно разширение и засилване на германизма, при все че Фридрих Вилхелм III беше станал и остана послушно орждие на Метерниха дори

*) ЛИТЕРАТУРА: Файфъ, ц. с. ч. II, гл. I, IV; — Н. Каръевъ. Ист. Зап. Евр. т. IV гл. гл. XIII—XVI; — Seignobos. Hist. polit. chap. XI; Lavissee et Rambaud. Histoire Générale. T. XII, гл. IX, за движението в Испания и Португалия; — Humans. Hist. parlem. de la Belgique contemporaine; — Treitscke. Deutsche Geschichte des XIX Jahrhunderts; — Самаринъ. Унищожение крепостного права в Прусии — Каръевъ. Пол. Ист. (б. прев.), гл. III; — Джъдсон ц. с. главк: IV—XI.

до 1840 г. Сюзната Диета на тридесет-и-осемте германски държави, сега събрани в една Конфедерация, утаждяваше всички ограничителни мерки, които се препоръчваха от Метерниха. Свободолюбивите стремежи на герм. патриоти се гоняха и ограничаваша по волята на Австрия. На пруската цензура беше предписано да зачертава даже думата протестант, употребявана вместо лютеранин, за да не докарва на ум правото да се протестира. Обещанията от Виенския конгрес представителни учреждения в германските земи бяха забравени, а предишния национален дух се смяташе като революция. Второстепенните немски държави, които бяха успели да си уредят представителни учреждения, бяха принудени да ги заменят с безправни съвешателни тела. След Юлската резолюция (1830) обаче, едно движение се забележи в германските държави, по-голямо на север отколкото на юг. Сюзният сейм (диета) в Франкфурт, сега се усети като че ли свободен от внушенията на Метерниха. Брауншвайг, Хесен, Саксония и ХанOVER добиха народни представителства, обаче скоро конференцията на министрите от тия държави (1834 г.), свикана от Метерниха в Виена, издаде нови строги наредби за запазване на стария ред. Правителствата на Бавария, Вюртемберг и Баден се поддадоха на разлагащото австрийско влияние. ХанOVERската конституция се махна.

Смъртта на Фридрих Вилхелм III, който бе царувал 42 години, сложи до някъде политическия живот на Прусия и Германия. Обаче наследника му, Фр. Вилхелм IV, спря скоро това очаквание. Той не щеше да знае за нар. представителство и залял, че нема да допусне „естественото отношение между краля и народа да се замени изкуствено с договор“, нито пък, че „между Бога и страната може да се постави каквото книга като второ Провидение“. И той закри съединения земски Сейм, който беше свикан на 1847 г. При все това, в Германия силното движение и в народно и в политическо отношение, както впрочем и в умствено, правеше своя успех. Появиха се таланти в науката и юнирчината, които вършеха своето дело: философията на Хегеля, с нейната идея на неудержимото прогресивно развитие, разпространявано из Берлин, охващаше всички умове. Подсмивно-меланхоличната поезия на Хайне, остроумните памфлети на Бйорне, смелите исторически очерки на Карла Ротен, блестящите философско-публицистични трудове на Давид Щраус и Бруно Байер и историческите съчинения на Хердер, Гервинус, бр. Гримм и много други съставляваха силен контраст с бедността на официалните програми, по които се водеше немския живот. Писателите и художниците-писатели се присъединиха към течението и сами извиха нов поддйем (Гюте, Шиллер и др.). Не можеше след това да не се очакват онези движения, които настанаха после, след февруарската революция (1848).

Италия, разпокъсана на малки държавици след Виенския Конгрес, не по-малко от Германия, попадна под олеката на Метерниха. Тук Австрия пряко владееше кралство Ломбардо-Венеция. Но влиянието на Метерниха се ширеше низ цялата страна. В Тосканското и Моденско херцогство царуваха членове на австр. импер. челяд. Пармското херцогство беше дадено на Мария Луиза, бивша съпруга на Наполеона Бонапарт, дъщеря на австрийския император. Австрия държеше гарнизон и в Папската област.

Австрийците възстановиха испанските бурбони в лицето на Фердинанда IV в Неапол и папа Пия VII в Рим. По този начин Австрия укрепя здраво, накар временно, своето положение на Апенинския полуостров. Фердинанд IV, който беше крал на двете Сицилии, по внушение на Австрия, по-право на Метерниха, унифицира политическото самоуправление и, според секретен договор с Австрия, управляваше както австрийците. Нещо повече: той се сдружи с водачи на разбойници, конфискуваше частни имоти и вършеше всевъзможни произволи. Такива имаше и в папската област, дето управляваха духовни лица. Понякога бе след това разпространението на тайни патриотически дружества в Италия, между които на първо място това на свободолюбивите карбонарни, наречени така защото първоначално се събирали в гори, дето се горели въглища. Едно такова движение в 1820 година накара Фердинанда да приеме и подпише предложената му готова Испанска конституция. Накоро Метерних свани конгрес в Трояну, след който повиках Фердинанда в Люблика, и австрийските войски, а март 1821 г., туряха точка на движението. Испанската конституция бе погребена. Също стана и с движението в Пиемонт (Сардиния и Савоя), дето Виктор Емануил се беше отречал в полза на братя си Карла Феликса. След смъртта на последния и идването на престола на Карла Алберта, в Пиемонт се появила някои слаби надежди за по-добро бъдеще. След юлската революция едно ново раздвижване беше станало в Модена, Болоня, Парма и пр. Обаче, от една страна папските войски и доброволци (башибозуши, наречени сан-федисти), от друга австрийците, пак повърнаха стария ред. Карл Алберт се бори против крайностите на „сан-федиста“ и увлеченията на младата Италия, основана в 1892 г. от Мацини^{*)}. Мацинистите в 1894 г. се стуриха в Савоя, но не сполучиха и трябваше да се разбягат. Между бежанците беше и Джузеппе Гарибальди (1807—1862). Обаче, нипежа на умовете и тук, както и в Германия, се усилваше. Талантливият писател и сапостваляха миналото величие на Италия с сегашното ѝ състояние. Те напомниха народу за необходимостта от борба за свобода

* За Мацини виж моя статия в сп. „Читалище“, Цариград, 1874 г.

и единство. Такива писатели бяха рано умрелия поет Леонардо, романистите Гвераччи, Джузепе Джусти, Чезаре Балбо, Винченцо Джоберти, Маркиз Даделино, които разкриваха пред обществото неволите на Италия. Не сполучи и бунта на братя Бандиера в 1844 г. в Романия, т. е. Папската област. Надеждата остана само на Пиемонт, дето Карл Алберт поне бе се заловил да урежда войската.

Ненаше никаква надежда вече в така нареченото кралство на двете Сицилии, дето продължаваше да царува, разорително за народа, Фердинанд, който управлява 65 години (1760—1825).

Швейцария, въпреки нейното републиканско устройство, също даде място на борба между народ и управляващи класове. Тази страна, опитала в най-старо време владичеството и на римляни, и на франки и др., беше се откривала от карловингската тирания като беше почнала да се организира на кантони (още преди времето на Вилхелм Телл), които един по един се обединиха в така наречена Хелветийска конфедерация. Наполеон създаде една обединена Швейцарска република. Виенския Конгрес поощава тоя ред, който се измени в 1848 и в 1874 г. След реставрацията, туи управляваше една граadsка аристокрация, от която завикеше всецело и централното съюзно правителство. Патрици, клерикали и иезуити преобладаваха в Съюзното събрание, което заседаваше по ред в Берн, Цюрих и Люцерн. Те управляваха и в Съюзния съвет, както и в Големите съвети на отделните кантони. Недоволството от този ред на нещата се прояви най-напред в Тесин, дето беше свалено клерикалното правителство (1830). Движението тръгна. През 1831 год. много кантони измениха своето устройство, като разшириха правата и на солоните избиратели. Борбата между клерикалите и либералите в остра форма се прояви в Аргау (1841). Дойде работата до там, че 7 католически кантона с Люцерн на чело (1846) образуваха отделен съюз *Sonderbund*. Но съюзното събрание в Берн, дето болшинството принадлежеше на либерални кантони, реши разтурянето на *Sonderbund*. В 1847 год. клерикалните кантони се подчиниха. В 1848 год. стана преобразуването на Швейцарския съюз върху нови начала, които се запази и до днес с малки изменения. Изпълнителната власт принадлежи на един Федерален съвет (*Bundsrat*), на който председателят е същевременно и председател (глава) на Швейцарската република. Законодателната власт е поверена на едно Федерално събрание, съставено от един Народен съвет и от един Съвет на кантоните. Освен това, всеки кантон си има отделно правителство и съвет за въпроси, които не са от общ интерес. По-късните от разни времена конституции реализираха прякото участие на народа в законодателството в две направления: 1) на народа

се призна правото да иска, щото един закон, приет от негови представители в Федералното събрание, да бъде подлаган на всеобщо гласуване за окончателно утвърждаване или отхвърляне, — референдум; 2) всяко искане за нов закон, подписано от известен брой граждани (от 1891 г. този брой е 50,000), задължава съюзното правителство да предложи съответния закон за гласуване, — инициатива. По този начин, аристократическата република на Швейцария стана напълно демократическа.

Най-безнадеждно беше положението на народа в Испания. Тази плодородна страна беше цели векове в борба с арабския неприятел, който беше успял да я завладее още в началото на VIII в. Засилена след освобождението си, което съвпадна с откритието на Америка, Испания достигна апогея на сила и колониално разширение при Карла V, и сина му Филип II (в XVI в.). След австрийския дом, на престола се качиха Бурбони в лицето на Филипа V. В 1812 г. Испания доби либерална конституция. Карл X дойде с войска и настана абсолютната монархия, по образец на самото управление в Франция. Йезуитите и една продажна администрация докопаха и джъги години държаха властта. Ордаията на Фердинанда VII омръзнаваха на народа за освободителните войни, които бяха проваляли престола на Бурбоните. Беззакония, насилия, произволни данъци и пиления на народната пара — всичко това беше обличено в ялена. От друга страна, сиромашията и разбичието бяха обикновени занаяти, а тямниците се пълнеха не с престъпници, но с патриоти и либерали. Едно военно въстание избухна в 1820 г. и с него се искаше да се повърне конституцията от 1812 г., но Фердинанд VII го удави в потоци кръв, при съдействието на французката армия. Конституцията беше унищожена и Кортесите — народното събрание — разгнани. И народа тжрлеше, защото бе зел да вярва че това е неговата присяга. Езуитски режим, обаче, не можеше да се запази в колонията, каквито Испания имаше в Америка, около 250 хиляди кв. мили с 17 милиона жители, а ги изгуби само поради беззаконността и политиката на насилието и угнетението. Така се изгуби и Мексико, което прогласи своята независимост в 1821 г. Също и Гватемала, която образува Съюза Република на Централна Америка. Ожжанаха се от Испания още: Венецуела, Нова Гранада и Аргентинската република, както: Парагвай, Чили, Перу и Уругвай. И така, цялата испанска южна Америка се отдели от метрополията. Не можеха в тази работа да помогнат на Испания владетелите от Свещения Съюз, а Англия в 1825 г. — наместо да даде помощ — официално призна независимостта на новите южно-американски държави. Езуитите продължаваха да печелят почва в управлението. Те възлагаха своите

надежди на братя и наследника на бездетния крал — Дон Карлоса, но крал Фердинанд в 1829 г. встъпи в четвърти брак с Мария Христина, дъщеря на неаполитанския крал, и поднови прагматическата санкция, основана на стария кастилски закон, според който дъщеря и внуци на краля наследват по-напред от братя и племенници. Дон Карлос, наследник по стария ред, протестира и се оттегли в Лисабон, при роднината си Дон Мигуел. Краля след година дъщеря, Изабела, веднага обявена за престолонаследница. Карлистите протестираха. След три години умря Фердинанд VII, а кралица стана дъщеря му Изабела II, при регентството на майка си.

„Апостолическата Партия“ на Йезуитите провъзгласи за крал Дон Карлос V, и се почнаха междуособиците, които не се завършиха нито след смъртта на Дон Карлос в 1835, на когото впрочем домогванията прие по-стария му син Дон Карлос VI. Регентката Мария Христина управляваше лишена от всяко доверие, поради лекомислени си живот. В 1837 г., под натиска на едно ново либерално движение, тя възстанови конституцията от 1812 г., но скоро я наруши, а като станаха нови съмнения предаде властта и регентството на Маршал Еспарtero, който управлява кратко време (1840—1843). Положението не се подобри и когато Изабела стана пълнолетна и взе в ръцете си управлението, Испания бързо отиваше към упадък.

Португалия около това време също се сблъскваше от междуособия за кралски и народни права. Старата Лузитания беше преживяла същите беди на другите иберийски области. От края на XII в. тя има своето отделно съществуване, и в много отношения тя е по-честита от Испания. След Филипа II, Испания доби една династия — Браганската, управляваща столетия (от 1640). Англия винаги е имала стопанско и търговско надмощие в страната. След Наполеоновите войни тук се разпоредиха англичаните. Крал Иоан, който се върна от Бразилия, се задължи в 1822 г. да пази конституцията, изработена от Кортесите. Но син му Дон-Мигуел възстана против него с войска и отмени конституцията. Иоан умря в 1826 г. По-стария му син, Дон-Педро, беше Бразилски император, та не можеше, според дадени задължения, да вземе и короната на Португалия, затова обяви 7-годишната си дъщеря Мария Де-Глория за португалска кралица, като призна Португалската конституция и възложи на братя си, Дон-Мигуела, регентството. Мигуел прие и, по съветите на Метерниха, ако и да се закле за верност на конституцията, щом доде в Лисабон, 1828, разгони Кортесите, прогласи се за крал и почна жестока сморазправа с конституционалистите. Настана царството на терора. Дон-Педро напусна Бразилия, събра доброволческа войска и сполучи да се яви в Лисабон с дъщеря си,

при всеобщото ликуване на народа. Дон-Педро свика Кортесите, възстанови конституцията, отмени незаконните конфискации, и прогласи за държавна собственост имотите на йезуитските ордени. След смъртта му, 1834, Мария беше прогласена за пълнолетна, а по-сетне тя се ожени за княз Фердинанд Кобургски, умрял в 1855 г.

В Португалия, сравнително с Испания, безредия и скърсени стваха много по малко.

Не остана спокойна и доволна от решенията на Виенския конгрес и малка но културна Велгия, която беше присъединена към Холандия. Рухването на бурбоновата династия и тържеството на свободолюбивата буржуазна монархия на Луи Филипа извика силно движение в Белгия, дето местните патриоти поискаха истинствено отделянето си от Холандия, като не разбираха съображенията на Метерниха, че в интереса на европейското равновесие, те са длъжни да се подчинят на чуждите там по вера и език холандци. В август 1830 г. в Брюксел станаха безредия, които лека-полека взеха характер на национална революция. Конгреса, който се събра в ноември, провъзгласи независимостта на Белгия, и в юния на другата година избра за крал на белгийците Леополд Саксбургготски. Холандските войски нахлуваха тогава в Белгия, за да спрат движението, но биха спрени от военната намеса на Англия и Франция. Холандския крал Вилхелм се принуди да подпише предварителен мир малко по-късно (1833 г.). След това международното положение на Белгия, като кралство, беше окончателно установено с Лондонския протокол от 1831, когато се подписа и окончателния договор за мир с Холандия. От тогава Белгия е една, призната за неутрална, конституционна монархия, с политическо устройство което припомня английското, с министерство отговорно пред парламента, състоящ от две камари: горна и долна.

Развитието на Белгия при царуването на Леополд тръгна много успешно. Благодарение на една политика на благоразумие и предпазливост, страната се уталожи, защото постепенно се премаляваше омразата на Холандия и страха за посяганя от страна на Франция. В 1846 г. се подписа една търговска конвенция с Холандия, която турн край на борбата, възникнала от 1815 г. и възстанови между двете малки кралства съседни отношения. Белгия стоеше на страна и посветляваше своите сили на индустриалното и вобще стопанско проигране на страната, без да пренебрегне подкрепянето на една въоръжена сила, способна за защита на отечеството. Железниците от 1834 г. се разлиха бързо. Народното просвещение доби широк размах: при двата свободни университета — католическия в Лувен и либералния в Брюксел, — които добиха правото да дават държавни дипломи, откриха се други два държавни университета в Ганд и Лиеж.

Цяла Белгия се покри с начални и средни училища, които се развиваха успоредно с веществената култура на страната. По този начин Леополд II доби голяма популярност. След гласуването на конституцията от 7. II. 1831 г. в Белгия се редуват на власт две партии: либералната и католическата, които известно време се бяха обединили за да добият независимостта на страната. Десетина години краля беше повиквал на власт тези обединисти. Подир това, католици и либерали идат на власт според резултата на изборите. Разединението стана в 1842 г. по повод закона за първоначалното обучение, който наложи като задължително религиозното обучение в държавните училища и ги повери на църквата. Либералите въстанаха против този закон, основаха либерален съюз и поставиха за своя платформа (1845 г.) намаляване на избирателния ценз, подобряване материалното положение на работническите класи, независимост на гражданската власт от църквата и чисто гражданско обучение, без намеса на църковната власт.

В 1847 г. изборите бяха благоприятни за либералите, и Леополд пригласи на съветите на своя глас Луи Филип, не само не унищожиха либералния съюз, но му даде властта, защото той имаше болшинството. Либералите държаха властта до 1870 г. Благодарение на благоразумието на крал и на партии, Белгия не се смутя от революцията в 1848 г. Либералния режим промени избирателния закон, като намали изборния ценз на 20 флорина, и като с това измени броя на градските избиратели и своя полза. Чиновниците се проследиха за неизбираеми. Същия ценз се прилагаша за общинската и областните смети. Като съобщава за това, френските историци Дрио и Моно казват: „Без съмнение, с този цено Луи Филип би изгубил или поне би забавил самото падане“.

През 1855 г. за едно кратко време либералите изпуснаха властта из ръцете си, защото, с цел да се развият обществени работи — железници и пр. министерството Рожие беше наложило да-жии върху наследства, бира, тютюн. Католическата партия използва своето качване на власт в 1855 г. за да облагоденствуват католическите училища, като внесе в камарите и един закон, за свободата на ми сълта, с който се даваше право, чрез частна благотворителност, да се основава, даже без контрола на държавата, всякакво учебно и милосердно заведение. По този начин се целяше уголемиването на манастирите и заклинването на духовенството. Силната борба на либералите провали министерството Рожие и на власт дойдох пак либералите (1857—1870). Краля Леополд се почина в 1865 и го наследя син му Леополд II. През това време на властуването си либералите издадоха редица закони за подобрене живота на работниците и допуснаха свободата на коалиция и на стачка. Но по-късно,

от тях се отделиха радикалите, които искаха намаляването на изборния ценз на 15 франка и даже неограничено всеобщо гласоподаване. Те искаха, също така, безплатно и задължително пълноначално образование.

Католическата партия използва това разцепление на либералите: тя стегна и удвои своите сили, под водителството на епископите, които в Белгия зависят само от Рим. Те използваха и борбата за фламандския език, който те защитава, като искаха равенството на двата езика — френски и фламански. Католиците победиха на изборите, и до края на столетието те запазиха властта с едно прекъсване от 1878 г. до 1894 година.

✓ Полша, винаги ревнива и копнееща за независимост и свобода, не можеше да остане спокойна след падането на Бурбонската династия и тържеството на една по либерално-буржоазна монархия в Франция. Разделена между три държави, тя беше разнебитена: селството ѝ служеше като оржие в ръцете на помещици или дворяни (шляхта). Наполеоновото „освобождение на крепостните“ и Александровата конституция не дадоха на полското селство земя. В Полша, останала под Русия, и малките волности дадени от русите не се признаваха от дворянството (Файф, 455). Злото, което съществуваше от векове и полядаше вътрешния живот на даровития полски народ, не беше изкоренено. Между висшата аристокрация и масата бедна и воинствена шляхта имаше резко различие. Духа на натеж беше особно засилен сред шляхтата, младите офицери и варшавското население, които наедно съставяха демократическата партия. Едно въстание, отдавна готвено, беше ускорено от френската революция на 1830. То избухна несвоевременно на 29 ноември. Полските патриоти възлагала неоснователни надежди на френската демокрация, с която полските емигранти бяха в близки сношения. Въстанието беше жестоко потушено. Скъвета, който управляваше Царство Поломо от името на императора, беше разтурен. Назначи се временно правителство. Кървавите сблъсквания не дадоха нищо добро на Полша. Русите войски, откак разбиха въстаническите, влязоха в Варшава, дето царуваше безредице, интриги и измена. Полската конституция, дадена от Александра, беше отменена. Полша прекрати съществуването си като отделно управлявано царство и сега стана една руска губерния. Защитниците ѝ или тръгнаха прокудени и немилки-недраги по Европа, или заживяха забравени в далечните места на Сибир.

§ 19. Англия и нейното политическо и социално развитие след Френската революция. Ирландския въпрос *)

Историята на Англия се отличава с някои характерни черти от тази на континенталните държави. Англия, която става известна още в първия век след Рождество Христово, когато я завоеват римляните, е била първоначално населена с келти; Англичаните завоевали част от страната и й дали името си. Още в най-ранното време в Англия народа добил юридическа свобода и лична безопасност. Без да има някаква цяла писана конституция, няколко актове (*Magna Carta Lib. II* III, 1258, Петичията за правата, 1628, *Nobles corpus act* 1679) бяха оздравили на англичанина, без кръвопролития, нови конституционни свободи, за които на Континента станаха толкова кръвопролитни революции. Впрочем, британският монархизъм бе особено ограничен от домашните революции в 1648 г. и 1688 г., което ще каже, че английската революция изпревари с едно столетие разрешаването на вътрешните политически въпроси. От тогавашно и до сега, почти целият политически живот в Англия се развива еволюционно, реформите се извършват с голяма мудност и след голяма борба за тяхното осъществяване.

Голямата Фр. революция завари Англия при сравнително спокоен граждански и политически живот. Двете партии — виги и тори, се редуваха в управлението. Парламента, състоящ от горния и долния камара, колкото и ограничен по своя състав, служеше за образец на континенталните идеолози — конституционалисти, от които някои посещаваха Англия за да изучат и препоръчат нейния обществен строй. Реакцията, която настъпи на Континента с реставрацията на кралската власт в Франция, не трябваше прочее да засегне Англия. Обаче знае се положително, че тази реакция против революционните настроения и движения намери сподвижници и в Англия. Има място да се дири един отговор на въпроса: коя беше причината за тази реакция в Англия и в какви външни белези се прояви тя. Верно е, че в Англия съществуваше гражданско равенство пред закона за всички. Борбата на едрите землевладелци и буржуазни капиталисти не напомняше борба на благородни и плебей, а на равни хора. Съсловен строй в истинския смисъл на думата нямаше. Стремение към абсолютизъм беше смазан още в XVII в. във време на двете революции.

*) ЛИТЕРАТУРА: Erskin May, *Histoire constitutionnelle de l'Angleterre*; — Mac-Carthy, *Histoire contemporaine de l'Angleterre depuis 1837*; — Seignobos, *Histoire politique*, chap. I. — IV; F. de Pressensé, *L'Irlande et l'Angleterre*; — Victor Bérard, *L'Impérialisme Anglais*; — В. Беджготъ, *Государственный строй Англии*; — А. Дайск, *Конституционное право Англии*; — Н. Каръевъ, *Ист. Зап. Евр.* т. IV, гл. XX, XXI; т. V, гл. IV, X, XI, XXIX; т. VI, ч. I, гл. IX; Файфъ, ч. с. ч. II гл. VI; Mallet et Grillet, *XIX siècle*, Chap. III

Парламентаризма беше установил нормални отношения между законодателната и изпълнителна власт. Имаше министерска отговорност. С една реч, в Англия нямаше кой да мисли даже да се повържи към някаква стар режим от рода на континенталния.

Англия се смути обаче от френската революция, преди всичко защото тя идеше да раздвижи управляващите консервативни класи. Освен това, революцията съдържаше в себе си семена на демократизъм, когато в Англия управлението беше една олигархия с аристократическа подкваза. Всичко в Великобритания беше насочено да даде охолол живот, богатство и почести на тая олигархия. Самия парламент — горна и долна камара — беше олигархически. Ирландия пак особено беше в жесток гнет от управляващите.

Английския парламент бе играл една важна роля против абсолютизма. В долната камара бяха представители от графствата и градовете. Избиратели, които имаха право да гласуват за депутатите в долната камара, имаше твърде малко; това бяха хора привилегировани: в графствата феодалдерите — с 60 милиона доход, зависими от лендлордовете. Не всички градове имаха право на избор. Имаше голям градове, някои с по една къща, в които 12-13 избиратели избираха представител, а градове като Бирмингам, Манчестър и Лидс нямаша избирателно право. В 1793 г. 157 депутати бяха избрани само от 84 избиратели, а 150 — по препоръката на 70 аристократи. В 1815 г. от 658 депутати само 171 бяха независими; другите бяха избрани от разни патрони. Ето защо, борбата за избирателни реформи се почва още в 1770 г. от Лорд Чатъм и се продължава дори до френската революция. Но тя се сприя временно; по-нови се и се разреши едва в 1832 г. под влиянието на юлската революция. От 1799 г. до 1832 г. в Англия ни дума не става за избирателна реформа; борбата против Наполеона поглъщаше вниманието. След това време, на сцената, редом с вигите и торите, се появяват група демократи, които се залавят по-усърдно за избирателната борба.

Реакцията в Англия задържа избирателното движение чрез разни строго-стеснителни мерки, взети преди всичко против печатното слово, против пасквилите и против митингите. В Англия нема цензура, но в 1792 г. се появява закон за пасквилите. Борбата обаче в печата, на митингите, и чрез разни асоциации става тогава по-буйна. Тора, министър Пит 1794 спира Habeas corpus всъщност всяка година от 8 години. Това беше първи случай в английската история. Почнаха се процеси и тежки наказания. Най-силна беше реакцията в 1795 г. когато на един голям митинг се чуха гласовете: „Долу Пит, не трябва война, мир и хляб. . .“ Тогва хвърлиха в юлата на Георг III един камък. В парламента Фокс се бори 6 недели. Появиха се тайни дружества и заговори. При все това, ажтреш-

ния мир беше запазен. След сключването на Амьенския мир, Наполеон поиска да се обуздае английския печат. Той получи отговор: „Английската конституция не допуска предварителни цензури и знае само една на престъпници по печата“. Тази свобода на печата именно е, която не даде на английската реакция да задуши борбата за изборително право.

След умолението на Георг III и при регентството, въпреки реакцията, силните движения против машините, хлебните закони и сжикотията продължаваха да безпокоят страната (1815—1816). Борбата се засили и даже достигна до кръвопролития на един митинг. Парламента (1819 г.) гласува 6 подготвени закони с цел да спре борбата за изборителни права. И това не помогна.

При Георга IV реакцията отстъпва и се махва ограничаването на правото на митинги. При Вилхелма IV (1830) се туря край на борбата между власт и печат. Парламентската борба се развива правилно, и след 50 години (1832) достига се до гласуването на един билд, по силата на който се разшири твърде много изборителното право на Англия. Знае се скъсия брой на депутати (658); запазиха се и двете категории на депутати от графства и градове; ачеха се само мандати от градове и се дадоха на графства: 56 малки градове с по-малко от 2000 души и губиха 111 представители, 30 градове с по-малко от 4000 души имаха само по един депутат вместо по 2. По този начин се спечелиха 143 мандата, от които 65 дадоха на графствата, 44 на 22 големи града, до тогав не представлявани, а 23 на 20 средни града. Остатъкът депутатски места се разпредели между Ирландия и Шотландия. Правото на изборител си оставя принадлежи на тези, които плащаха полемелен данък, като се разшири само на всички собственици в графствата, които имат доход 40 шилинга, на всички чифликчици с доход 50 стерлинги и на всеки наемател, който плащаше наем 10 ст. Тази реформа уголеми с 50%, броя на изборителите.

Реформата беше посрещната с радост от вигите, които се бориха за нея наредно с всички демократични сили в страната. Но тя не задоволи работниците, които бяха изключени от изборителното право. В 1837 г. те съставиха молба до парламента, написани от един милион просители. Това бе наречено Хартата на народа. В нея се искаше всички да имат право да бъдат изборители и избираеми, на депутатите да се плаща и гласуването да става явно. Приажджениците на тази хартия се нарекоха чартисти, или хартисти. Те се оплакваша от бедността на народа. На три пъти те подаваха чудовищни по многобройните подписи молби, в които събраха около 3 милиона подписи (1839, 1841, 1843). Те искаха всеобщо гласуване, тайно гласуване при изборите, всякогодишно подновяване на парламента и възнаграждение за депутатите. Те бяха удовлетворени постепенно. В 1867 един консервати-

вен министър Дизраели прокара втора реформа (след тази от 1832), с която намали ценза и уголеми изборителното тяло с 1.000.000 души. В 1872 г. Гладстоновото министерство уреди тайното гласуване с отделна стаячка, а в 1884—1885 г. се прокара реформа, която увеличи изборителите от 2 мил. на 6 мил. и не даде избор. право само на някои работници и на слугите, — всичко около 800.000.

Чартизмът изигра важна роля в живота на Англия и във времето на сър Роберт Пил. Чартистите тогава адигнаха голям повик за премахване на житните закони, които предписваха да не могат да се докарват храни извън, защото това подбиваше цените на английските жита: всички прегозвани храни трябваше да плащат мита, които бяха толкова високи, колкото по-евтино се продаваха житата на чужбина. Житните закони, с техните по-голям телсвени мита, осигуряваха добра цена на храните на английските земеделци, но те падаха като тежко бreme върху промишленото и търговско селство, толкова многобройно в страната. Житните закони толкова повече изглеждаха несправедливи, че в Англия отдавна се придържаха в началото за свободна търговия. Борбата се засили чрез вестници, брошури, публичности и митинги. На чело на движението, от 30-те години насетне, застана манчестерския фабрикант Кобден. Той основа съюз против житните закони, и след дълга борба сполучи отмената им. Това беше в 1846 г. при Роберт Пил. По този начин се извърши първата стопанска реформа, която даде на чуждите произведения свободен достъп до английския пазар, — до тогава затворен, както впрочем беше и на другите европейски тържища, чрез високи мита. Чрез тази реформа се достигнаха три последици: подобри се живота на работниците, като се понизи цената на предметите от първа необходимост (мнозина едва спечелваха по 14 франки или 10 шилинга в неделата и живееха в изби); спомогна се за развитието на индустрията, като се позволи на индустриалците да си доставят от чужбина сурови материали; улесни се развитието на търговията, като се разреши на търговците по взаимно разбиране да използват континенталните тържища.

По-късно се унищожи акта на мореплаването, който запазваше само за английската флота почти пълния монопол за външната търговия на Англия. Сетне (в 1860 г.) между Кобдена и Наполеона III се подписа търговският договор, който откри ерата на свободната размяна, възприета и от някои други държави, и на която в всеки случай Англия дължи своето достойно за удивление търговско процътяване.

Вобщо, историята на Англия през XIX в. е важна не само по важното ѝ участие в борбите против Наполеона и в Източния въпрос. Както се вижда от горното изложение, и вътрешният ѝ живот представлява голям интерес. През този

век Англия има четирима суверени: Георг III, крал от 1760, който полудя в 1811. Старшият му син Георг беше известно време регент (до 1820), после крал с титла Георг IV (1820 — 1830). Като бездетки, наследник стана брат му Вилхелм IV (1830 — 1837). И той като се помина без прам наследник, престола зае племенницата му Виктория, дъщеря на един трети син на Георга III. Царуването на Виктория е най-дългото и бележито царуване в историята на Англия. То трая 63 год., през което време английското могъщество достигна до своя върх. Тя управлява напълно парламентарно, като допускате до власт еднакво и либерали и консерватори, при все че имаше повече наклонност към последните.

Струва да се подчертае, че всички английски реформи — политически и стопански — се извършваха без силни сътресения. Всички партии участваха в това реформено развитие. Английските консерватори (бизните тори) не правят съпротива на общественото мнение и в края на краищата сътокоз реформатори, колкото и либералите (висиге). Здравия политически смисъл и целесъобразността диктуват на партиите съвременни отстъпки. По този начин се избягнаха революциите, които в същия период баха в Франция сякаш условие за всеки напредък.

Има един въпрос, който е тревожил Англия почти през цялото XIX ст. и който още не е разрешен: Ирландският. В началото на XIX в. Ирландия имаше около 8 мил. жители. Сега туй население е около 4 $\frac{1}{2}$ милиона. Това говори доста за страданията през това столетие на ирландския народ.

Ирландците съто келтско племе, както и шотландците. В средните векове там беше най-близкавото умствено и верско огнище на Европа. От там тръгнаха мисионерите със св. Бонифаций на чело, които в VIII в. покръстиха германците. В края на VII в. Ирландия беше завоевана от англичаните, и от тогав се почва една постоянна умираза между завоеватели и покорени. Във време на реформацията Ирландия остана католическа. При царуването на Карла I ирландците възстанаха и изклаха много английски протестанти. Малко по-късно Кромвел си отмъсти по един жесток начин. Ирландските владетели бяха лишени от земи, принудени да работят като наемници, за сметка на английските лордове, на техните отнети земи. Ирландците трябваше да плащат десетък на протестантското духовенство и ирландското сираче трябваше да се възпитава протестантски. От католиците се отнеха всички права: там беше запретиено да продават, да купуват, да наемат земя; не можеха да заемат никаква държавна служба, нито можеха да бъдат избираеми и избиратели в едно подобие на Парламент, който беше допуснат в Ирландия. Наистина, в края на XVIII в. се направиха неколко смекчения и се даде на католиците право да гласуват — това беше след голямата френ-

ска революция. Но тези отстъпки бяха незначителни и в острова избухнаха две въстания, насърчвани от френските Конвент и Директория. Тогава англичаните намериха за възможно да премахнат видимата автономия на Ирландия и да присъединят „сестрата остров“ към Англия. Акта на съединението в 1800 г. унищожиха ирландския парламент, който се погълна от английския.

Трояк е ирландската проблема: политическа и верска, отнасяща се до освобождаването на католиците; аграрна — отнасяща се до повръщане земите на ирландските селяни и най-после тая на ирландската политическа автономия. Въпроса за освобождаването на католиците не е само ирландски: гласуваните при Карла II закони, особено Бил за клетвата, недопускаха вобща католиците до държавни служби. Те даже не можеха да бъдат избиратели; борбата против помнатия Бил се поддържаше от един ирландски адвокат с рядко сладкодумство, който в 1822 г. основа католическото сдружаване. Подкрепиха го Вашингтон, и тия които премахнаха Бил за клетвата, а после и Акта за освобождаването, по силата на който се махна разликата между католици и протестанти в изборното дело. И едните и другите можеха да заседават в Парламента.

Аграрният въпрос почва от Кромвелъ, т. е., от кога се конфискуваха ирландските земи. От тогаз нема по-зле (ест и победен селянин в Европа от ирландския. „Той живее от днес за днес — както казва един английски официален документ. Колибата му е от камък и пръст без под и с таван от слама. Често добитъкът и селянинът живеят наедно и единствената храна на последния е картофа и зелето. При недород настава глад: в 1846 год. измряха $\frac{1}{2}$ милион ирландци. От тук — честите изселвания в Америка. Лорда взема много висок наем от работника на земята, а до 1870 г. можеше да го изгони щом му скиине, без да му плати щогоде за обработването на земята. Не платили наемателя — изгонва се. През някои години е имало такива до 50,000 изгонвания. Понятна е след това умразата на ирландците към англичаните, понятни сж и така наречените аграрни престъпления. На тези отношения се дължи и създадения широк таен съюз, така нареченото Братство на Фенианите, от името на Фениус — един легендарен крал на Ирландия. Един от главните центрове на този съюз беше в Северо-американските съединени щати. Там се готвеха средства и хора за едно общо въстание, опити за каквото станаха в 1867 г. Тогава английския парламент гласува изключителни мерки: хиляди ирландци бяха затворени, много — осъдени на смърт. Обаче държавници като Гладстона разбраха, че тази работа нема да се свърши без отстъпки и реформи. Първите мерки на Гладстона бяха да се премахне чрез Парламента десетъка, плащан от католиците на проте-

стантското духовенство, и закона — да не може лорда да изгонва наемниците, докато си плащат, а в случай на отстраняване да им заплаща за подобренията направени на земята (1869—1870).

Парнел, син на английски земеделец и протестантин, живущ в Ирландия, измисли и почна един нов вид борба в парламента. Това беше обструкцията. „Трябва да докажем на тези господа“, казаваше той, „че ако не правят което е нужно, нема да ги оставим да правят друго. Ние ще спрем дейтелността на Камарата на Общините“. Начина на борбата състоеше в говорене безконечно по най-малкия въпрос за да не се свършват дебатите. През една сесия (1879 г. Парнел и други двама депутати взеха думата 1100 пъти. Едно заседание трая 41 часа, но английското правителство взе мерки против тази обструкция, като промени правилника. Тогаз Парнел прибягна към друга политика — тая на клатушкането: гласуваше наедно с другарите си ту с едни, ту с други, и сваляше по ред консервативни и либерални министерства. Това трая до 1903 г.

Съществената точка на политиката на Парнеля беше да повърне Ирландия към нейната автономия отпреди 1800 г., т. е. Хом-руля, при което Ирландия да има свой Парламент. В началото Хом-руля имаше противници всички англичани — консерватори и либерали, но в 1886 г. Гладстон, като председател на Министерския Съвет, се опита да уреди целия ирландски въпрос, като представи два законопроекта — едниия за Хом-руля, другия за аграрния въпрос. Според последния държавата щеше да откупи от лордовете — собственици земите и щеше да ги раздава на селяните срещу малки плати. Част от либералите, наречени унионисти, се отдели от Гладстона и гласува с консерваторите против него. Той бе свален, но в съгласие с Парнеля той продължи борбата и, при новото си министеруване, в 1892, Гладстон прокара Home Rule'a през Камарата на общините. Обаче Камарата на лордовете го отхвърли. Уморен от политика и доста стар, Гладстон напусна властта поради тази несполука. Той се помина след 4 години, на 89 годишна възраст.

Неговото оттегляне засили консерваторите, които цели 12 години бяха господари на положението (до 1906). Те се задоволиха да издават нови закони по аграрното дело, с които определяха наемната плата и начина за откупуване на земите и подготвиха едно окончателно уреждане на аграрните мъчнотии. Въпроса за Home Rule се повдигна пак с идването на власт на либералите (1906—1914). Министерството на Аскаит прокара в Камарата на общините един нов Home Rule (1912), но прилагането на закона срещна мъчнотии: освен съпротивата на лордовете, имаше и тая на Улстер: протестантите заплашиха да въстанат и да се отделят от Велика Британия. Над Ирландия нависна гражданска война. Но световната война отложи Ирландския въпрос за по-добро време.

Между Юлската и февруарската революции.

§ 20. Луи Филип и неговото управление*).

Луи Филип (орлеански дух) беше син на дъщеря Филип Егалите (Равенството), който принадлежеше към орлеанския клон на бурбонската кралска династия и гласува за смъртта на Люд. XVI, а сам после загина на гилотината (1793). В време на великата революция той беше щедър участник в войните на републиката против чужденците. В време на терора той беше се затулал в Швейцария и се подпомаваше с даване уроци. През реставрацията той живееше скромно в Франция. Когато стана крал, той беше вече на 57 год. и запази своите буржуазни и прости привычки. Той беше наречен краля-гражданин. Неговото царуване носи название юлска монархия, защото се дължеше на юлската революция. То трая около 18 години (до февр. револ. 1848). Десет години той се бори против легитимисти и особно републиканци, когато се изредиха и 11 министерства. От 1840 до 1848 той задържа Гизо (7 години) и пронара личния си режим без да се вслуша в искането за изборна реформа. Л. Ф. почна управлението си с заявлението, че ще пази конституцията върху която даде клетва. Тази конституция беше хартията от 1815 ревизирана в 1830 г. с някои изменения. Главните бяха: махна се предисловието което гласеше, че кралят е таякво по Божия милост, защото „нареняваше народния суверенитет“; вместо крал на Франция стана „крал на френците“. Не се казваше, че католицизмът е „државна религия“. Определи се точно смисъла на 14-й член, с който беше злоупотребил Карл X при издаване на 4-те ордонанси. Законодателна инициатива се даде и на двете камари. Избирателската възраст се намали на 25 год., избираемата на 30. Запрети се за винаги установяване на цензура. Предвиди се, че отделни закони ще уредят в кратко време положението на печата, отговорността на министрите, изборната система. Оставаше, обаче, една слаба страна в конституционното устройство: цензът от 300 лева данък за избирателите бе намален на 200, а за избираемите от 1000 на 500. Прочее, избирателите от 80,000 бяха станали 200,000 и от 9,000 имащи право за депутати станала 24000. По този начин избирателното право пак оставаше за висшите класове и за богатата буржуазия. И целият политически живот беше поставен в тези рамки.

Кралят се занимаваше с дреболии и сам вземаше участие

* ЛИТЕРАТУРА: Seignobos, Hist. pol. chap. V; — Файфън, с. ч. II, гл. V. — Н. Каръевъ, Ист. Зап. Евр. т. V; — E. Mallet et c. chap. XII. Le Gouvernement de Louis Philippe; — Driault et Monod, Hist. pol. I. I chap. IX, XII; — E. Mallet et Grillet, XIX ème siècle, chap. — Н. Каръевъ, Пол. ист. (българ. превод), глава III; — Агура и с. 164—178; — Джимсон, и с. гл. 7.

в изборите като гледаше да се изберат хора без мнение за да вжрват с правителството. Той сам агитираше като обещаваше да се удовлетвори лични интереси и раздаваше всевъзможни облаги, а това беше важно защото депутатите не получаваха възнаграждение. Луи Филип държеше много да се запази положението, както беше и сам лично да добие повече власт иначе той се държеше с народа просто, буржуазно. Разхождаше се пеша с джидсбран под мишница, спираше се да се разговаря с селяни работници. На дворцовите приеми имаше сжщата простота. В началото на Луи Филиповото царуване министерува Лафит, един богат банкер, либерал при когото станаха много реформи, но и много метежи. От 1831 г. Луи Филип повика Казимир Перие, който смаза легитимистните метежи и републиканските движения. Подир това дойде Маршал Султ, при когото бяха министри Гизо и Тиер. В тяхно време станаха нови републикански метежи и едно покушение против краля (републиканеца Фиески). От 1835 г. до 1840 г. минаха още министерства. В камарата борбата ставаше между Тиер (левия център) и Гизо (десния център). В 1840 г. кралят окончателно се сжрза с Гизо, който управлява 7 години.

В основните разбирания на Тиер и Гизо по отношениата към краля, към министерства и камара, имаше известно различие. Тиер се придържаше о формулата: „Краля царува, а не управлява“. Гизо напротив казваше: „кралският трон не е праздно място“. И двамата се домогваха за министр-председателското място и от там надпреварването им. Недоволството против Гизо се засилваше постепенно. Три партии се бореха вжобце против Луи Филипа: републиканците, легитимистите и бонапартистите. Правителството имаше две партии: на движението (*parti du mouvement*) и на сжпротивата (*p. de la resistance*). Пжрвата искаше развиване на демократическото движение и на чело стоеха Лафит и Лафает; второто считаше, че място за всякаква революция вече нема след ревизията на хартията (9 авг.) и след избора на Л. Филипа. Вжми мир, но вжтре едно малко изменение в лицето на джржашия глава. Казимир Перие, Гизо и Тиер бяха водачите на тази партия (сжпротива). По-късно, Гизо стана водач на десния център, а Тиер на левия. Народната маса искаше реформа в избирателното дело: да се намали избирателния ценз, да немат право депутатите да бждат чиновници.

Против краля, министерството, камарата и ограничения брой избиратели — които образуваха законната страна, се противопостави опозицията, която се сжстоеше от цялото население. Появиха са нови радикални и социалистически учения.

Привжржениците на избирателната реформа, които бяха и орлеанисти, като Тиер и Одилион Баро, бяха взели инициативата на „банкети“ за пропаганда. Към тях се присжедини Ледрю Ролен, който пишеше буйни статии в *la Reforme* и бе

се поставил на чело на радикалите. Техните усилия се спомогнаха от Сен-Симона, Фурие, Бланки и Луи-Блан.

Сен-Симон бе почнал преди 30 г. Последователите му проповядваха против аскетическата нравственост на християнството и искаха да се унищожи челядта и наследствеността на имотите. И Фурие а също време искаше да се раздели обществото на фаланги (по 2000 души всяка). Членовете на фалангата трябваше да имат общ живот, обща работа, и да получават от общината дела си от продуктите на тая работа.

Но тези идеални и мъгливи учения минаваха безследно. Те не проповядваха „класова борба“, а общо разбиране и братство за общото благо. Бланки поднови комунистическото учение на Бабьоф. Работниците намериха един по-разбран за тях учител в лицето на младия журналист Луи-Блан, автор на „Организацията на труда“.

Луи-Блан (1811—1882) се ограничаваше с искането, щото държавата да организира труда, да влезе в борба с частната предприемчивост и конкуренция и да устрои народни фабрики и работилници, в които работниците да намерят работа и добро възнаграждение.

Така или иначе, но в Париж и Франция, редом с политическото недоволство и искането на избирателни реформи, сеще се и социалното, пропагандираше се идеята за борба в полза на труда и беднотиата. А градовете вече имаха доста нов работнически елемент, придобил от селото.

Католическата партия, която се образува в началото на антиклерикалното движение при Луи-Филип (1830), благодарение на Ламене, Лакордер и Монталамбер, се засили сред народа твърде много, поради съчувствията им към социалистическите реформатори. И те бяха против личния режим на Луи-Филипа.

Между това, правителството на Гизо поддържаше личния режим и не се смущаваше от обезпокоителните учения и движения. То се считаше достатъчно затвърдено, бидейки поддържано от войската, народната гвардия и полицията. И когато, в началото на 1848 г. бележитият историк Токивил произнесе една реч, в която предупреждаваше камарата, че иде опасно народно движение, Гизо и болшинството му посрещнаха тези думи със смях. Те сметнаха това за фантазия на учен.

36 § 21. Февруарската революция, 1848 г.*).

Правителството на Гизо не предвиждаше новата буря, която се готвеше и която предстоеше да се разрази непре-

* ЛИТЕРАТУРА: Lamartine, Histoire de la Révolution de 1848. — Louis Blanc, Hist. de la Rév. de 1848; — Lavisse et Rambaud, Hist. Génér. t. XI, chap. I, Hist. de la Rév. de 1848; — Файфъ, ц. с., ч. II, гл. VII; — Н. Каръевъ, Ист. Зап. Евр. т. V, гл. гл. 18—24; — Driault; et Monod, Hist. Pol. t. II, chap. I; — A. Mallet, ц. с. chap. XII; — Н. Каръевъ, Пол. исл. (Бжар. прес.), гл. IV; — Агура, ц. с. 178—199; — Джжасон, ц. с., гл. VII.

менно, защото недоволството растеше вече не по дни, а по часове. От лятото 1847 г. агитацията в полза на изборителната реформа почна да се води между друго и на банкети (гошавки). На един банкет, Ламартин, автор на „Историята на жирондистите“, предрече на Франция, „Революция на презрението“. На други банкет депутата, Ледрю-Ролен, станал републиканец от 1841 г. и радикал, държаша тост в чест на „Конвента, който спаси Франция от кралското иго“. На 12 февр. 1848 г. министър Гизо издържаша голяма победа в камарата над опозицията при дебатите на тронното слово. След това правителството се помисли за достатъчно силно и реши да се запрети всякакви банкети. Тъжко за това привържениците на изборителната реформа решиха да устроят на 22 февр. демонстрация в вид на грамаден банкет с народно шествие, но спокойно, мирно, за да не се даде право на правителството да употреби военна сила. Банкета щеше да стане в едно помещение по-горе от Елисейските полета (Avenue des Champs Élysées). Цялата почти опозиция и 87 депутати бяха обещали да присъствуват. Участниците се свикваха по 11 ч. на площад Маделен от там да идат в мирно шествие на банкета. Но правителството, при все това, забрани шествието и банкета.

Раздражението между масите беше голямо. Уредниците на банкета обявиха, че ще теглят на съд министерството за туй запрещение, в парижките работници се подканиха да издигат барикади. Народът на тълпи започна да се движи към площада Маделен, от дето щеше да се тръгне за мястото на банкета. Не само народа, но и националната гвардия взе да вика за оставката на Гизо и за реформата. Гизо, стреснат, се яви в Камарата и съобщи, че краля възложил другиму да състави нов кабинет. При това известие, възторга стана неописуем. По улиците има илюминация, почват се разходки с песни и победни викове. Народното пикуване, обаче, не се продължи много и републиканците, които се бяха уплашили че може всичко да се свърши с оставката на Гизо, използват един случай: при Министерството на Външните Работи се пусна един изстрел, на който караула отговаря с пушечен залп. Имаше ранени и убити. Няколкото трупове бяха прекарани през улиците с викове: „Да живее републиката!“ Революцията избухва. Камбаните гръмват. Тиер беше повикан да състави министерство, но беше вече късно. Луи-Филип отиде при караула, но народно-гвардейците викаха: „Да живее реформата“. При краля идва Емил де Жирарден с готова прокламация за абдикация, за регенството на майката при малкия крал граф Парижки, за разпускане на камарата и за обща амнистия. Луи-Филип се опита да възразява, но най-после собственоръчно подписа акта на абдикацията си в полза на внука си и напусна Париж. На-

рода нахлта в двореца, разби го, отнесе кралския трон на площада и го изгори (24. II. 1848).

Същевременно, една тълпа нахлта в камарата на депутатите и настоя да се избере временно правителство. Членовете на това правителство, от камарата, на чело с Ламартин и Ледрю-Ролан, отидоха в общинския дом дето се доплати състава с социалистите Луи-Блан и един работник Албер. Това временно правителство издаде прокламация, в която се установяваше Републиката в Франция.

Революцията стана, както и преди 18 години юлската, неочаквано. Тя беше изненада и за правителството и за републиканците с техните водачи. Но тази революция се отличаваше от юлската по социалните си елементи, и по това че извика много подобни революции в всички държави на континента, а именно: Италия, Германия, Австрия и Прусия. Гизо, в женско бяло облекло бега из Париж през нощта срещу 24 февруари, а след 20 дена беше принуден да бяга из Виена и Метерних, облечен в дрехи на перачка. И двамата се озоваха в Лондон.

Временното правителство се пренесе в градския дом. Но скоро между двете партии в самото правителство се залови борба. Социалистите искаха демократическа и социална република с право на държавата за намеса при уреждане труда и като символ — червеното знаме. Умерените искаха само демократическа република, която да не изменява нищо в реда на собствеността и като символ те държаха на трицветното знаме. По въпроса за знамето те надвиха, но отстъпиха по въпроса за организиране на труда: съждадоха се народни работилници, в които работниците се издържаха от държавата, като им се плаща по 1 $\frac{1}{2}$ франка дневно. Таква работници имаше най-напред малко, но после надойдоха от вжн и станаха около 60 хиляди, но те немаше какво да работят и седяха празни. Това компрометира работилниците.

Разногласие се появи и по финансови въпроси. Крайната партия беше против косвените данъци. Двете партии не можеха да се съгласят още и за трайността на управлението. Крайните искаха по-напред да се засили и организира републиканската партия, че тогава да правят избор; умерените бързаха да се избере и свика Учредително Събрание. Надвиха умерените; изборите се назначиха на 23 април. Допусна се обаче всеобщото гласоподаване. Всеки французин от 21 г. нагоре беше избирател. Социалистите не разбираха република без всеобщо гласуване. По този начин изведижд в Франция, от 200,000 избирателите станаха 9 милиона. Избра се по този начин Учредително събрание с 900 депутати. Плащаше им се по 25 франка дневно. Болшинството беше от умерени републиканци.

Учредителното събрание се свика на 4 май. Социалистите не бяха доволни от състава му. На 15 май те извикаха един метеж, тълпа нахлу в събранието, прогласи го за свалено и разпуснато, и състави ново Временно Правителство, опита се да вземе градския дом, но не успя. Без кръвопролитие, този метеж се потуши. На 15 май Учредителното събрание реши да разтури народните работилници, изродени в събрталища за мързел и опасни метежи, създадени уж по типа представен от Луи Блан, но станали една карикатура на това, което той кроеше. Луи-Блан беше даже протестирал против учредяването на тези работилници. Годните за военна служба бяха повикани да постъпят в войската. Работниците, подизвани от социалистически агитатори, дигнаха въстание (23 юний). Барикади покриха местата от Пантеона до Булевард „Св. Мартин“. Имаше 50,000 въжзтаници, против които правителството построи 40,000 въжоржжени. Кръвопролитната борба трая 4 дни. Хиляди убити паднаха. Въжзтанието се потуши, но то имаше гибелни последици: раздели народа на два враждебни лагера, повижи цените, книжа и съсипа много търговски и промишлен свят, който се въжоржжи против републиката; селяните бяха изтоварени с нови данъци, които също ги въжмугиха. Всички заисаха ред, пазене на собствеността. От това състояние на духовете изкочи Империята. Социалистите бяха победени и работниците престанаха да се интересуват от „Буржуазната Република“.

§ 22. Втората Република и Конституцията от 1848 г.*)

Втората република, последица от февруарската революция, трая нещо около пет години (от 24 февруарий 1848 до 2 декември 1852). Собствено, на нея беше турен кръст на 2 декем. 1851, чрез един преврат, който унищожаваше Конституцията на републиката и допусна диктатурата на председателя Луи-Наполеона. След временното правителство (избрано на 24 февр.), конституцията (свикана на май 1848) трая една година. Републиката беше управлявана от председателя Луи-Наполеона (избран на 11 дек. 1848 г.) и законодателното събрание (свикано май 1849). Важно е да се запознаем с новата Конституция, която уреждаше един демократичен парламентарен режим. Почваше с думите: „В признателност на Бога и в името на френския народ. Народното Събрание прогласява: Франция се установява за ре-

*) ЛИТЕРАТУРА. E. Spuller Hist. Parlem. de la seconde République; — Seignobos. Hist. Pol. chap. VI; Н. Каръевъ. Ист. Зап. Европы, т. V, гл. IV; — Файф и с. ч. III, гл. I; — А. Мъллет и с. ч. chap. XIV; — Н. Каръев. Пол. ист. (ст. 15. прев.), гл. VI, стр. 140 и след.

публика. Френската република е демократична. Тя припознава предишните и върховни над положителните закони права и длъжности. Тя има за принцип Свободата, Равенството, Братството; за основа — семейството, труда, собствеността, обществения ред“.

Конст. прогласяваше „че суверенитета почива в съвкупността на гражданите“ и че „всички власти произхождат от народа“. Тя знаеше отделни законодателни и изпълнителни власти. Законодателната власт се делегираше на единствено Събрание, избрано за 3 години, с всеобщо и пряко гласоподаване от френци на възраст 21 год. Събранието гласуваше закони, данъци и бюджети. То не можеше да се отлага или рязуря, освен от него си. Председателя се избираше от всички избиратели за 4 години. Както в Сжел-Шати, председателя си избираше министрите по свое усмотрение и те беа отговорни само пред него. Конституцията предвиждаше всички свободи, правото за сдружаване, за прошение и печатане; унищожаваше цензурата и робството на негрите. Осигуряваше поминъка на нуждающите се граждани, било като им дава работа, било като дава помощи на тези, които не могат да работят.

Конституц. обаче имаше два големи недостатъци: 1 че даваше по-големи права на председателя; 2 не посочваше как ще се уреждат конфликтите, ако станат такива, между председателя и законодателното събрание, като нямаше втора камара.

Когато се напомним, че неопитните избиратели може да изберат племенника на Наполеона I, който беше избран за депутат, Ламартин увлече събранието с една красноречива реч „да молим Бога, каза той, да просвети народа. . . Ако ли тоя народ даде свободата си в ръцете на едно имперско потомче, толкоз по-лошо за него“ Изборите за председател на републиката станаха на 10. XII. 1848 г. Умерените републиканци имаха за кандидати Кавеняк и Ламартин, социалистите Ледрю Ролен. Селяните знаеха само името на Луи Наполеона и гласуваха за него: от 7 милиона гласа, дадоха му 5¹/₄. Наполеон — III, син на Луи Бонапарта холандски крал, племенника на Наполеон I, стана господар на изпълнителната власт. Той беше 40 годишен, беше се учил в Швейцария, участвувал в бунтовнически движения в Италия. От 1832 год. той беше глава на Бонапартистската фамилия. Той беше се опитал два пъти да свали Луи Филипа несполучливо; сега той се усети силно държащ браздите на управлението.

Новото законодателно събрание, избрано когато се май позабрави за република, състоеше от 500 монархисти, 250 републиканци (от които 70 умерени), наречени монтаняри горци. Монархисткото болшинство или партията на реда (десница) се залови в борба с горците. Проводи войска в Рим

против републиканците за да възстановят властта на папата, гласува закон за образованието (зак. Фалу), който премахваше монопола на университетското обучение и допускаше частни школи следов. и тия на католич. духовенства. (Тиер беше най-големия му защитник). Стеснителен закон за печата с поржчителство, избиращия закон който отнемаше правото на 2/5 избиратели. Откак прокуди Ледрю Ролени смаза републиканската партия (1851), болшинството влезе в борба с председателя на Републиката който, мимо Парламент, искаше да си оздрави абсолютна власт когато партията на реда меряше възстановление на монархията. За министри Наполеон си избра лични приятели, спечели много офицери и допусна да му викат: да живее императора. Закона не допускаше да бъде преизбран пак, а пълномощието изтичаше на 1852 г. Той поиска от Собранието да ревизира конституцията, но затова се искаха 2/3 от гласовете.

Монархистите се уплашиха, квесторите поискаха от председателя на Собранието да повикат офицери за да пазят събранията. Горшите се присъединиха към противниците на Наполеона и отхвърлиха закона. Тогаз Наполеон се реши да направи *coup d'état* (2 дек. 1851). Той прогласи събранията за разтурено, всеобщото гласуване за възстановено и свика избиращите на Франция да одобрят една конституция, която даваше на председателя за 10 години абсолютна власт.

Така, Наполеон изпревари противниците си, които можеха да го предадат на върховен съд за неговия *coup d'état*. Той изпозатвори най-напред водачите на партията. Когато депутатите се събраха, войниците ги разгониха. В няколко окръга горците взеха оръжия против властите. Това послужи Наполеону да се представи като защитник на обществения ред против „червените“; прогласи се военно положение; създадоха се съдилишни смесени комисии; републиканците бяха осждени на тежки работи в заточение 10,000 души бяха осждени, а 3,400 проводени в Алжир.

Един плебисцит, извършен на 20 дек. 1851, одобри извършеното от Наполеона с 1,500,000 гласа против 650,000.

Това беше предисловието на новата Наполеонска Конституция, която Наполеон даде на Франция (14 ян. 1852), и на преврата, с който той установи втората империя (2 дек. 1852). Между плебисцита от 2 дек. 1851 г. и преврата от 2 дек. 1852, преследванията чрез смесени комисии — изключителни съдилища, бяха ужасни. Съдеше се при затворени врата, без свидетели, без защитник, без апел. Повече от 15000 осждания и заточения се произнесоха така произволно. 84 депутати бяха изгонени из Франция в „полза на общата безопасност, между които Тиер и Виктор Хюго.

Европа след 1848 год.

§ 23. Влиянието на февруарската революция върху европ. държави*).

1848 г. имаше фатално значение за повечето държави в западна и източна Европа. Месец след февруарската революция се почнаха мартовите движения в Берлин и Виена. Революционната буря се носеше навсякъде. В Германия, Австрия и Италия имаше много повече причини за народно недоволство, отколкото в Франция при Луи Филипа. Гнетущето управление на Метерних и неговите последователи извикваше жажда за национално възвръщане и обединение. Германия се вълнуваше в 1846 г. поради въпроса за Шлезвиг и Холщайн, германски по население, а приагъзани към Дания. Но съдбата на тези области не можеше да се реши от Германия, защото тя беше разпокъсана и нямаше сила да защити общите национални интереси, тъй като Австрия и Прусия си скарпичеха, а също северните и южни германски държави. Още предстоеше да се създаде една Германия, за което имаше право германския народ по богатството и значението на своята мъжнина, по дълбочината на своите политически системи и талантите на своя народ. Насмалко идеала на цял ред поколения — германското единство — щеше да се осъществи в 1848 г. под влиянието на фев. революция. Народни движения и стремежи за общо германско представително събрание се проявиха в Баден, в Бавария и другаде. На 18 май, в Франкфурт на Майн се откри германското Национално събрание, на което членове бяха много видни учени, писатели и оратори, искрени патриоти, убедени в силата на правото, и което се отнасяше доверчиво към бъдещето. Събранието, под председателството на Фон-Хатерн, реши да уреди централна имперска власт и избра Ерихерцога Йохана Австрийски за временен управител от името на съюзния парламент. На 13 юлий Йохан почна да изпълнява своята неопределена служба и съществуващата от 1815 г. Франкфуртска съюзна дикта (събор) излезна. По това положение на управителя на Империята, та и на самото национално събрание, беше двусмислено, защото от 35-те съюзни държави на Германия, Австрия и Прусия не признаваха никаква власт над себе си. Безсилието на общогерманския парламент се доказа във въпроса за Шлезвиг и Холщайн, които бе решено да бъдат

* ЛИТЕРАТУРА: Albert Sorel, *l'Europe et la Révolution française*; Сейдновоз, *Hist. pol.* chap. XI, XII, XIII, XIV; E. Denis, *Révol. et réaction en Allemagne* (в Lavisse et Rambaud, *Hist. gén.* t. I, ca. XI); Karl Marx, *Revolution u. Kontrarevolution in Deutschland*; Файфъ и с. ч. III гл. I и II; Н. Каръевъ, *Ист. Зап. Евр.* т. V; Н. Каръевъ, *Пол. Ист.* (българ. прав.) глава IV — Д А г у р а, ц с. Вж. преобразованията на Европа след 1848 год.

включени в Германския Съюз и моляха за военна помощ Прусия. Пруските войски наистина окупираха Шлезвиг-Холщайн, но трябваше скоро да ги напуснат под натиска на Англия, Русия и Швеция. Радикалите използваха случая да искат провъзгласяването на Германия за република. Но и тези опити не сполучиха. Националното Събрание почна да обсъжда отново основните права на немския народ, но тези права не бяха признати от Австрия, от Прусия и още от три кралства.

Значението на Събранието отслабваше, защото отделните държави се засмиваха след уталагането на първите революционни движения. В март 1849 г. Националното Събрание предложи на пруския крал титлата „наследствен германски император“, но против туй възстанаха Австрия, Бавария, Вюртемберг и др. Сам Фридрих Ерихелм IV отклони това предложение, защото то не идеше от държавните владетели, а от представителите на народа. Прусия се беше убедила, че единството на Германия може да се осъществи само чрез „желязо и кръв“, а за това не беше още настанало време. Както ще видим по-после, Прусия, която още от времето на Наполеоновските войни беше най-важното средище на Германската политическа мисъл, трябваше да стане и стожер на бъдещето обединено отечество.

В Австрия революцията от 1848 г. имаше двойствен характер: против нея възставаха всички народности и против негодната ѝ управителна система и като чуждоземно владичество. Италианци, маджари, чехи и хървати се повдигнаха почти едновременно за народна свобода и независимост. Полиците, подплатени в Прусия Познания и в Галиция, бяха възстанали още в 1846 г.: цели месеци наред галичаните — селени рушеха чифлиците и изстребваха полските помещици. Свободният град Кранов, който от 1815 год. беше запазил своята автономия, беше включен в състава на Австрия. Само благодарение на помощта и намеката на руските войски, монархията на Хабсбургите се избави от разпадане подир парижките февруарски събития. Уличните мятежи в Виена още на 13 март накараха Метерниха да се уволни и да бяга в Англия. Виенското правителство побърза да обещае и свобода на печат, и свикване на депутати от областните диети, и образуване на ажорженна гражданска стража, вместо войска. В април се обнародва една Конституция, но общественото мнение искаше свикване на Конституанта за изработване на Конституцията. Император Фердинанд направи и тази отстъпка и замина за Инсбрук, но населението му направи верноподанически изявления и искаше повръщането му в столицата. Правителството обеща това, ако се разоружи гражданството и ако се разтури академическия легион. Но гражданството не се поддаде и правителството трябваше да отстъпи.

Между това, известията из Чехия и Маджарско говоряха за успеха на революцията в тези страни.

Чехите, под водечеството на Ригера, искаха възстановяване на чехското кралство с включване в него Моравия и Силезия. Австрийските немци негодуваха. В Прага се образува през май временно правителство, а на 2 юний се откриха заседанията на Славянския Събор, под председателството на известния историк и защитник на историческите права на Чехия — Франц Палацки. В Прага за главнокомандуващ беше назначен княз Виндишгрец. На 12 юний неговите строги мерки докараха до кървави сблъсквания. Случайно един изстрел убива жената на княза, която гледала из прозореца. И той отмъсти народу твърде жестоко за това неочаквано убийство. Пусна се в ход артилерията и на 17 юний, чехите трябваше да се подчинят на победителя. Почнаха се военни съдилища и наказания. Още през април бяха умирени поляците, които бяха възстанали както в Краков тъй и в Познаня. Краков беше зает подир бомбардировка.

Само в Маджарско тържеството беше несжинуено. Народната партия и виенските революционери разчитаха на Пеща. А положението в Виена се все повече забъркваше. Безпорядците се усилваха, поради натрупаните маси бедни работници и поради стопанския кризис. Учредителното Събрание се свика и откри на 22 юний. Императора се ажрна от Инсбрук. Конституционните занятия ставаха повече в областта на теорията. Най-важното дело на Събранието беше освобождението на селяните и земите им от чюнойски тежоби. Скоро правителството в Виена узна, че му се явява помощ като изненада от хърват-ословенците, които възстанаха в защита на австрийската империя против маджарите. Хърватско, Славония, Седмиградско и областта на военната граница, номинално принадлежащи към Унгария, сега протестираха и не искаха да се подчиняват на маджарите, а се домогваха за самостоятелност в триединното кралство. Хърватския генерал Йелачич, назначен за хърватски бан, получи разрешение да удари на Маджарско. Виена реши да провoди част от своя гарнизон в помощ Йелачичу. Обществeното мнение взе това за обида и тогаз избухна четвърто по ред, най-ужасното възстание (6 октомврий), когато беше убит военния министър Латур, а императора бега в Моравия (Олмюц), като поръчва на Виндишгрец да покори Виена. Конституцията беше пренесена в Кремзир и заседанията спряни. Войските на Виндишгрец се сбраха. Маджарската войска не можа да доде на помощ на възстаналите в Виена, която биде превзета от Виндишгрец на 31 октомври и усмирена при най-жестока разправа. Състави се ново министерство, на чело с княз Шварценберг, което скоро даде да се усети неговата мощ. За да се освободи от своите конституционни задълже-

ния кжм Хжраатско, Фердинанд I се отрече от престола в полза на своя 18 годишен племенник Франц Йосифа (2 декемврий 1848). Конституантата се разпусна и Австрия тржгна по стария си пжт, щом се разправи с главния си неприятел — маджарите.

Маджарско се стремеше кжм пжлна самостоятелност при една династическа връзка с Австрия. Силно развитото народно чувство, естествената воинственост до самоотверженост и големата енергия обединяваха маджарите в сплотен народ, който имаше право да си пробие пжт между другите народи в абсбургската Монархия. В 40-те години, душа на маджарското движение беше адвоката и журналист Людовик Кошут (1802—1894), който от 1846 г. беше водач на опозицията и увеличаше масите с своята сладкодумна реч. Маджарската диета прогласи маджарския език за официален, наместо дотогавашния латински. На този език Фердинанд в 1847 г. откри диетата в Пресбург и с това зарадва много маджарите. В началото на март Кошут се яви в Виена, като искаше от името на маджарските представители независимо министерство и преглед на конституцията. Императора прие предложението и утврди решенията на маджарската диета за всеобщо гласоподаване, за освобождаване селяните от тежоби кжм господарите и за премахване данжчните привилегии на дворяните. Министър-президент беше назначен Людовик Батияни, а на финансите — сам Кошут. Откри се през юлий Маджарския парламент в Пеща. В това време избухна недоразумение с хжраатите и другите славяни в триединното кралство. Почна се борба между маджари и славяни. Когато Виндишгрец усмири Виена, той тржгна кжм Пеща с стохилядна армия (в началото на 1849 год.), но бе разбит от маджарския генерал Георгей, а маджарския сейм реши да не признае властта на Фр. Йосифа додето не се корониса в Пеща. От половината на април 1849 год. Маджарско беше република с председател Кошут. Георгей беше военен министр и главнокомандуващ Австрия, която току-що бе сажршила с своята победа в Италия, дигна войските си против маджарите. Но надеждите за сполука бяха малки, затова Франц-Йосиф се обжрна за помощ кжм Русия. Тази помощ доде; Кошут даде властта на Георгея, който на 30 август с армия от 29,000 души и 130 орждия се предаде на русите при Вилагош. Сжщото направиха и други маджарски полководци. Коменданта на Коморн, генерал Клапка, се джржа най-джлго. Около 5000 души маджари, в това число и Кошут, бегаха в Турция. Портата им даде убежище и не ги предаде. Вжзстаналите водачи и други видни патриоти, между които бившия пжрви министр граф Батияни, бяха разстреляни или обесени. Маджарско за джлго се усмири, но пак постепенно се сжзве и има вжзможност да си отмжщавя на Русия за намясата в маджарските ра-

боти. Един от осъдените тогава на смърт, граф Юлий Андраши, беше ръководител на австрийската политика и съюзник на лорда Биконфийлда против Русия на Берлинския конгрес. Печална беше участието на Йелачича, който, като видя безплодността на славянските услуги към Австрия и недаването на родния му край очакваната национална автономия на Унгарско, се помина умоповреден. Населението на Хърватско, Славония и Седмиградско беше поробено по-вече от напред и в 1868 г. се даде под властта на същите маджари.

§ 24. Източния въпрос^{*)} и Турция в първата половина на деветнадесетия век^{*)}.

Източният въпрос е една извънредно сложна проблема, която се появи за европейските държави и народи много рано, може да се каже — още с повзата на турците в Европа, особено след завоеването на Цариград от Мухамед II (1453). Османската държава беше основана най-напред от едно дребно турско племе, в един тесен кът на М. Азия. Тя носи името на своя основател, султан Осман.

Много скоро турците разшириха своите владения, като навлязоха в земите на Източната римска империя и на балканските държави. Много бяха причините, които улесниха задачата им. Главната и непосредствената, обаче, беше неговора и разнебитеността на византийската империя и на балканските страни. Додето те се борих помежду си за издвластие, турчина намери добро време и с младежка енергия се втурна и се настани здравата на Балканския Полуостров. В XVI и XVII векове източният въпрос се състоеше в това, как да се запази Австрия от турците, които бяха на 50 или от Виена. В XVIII в. имаше изг. въпрос, защото австрийци и руси прогониха турците в Б. П-а. В XIX в. източният въпрос засегна живота на всички балкански народи. Те подиряха своето освобождение.

Нема по-тажни от историческите събития, които докараха турците в Европа, както нямаше и нещо по-лесно от спирането на турския вървек напред. От 1453 год. до сега европейските държави, от време на време, кроят планове, сговарят се и си правят предположения, как да премахнат турците поне от Европа — и всичко това се нарича Източен

*) ЛИТЕРАТУРА: Driault. La Question d'Orient; — Debidour. ц. с., т. I.; — Hammer. Hist. de l'Empire Ottoman; — Lavisse et Rambaud. Hist. Gén. (Статия от Debidour. L'Europe de Sud-Est); — Engelhardt. La Turquie et le Tonisimat; — Пор. Р. Буазар. Източния въпрос (прев. изп. Захариев. Воен. Журн., г. XX, 1908 год., кн. II); — Д-р К. Рот. История на христ. балкански народи (бжлг. прев., изд. на сп. Б. сбирка); — Д. Христова. Русия и източния въпрос, 1905 г.; — С. С. Бобчев. Сжир. Османска история от появянето на османите и до сега (прев. Цариград, 1871 г.); — Дж. Джонс. Ц. с., гл. 23—25.

въпрос. Той се състоеше, следователно, в мерните: 1-о какво да се направи, за да се премахне Османската държава, ако за това има съгласие на власт-имащите държави; 2-о коя държава ще наследи турските земи и 3-о какво ще станат малките християнски държави, подчинени на султана. Това название е получило право на гражданство между дипломатите, особено от 1815 г. (Виенския конгрес) насам.

Собствено, има не един, а няколко източни въпроса, защото в разни моменти, даже през XIX век, така нареченият Източен въпрос се изразяваше в някой повече или по-малко продължителен епизод, който сам по себе си беше самостоятелен. Така напр., през XIX в. се наизаха следните събития, които извикваха Източния въпрос и го разрешаваха частично: Сръбското въстание (1804—1815) и образуването на едно сръбско васално княжество (1830); Гръцкото въстание (1821—1829) и руско-турската война (1829), завършени с Одринския Договор (1829) и със основаването на гръцкото кралство; Египетските и сирийски работи (1831—1841), които доведоха до автономията на Египет; Кримската война (1854—1856) свършена с Парижкия трактат; Освобождението на Влашко и Молдава и революцията на 1848 г., както и съединението на тези две области в една държава, под едно име Румъния (1860); Въстанието на Босна-Херцеговина и освободителната руско-турска война (1875—1878 г.), когато Турция имаше да се разправя с бошняци, херцеговци, руси, румъни и българи и всичко това завършено с Берлинския договор, който утвърди пълната независимост на Сърбия и Румъния, освобождението на България и окупацията на Босна-Херцеговина от Австрия.

Истината е, че дипломатите малко мислеха за народите, а повече за суверените. И понеже въпроса беше сложен, мъчен за разрешаване и засягаше много интереси; понеже той създаваше страшни безпокойства, — решението му се постоянно отлагаше. Термина „Източен въпрос“ стана пословичен и означава въпрос който вечно се разрешава и все не може да се реши.

Настанени на Бал. Полуостров, султаните бяха в началото много силни. Техното могъщество беше на апогея си в времето на Сюлеймана I (1402 — 1411 г.) и Сюлеймана II (1521 — 1566). Те черпеха своята сила във военното си устройство (спахи и яничери). Дойде обаче време, когато спахиите не даваха войска, и сами не отиваха на война, а яничерите се развратиха. Първият съветник на султана беше великият везир, който с другите министри (Вюкели) съставиха Дивана или Високата Порта. Областите се управляваха от паша, назначавани от султана, — неограничен деспот и ха-

лиф. Обаче пашите, любимци на Сарая, управляваха по свой кеф и извикаха големи недоволства в областите.

Законът, който се прилагаше, бе Корана и Шериата. Граждански закони, като Кануннамето на Мохамеда II и на Сюлеймана-Законодателя, бяха малко познати. Между Цариград, вилаетите и санджаците немаше тесна връзка. Стамбул не можеше да контролира своите пашии. Тези последните почнаха да управляват много пжти на своя глава, независимо от Стамбул. Появи се пжлно безредие в страната. Разни чети — капасджи, даалин, кърджалин и всевъзможни грабителски — се появиха, възползуваха се от безредиците, нападаха мирните жители, гореха и плячкосваха. Това състояние особено полчи в края на XVIII и XIX в. Някои пашии и аени се прогласяваха сами за автономни управители, биеха се един с други, побеждаваха или биваха побеждавани.

Положението на народите в Европейска Турция беше ясно очертано така: владетели бяха всички мюсюлмани; те имаха всички политически права; всичко немюсюлманско беше рая, победени и политически безправни същества. Пазвантоолу в Видин се прогласи за самостоятелен владетел.

Раята беше впрочем писнала не толкова от тежкотиата на турското иго, колкото от поразите на всевъзможни башибозуци и грабителски тайфи. Делението на мюсюлмани и рай, дълбоко заседнало в турските понятия, според които права имаха само пжрвите, а задължения само вторите, не би било толкова тежко без злоупотребите и без несигурността на живот и имот. Властта не можеше да помогне на населението, зжпреки най-добра воля.

Трябваше да се признае, че султаните не си поставиха никога за цел унищожението на някоя народност, на някоя религия. Те ги гжрпеха; нещо повече: те допусоаха една верска общинска и челядна автономия и искаха от раите само едно: да кротуват, да си плащат данъците и да изпълняват всевъзможните ангажировки. Дигнеха ли обаче глава, тези рай биваха безпощадно клани, бесени, заточавани, ограбвани и от управници и от башибозуци.

Султан Селим (1789 — 1808) и султан Махмуд (1809—1832) се опитаха да внесат смели преобразования в джржавата. Вторият даже унищожи яничерския корпус и замисли Танзимата. Но пжржавните устои бяха прогнили, а верските — на ислама — не бяха достатъчни да закрепят падащия всеки ден джржавен организъм, подяндан в областите от своеобразния феодализъм и от безредие.

Двесте години наред, особено от 1699 (Карловския договор), Турция губи територии. Най-напред Маджарско, а 1774 татарските си владения на север от Черно Море, а 1828 Гжрция, а 1830 окончателно Сжрбия, почнала своите възстания а 1805, Ромжния от 1856 и Бжлгария от 1877. През XIX век

султаните видеха тъй скоро разкапването, както при появата на турците Орхан, Осман, Мурат и Баязит-Илджржм видеха постепенно възвишението на Девлети Алие.

От Петра Велики (1682 — 1725) и Екатерина Велика (царувала 1763—1796) Турция е в борба с Русия. Но не само Русия спомогна за сжсипването на Турция. Помогнаха за това и вътрешните условия. Сжщо, от външните джржави — Австрия, Френската революция и Наполеоновите войни.

Остро изпжжна Източния въпрос в време на борбата за освобождение на гжрците (1821—1828) Гжрците вестници искаха покровителството на християнските джржави. Метерних убеждаваше всичките сили да отнажат своята намеса. Гжрците според него бяха възстанници, а турската империя трябваше да се запази. Това го изискваше легитимизма. Най-напред М. убеди Александра I. Когато турците изклаха мивса мирни жители в Хиос, а в Цариград на вратата на патриархийската черква обесиха патриарха Григория, трима митрополити, много епископи и свещеници, Метерних каза: „Не джржа голяма сметка, че зад нашите източни граници сж обесили, удушили или наболи на кол 300—400 хиляди души“. Но класическа Гжрция извика симпатии в Европа, най-напред в Англия, отдето се ужти за да помага за свободата и знаменитият английски поет Байрон. Появиха се фиделински дружества, гжгнаха пожертвования. Новия руски цар Николай се отнесе сжчувствено (1825). Англия и Русия се намесиха за да искат независимостта на Гжрция. Турция не отстъпваше и докара Тройния Сжюз. Сжединената флота на Англия, Франция и Русия унищожи при Наварин в 1827 турско-египетската флота. В 1828 руските войски нахжлтаха в Турция отжм Дунава и Мала-Азия. В тези войни се прославиха руските генерали Витгенщейн и Дибич, наречен Забалкански и Паскевич Еривански. Султана поиска мир, сжключен в 1829 г. в Одрин. В; договора се освети независимостта на Гжрция, потвърди се автономията на Сжрбия, Влашко и Молдова, (на които господарите бяха избирани пожизнено, а не както до тогаз само за 7 години,) свободното плаване по Дунава и през Проливите и даде се военно обезщетение, което Портата не можеше да заплати и Русия доби силно влияние над Турция.

От 1831—1833 Източния въпрос се изрази в намеса против Мехмед Али Паша египетский, който беше възстанал против султана, задето не му даваше обещаната за помощ против Гжрция област Сирия. Мехмед Али превзе Сирия и разби турските войски в Мала-Азия. Султана поиска помощ от Руския цар и той му я даде. Но Мехмеду помогнаха Франция и Англия за да спрат руското влияние. Султана даде Мехмеду пожизнено Сирия, а царя сжключи с султана договора на Хюнкар-Скелеси (1833). Този договор отваряше широки врати на влиянието на Русия

в Турция и на нейното покровителство над християните в турската империя.

Трети път през миналия век (1839—40) европейски сили трябваше да се намесят за спасяването на Турция пак от Мехмед-Али, който беше нахлул в Мала-Азия с войските си. Англия стоеше на поста си, за да защити Турция. Палмерстон беше казал: „Индия е уязвима чрез Египет“. Англия и Русия с Прусия и Австрия сжставиха четворен съюз (7 юл. 1839) и заповядаха на Мехмеда да се оттегли и прибере в Египет. Поддръжаше го само Франция. Историка на Наполеона, Тьер, именно окуражаваше Мехмеда да не отстъпва; орлеанския дом се готвеше в това време, додето четирите сили се разправят с Мехмеда, Франция да нападне Германия. От двете страни се готвеха за сериозни срещи. Но Луи-Филип не можеше да се ажоржи против три европейски сили. Английската флота застава Мехмеда да отстъпи Сирия (1840 год.), а на другата година Англия уреди една конвенция за проливите* (1841), чрез която силите се задължаваха да не прекарват военни кораби през проливите. И Турция пак спечели своята неприкосновеност.

По този начин, Русия изгуби голяма част от придобивките си по Хюнкяр-скелеския договор, Франция се видя покрусена, главно защото Англия оздрави своето влияние и още един път в Индия, чрез Месопотамия.

Султан Махмуд, когото някои историци сравняват с Петър Велики, се помина и предаде своята реформаторска работа на Абдул-Меджида. Неговия велик везир Решид-Паша се помъчи всякак да внесе европейски реформи в Турция. Издаде се на 2 ноември 1839 год. султанския Хатти Шериф на Гюлхането. В този Хатти Шериф се обещаваха равенство между мюсюлмани и рая, справедливост в съда и данъчно облагане без разлика на вера. Решид-Паша заяви това на началниците на християнските общини. Старотурците обаче свалиха Решидида. Не можеше да влезе в живота това, което беше писано на книга, и Танзимата (1840) т. е. реформата, не помогна. Немаше турци, приготвени за да приложат на дело хубавите наредби. Все пак, създадоха низам — 5 години и редиф — 7 години. До 1852 год. Източния въпрос беше заглъхнал.

39 Втората Империя,

§ 25. Луи Наполеон император*).

Втората Империя трая осемнайсет години. Установена на дело още с преврата от 2 дек. 1851 и Конституци-

* ЛИТЕРАТУРА: E Olivier, L'Empire libéral; — Debidout ц. с. т. II; — Файфъ ц. с. ч. III, гл. II и III; — Mallet ц. с. т. XV; — Driault et Monod, ц. с. кн. II, гл. III; — Джжасонъ ц. с. т. XII.

ята от 1852 г., прогласена по право вследствие на плебисцита от 2 дек. 1852, тя беше свадена чрез Революцията от 4 септ. 1870 г. — вследствие от катастрофата на френско-германската война и капитулацията на Наполеона в Седан.

Конституцията от 1852 установяваше диктатура. Но през времето на своето царуване Н. беше принуден да отстъпва постепенно конфискуваните свободи и да измени Конст. От това гледище втората империя има три периода: първия период е диктатурата, Властническата империя, която трая от 1852 до 24 септемвр. 1860, когато Н. допусна на Законодателното тело, представител на френския народ, да се произнесе в един адрес — отговор на тронното слово — върху управлението на страната. В областта на външната политика, Наполеон порасте в очите не само на Франция, но и на цяла Европа, с кримската война, с парижкия конгрес, с своята победа над Австрия и с своето участие в националното обединение на Италия. Той достигна върха на своята слава и, от началото на 60-те години, той стана ръководител на европейската политика.

Втория период е Свободната Империя от 1860 до 6 септем. 1869, пак период от 9 години, когато Законодателното тело постепенно доби правото да участва в управлението. Третия период съставя Парламентарната империя, траяла една година, когато управлението беше разпределено между императора и народното представителство, приблизително както в време на юлската монархия.

Тези промени бяха последици от външната политика на Н. особно от неговата политика в Италия, дето той защитаваше правото и свободата на италианския народ.

Новата Конституция, създадена от Наполеона (14 ян. 1852), имаше за тип тази от VIII революционна година, т. е. дадената от Наполеон Бонапарт, като първи консул. „Системата създадена от първия консул, казваше Луи Наполеон, беше дала на Франция спокойствие и благоденствие“. Според нея той — избран за 10 години — имаше право да си назначава министрите и всички чиновници, да обявява война, да сключва мир и всякакви договори, да туря страната в военно положение. Той се прогласяваше за отговорен като председател на републиката, но само пред народа, от когото той се не боеше. Министрите не бяха отговорни пред Собранието, даже не бяха депутати. Имаше три събрания, съставлящи законодателната власт: двете — държавния съвет, който приготвяше законите, и сената — бяха назначавани преко от председателя; третото събрание беше законодателното тело, избрано с всеобщо гласоподаване, с едноименна бюлетина в общината. Но това законодателно тело нямаше право да предлага закони, инициативата бидейки предоставена на председателя. Той имаше право да

ги гласува, а сенатат имаше право да унищожава всеки акт „произволен и незаконен“. Това беше един демократически и абсолютен режим. Той скоро се промени в императорски.

Както следваше да се очаква, Наполеон се прогласи за наследствен император с един сенатус консулт, утвърден с народен плебисцит, който одобряваше „възстановяването на императорското достоинство в лицето на Луи-Наполеона Бонапарт“. Този плебисцит даде 7,832,000 гласа „за“ и само 253,000 „против“. На 2 дек. 1852 Наполеон, комуто предния ден, в Сенлиу, Сената поднесе съобщение за резултата на плебисцита, влезе в Париж като император, мина през триумфалната арка и се настани в Тюйлериийския дворец. Той си даде името Наполеон III, по същите причини по които приемника на Людовика XVI се нарече Люд. XVIII. Той смяташе, че Наполеон II беше Райхщадския дук, който умря в изгнание, но бе получил титлата си след смъртта на баща си на о-в Св. Елена. Той се нарече „Император на французите, с божия милост и народна воля“. Абсолютната власт се предостави на императора и на неговото правителство, а „господаря народ“ беше повикан да изказва волята си чрез плебисцити. Обаче това ставаше така, че правителството, като поставеше въпроса, на народа не му оставяше освен да отговори „да“. Народно събрание имаше едно: избрано от народа, но това народно събрание нямаше право да избира председателя си, нито да гласува свой вътрешен правилник, нито да прави добавки или поправки в законите, що му се подлагаха да гласува, нито да обсъжда и изменя бюджета, който му се предлагаше, защото можеше само да приема или отхвърля изцяло бюджета на едно министерство. Императора си разпределяше по свое усмотрение сумите по разни служби и когато не заседаваше законодателя, той имаше право да си открива извънредни кредити, без да се питат предварително представителите. Народът оставаше само да плаща. Сесията траеше само 3 месеца. Разискванията на събранието можеха да се публикуват само като официално съобщение.

Изборното право се ограничаваше тажрде много, при все че всички граждани бяха избиратели. Поставяха се официални кандидати, а префектите и кметовете караха избирателите да гласуват за тях. Опозицията не можеше да се бори. Нейните кандидати не можеха да правят публични събрания, защото това се считаше за противно на свободата на избирателите, не можеха да раздават свободно бюлетени, а от 1858 г. всеки кандидат беше принуден да изпрати предварително писмена клетва за верност на императора. В изборите на 21 юний 1857 г. се избраха, в Париж, само 5 опозиционери: Карно, Кавеняк, Гулшо, Даримон, Емил Оливие. Некои си дадоха оставката. В допълнителните избори

на 1858 г. се избраха Жул Фавр и Ериест Пикар, които с Емил Оливие, Деримон и Хенон съставиха знаменитата Група на Петтях, която до 1863 г. представяше опозицията.

Наполеон не се забави да стегне в менгеме политическия живот, особено печата, и да създаде предупрежденията. За издаване на един вестник беше необходимо предварително разрешение. Всички вестници бяха подчинени на префектите. Не се ли харесаше една статия, префекта прашаше едно предупреждение. При второто предупреждение вестника можеше да се спре временно. Ако имаше преследване против статията, вестника можеше да бъде спрял окончателно. Получиха предупреждение и вестници, „задето беха преминали границите на благоприятното“.

Гражданите не можеха да се радват на личната си свобода, която беше прогласена в конституцията. Най-малкото съмнение върху някого служеше за да бъде той затворен. Арестуваха комическия актьор Граоф, задето казал в едно кафе: „Тук е кито в Севастопол, нищо не може да се вземе“.

Подир атентата на италианеца Орсини (1858), камарата бе насилена да гласува един закон, според който можеше да бъде арестуван без съд всеки, който бе компрометиран като републиканец между 1848 и 1851 г.

Постепенно скрупулите у Наполеона изчезнаха и той почна да се отнася по-безцеремонно с всички и в всичко. Настава един момент на пълнен абсолютизм. Министри и префекти управляваха без никакъв надзор. Камарата беше избрана под техен натиск, а вестниците печатаха само което угаждаше на правителството.

Войните на Наполеона III постепенно промениха вътрешната му политика. До 1860 г. той се облягаше на духовенството, което му помагаше пред селените за официалните кандидати: духовенството, обаче, почна да му прави опозиция откак той помогна на Италия против папата. Около това време, Наполеон III подири помощта на умерените либерали. Той спря изгонванията и преследванията чрез амнистията в 1859 г. и, от 1860 до 1867, той засили малко властта на камарата и смекчи положението на печата.

В един декрет от 24 септември 1860, като искаше да ладе на великите държавни учреждения едно по-пряко участие в управлението, той нареди, щото за напред Сенат и Зак. тело да могат да гласуват при отваряне на камарата един адрес, откак изслушат сведения от „правителствените комисари“. В Journal Officiel се допусна да се печатат пълни отчети на заседанията и да се препечатват а други вестници. На деспотизма и мълчанието се туряше край. Причините на тези промени в либерален смисъл се крияха от една страна в итал

война, която докара Наполеону опозицията от католиците, от друга — в недоволството на индустриалците, които бяха принудени да намалят цените си вследствие един трактат с Англия. Наполеон подири противовес у либералите.

Опозицията се засили. Появи се една нова партия *le tiers parti* — средна, с Оливие на чело, който от републиканец стана привърженик на Наполеона и го съветваше на отстъпки, когато пжи Рухер отменяше фактически тези отстъпки.

Около това време, редом с републиканската партия, се образува опозиционна либерална партия, съставена от монархисти, привърженици на парламентарния режим. В намарата, избрана в 1869 година, се намериха 116 депутати за да подпишат един адрес, с който се искаше парламентарен режим. Тези 116, наедно с 40-те депутати републиканци, можаха да съставят болшинство и Наполеон беше принуден да отстъпи.

С един декрет от 19 януарий 1867 г. той допусна правото на интерпелация, — вместо адреса — и други изменения в полза на парламентарния режим. Камарата доби право сама да избира бюрата си, да урежда правилника си, да гласува бюджета по глави. Министерството можеше да бъде взето из средата на депутатите. То беше образувано по английски тип: ръководено от министър-председател и отговорно пред камарата. То извърши по този начин една мирна революция: заместването на едно монархическо правителство с правителство парламентарно. Сената не беше вече само пазител на конституцията, а ставаше една горня камара — камара на перовете, натоварена да подобрява законите, гласувани от камарата. Учредителната власт трябваше да се упражнява пряко от избирателите.

Тази нова конституция беше представена от министерството Емил Оливие на французките избиратели за плебисцит (6 май 1870 г.). Тя беше одобрена с $7\frac{1}{2}$ милиона гласове; против имаше $1\frac{1}{2}$ милиона. Така се установи върховенството на камарата. И този режим, наречен Парламентарна Империя, тури край на това което по-напред беше властническа империя (*L'Empire autoritaire*), станала по-късно либерална.

За трудящите се класи Н. се опита да направи възможно, за да подобри положението им. С тази цел той допусна с закон правото на коалиция (1804) и на стачки за работниците, създаде каса за пенсии на старост (1855 год.), допълнена с каса за застраховки при злополуки и смърт (1868 г.); основа и каса на императорския принц, която заемаше на работниците суми, за да си купят оръдия за самостоятелно производство. Погрижи се да уреди големи предприятия — железници, пшеница, — създаде кредитни дружества като *Credit Foncier* (1852)

Société Générale (1864), Crédit Lyonnais (1865) за улеснение земеделци, индустриалци и търговци. И когато в 1868 г. пушна един заем от 400 милиона, явиха се 830,000 заемодатели, които предложиха 15 милиарда. Тези богатства много помогнаха отсетне на Франция за да не я смажат злочестините от 1870 год.

Наполеон, въпреки опозицията на непримиримите, както се нарекоха републиканците, се счете за доста осигурен. Като се боеше само от революционния дух и от новите отстъпки, които правителството можеше да направи, той и правителството му взеха да мислят за нови военни успехи, които единствено можеха да допълнят успеха на плебисцита и да повдигнат престижа на империята. Отдават на императрицата Евгения тези думи: „Ако нема да има война, моя син нема да царува“.

§ 26. Наполеон III и европейските държави. — Войни *).

Наполеон III не беше тиранин по душа, а един лишен от нравствени устои авантюрист, блъзнаващ поради произходението си, една велика задача. Той се смяташе за способен да възвеличи Франция при режим демократически и монархически. Той смяташе възможно да премакне последствията от Виенския трактат и да направи да възтържествуват началата на народностите. За да не се кажат за изгубените свободи, той се потруди да даде на френците въществено благоденствие и на работниците той се постара да подобри съдбата. Колкото за селяните, за духовенството и войската, той погледна на Империята като на тяхно дело. В 1853 г. той се ожени за младата и хубава испанка Евгения Монтио, графиня Тебска, а на 1856, 16 март, той доби императорски принц, кръстник на когото бе папата. Той помисли че, така, династията му се закрепя.

Наполеон беше казал че „империята е мир“. Може би той беше искрен. Обаче необходимостта да обжрне вниманието на французския народ към външна политика — го подхлъзна към войни. Той разчиташе и на темперамента на френския народ, който все мечтаеше за слава и подвизи. И той води редица войни: Кримската, Италианската, в Сирия, Китай, Мексико.

Скарването между Русия и Турция в 1853 година, скарване по повод светите места в Палестина, трябваше да се разреши чрез една война. Англия държеше присърдце ин-

* ЛИТЕРАТУРА: Н. Каръевъ. Ист. Зап. Евр. т. V гл. XXIV—XXVIII. — Файфъ и с ч. III гл. I и II; — Débidour, и с. т. II; — Rambaud. Histoire de Russie. — Oriault. La Question d'orient, chap. II — П. Каръевъ. Пол. ист. (бжл. прев.) глава V. — Джъксонъ и с. глава XII.

тересите на Турция, в които тя виждаше своите. Многогодишната неприязн между Великобритания и Франция не попречи на Наполеона и на Англия да си подадат ръка против Русия. Към тях се присъедини и кралство Сардиния, което се управляваше тогава от Кавура и имаше в своите цели да помогне на Франция и да иска нейната помощ. И сега ставаше сблъскване между Изток и Запад, за верски интереси, зад които се потулваха и политически. Абдул-Меджид беше удовлетворил френците в техните искания да покровителствуват черковите в Божигроб. Това беше едно нарушение на правата на Русия, спечелени с договор по-рано. И войната се почна. Сюзените три държави отидоха на помощ на Турция с единствената цел да смажат растящата мощ на Русия и, по-особено, да унищожат току-що възродилата се морска военна сила на тая държава: в Черно-Море, дето се бе издигнал Севастопол, руската военна флота беше станала опасност за Станбул, и сюзниците искаха да помогнат за премахването на тая опасност.

Войната, за която е дума, е позната у нас като „Кржм-мухарабеси“ (Кримска война). Тя е възпята и описана в български песни и летописни бележки. Впрочем, всички руско-турски войни от началото на миналото столетие, особено тая от 1829 година, завършена с Одринския мир, в която война се отличи Дибич Забалкански, бяха вече послужили за насърчване на българските политически надежди. Сега, при Кржмската война, надеждите в България възкръзнаха още по-силно. Обаче края беше съвсем злочест за Русия и окастри крилата на българските патриоти и възродители. Разбира се — без да ги отчае!

Наполеон тържествуваше. Стори му же че в славата, придобита под Севастопол, при мъжната обсада от почти цяла година, вече закрепва престола му. Русия беше принудена, след превземането на Севастопол, да поиска мир (септември 1855 г.). Сбора се в Париж конгрес на великите сили, открит на 25 февруари 1856 г. Наполеон беше централната фигура и душата на цялата дипломатическа дейност. Тежки условия се наложиха на Русия чрез парижкия трактат, 1856 г. Тя трябваше да се откаже от много материални и морални права, които беше спечелила с по-ранни договори (Кючуккайнарджийския, Хюнкар-скелеския и други) и вече имаше в отношенията си към Турция. Черно море беше прогласено за неутрално. Също и Проливите. Никакъв арсенал не можеше Русия да строи по черноморските брегове. Русия трябваше да събори даже съществуващите укрепления на Севастопол. Великите договорни сили се задължаваха да почитат независимостта и териториалната целост на османската държава. Осигуряваше се свободата на плаването по Дунава под надзора на една международна комисия, заседаваща в

Галац. Гарантираше се още и автономията на трите ново-взкръснали дунавско-балкански държави: Влашко, Молдова и Сърбия.

Тази политика на Наполеона беше до голяма степен пагубна за исконните интереси на френския народ. Без да щеше, той готвеше основите за сближение между Петербург и Берлин. Той приготви войната на Прусия с Франция от 1870 г. и усамотеността на последната през тая война. Тържествуваше в действителност само Англия: тя отстраняваше русите от Средиземно Море и си оздравяваше все повече и повече пътя за Индия.

Друга важна акция на Наполеона беше насочена към Австрия, по повод борбата за освобождението и обединяването на северна Италия. Пиемонт спечели Франция и Англия чрез участието на Сардиния в кримската война. Това се дължеше на хитрата политика на Кавура, който по този начин си осигуряваше помощта на Франция за отстраняването на Австрия от Италия. Плана беше скроен и таен трактат беше сключен между Наполеона и Виктор-Емануил. Франция щеше да получи, в края на войната с Австрия, Савоя и Ница, а Сардиния — Ломбардия и Венеция. Тоскана и папските владения щяха да съставят една федеративна Италия с Папата на чело. Войната трябваше да почне Австрия, за което я предизвика Пиемонт. Френската армия, водена от Наполеона, навлезе в Ломбардия. Той нанесе победа при Мажента и Солферино, като изпъди австрийците и из Венеция. Но той спря тук поради две причини: ако се отидеше по-нататък против Австрия, Прусия можеше да ѝ дойде на помощ; друго — народа в централна Италия, въпреки плана на Наполеона, искаше да се присъедини към Сардиния. И Италия и тоя път не можа да се обедини. Венеция остана в австрийски ръце. Но на следната зима, за да вземе Савоя и Ница, Наполеон силеното възстаналите държавици в централна Италия да отидат към Пиемонт.

След 1860 г. за Наполеона настана период от вътрешни и външни несполуки, при които се приготви не само неговото падане, но и това на империята. В време на американската гражданска война (1861) той съчувствуваше на южните щати и прати една армия в Мексико. При това, той убеди архидук Максимилиан от Австрия да отиде на мексиканския престол като император. Мексиканците откриха отчаяна война против френската армия и Максимилиана. Съединените Щати смазаха бунта и поискаха от Наполеона да оттегли силите си от Мексико. Наполеон не можеше да направи друго и се подчини. Мексиканците разбиха войската на Максимилиана, плениха го и го застреляха. Мексиканския поход беше поражение за Франция и унижение за Наполеона.

Последваха и други важни събития, в които Наполеон видя пълната своя лична несполука и слабостта на Франция. В 1863 год. Полша възстана. Англия не прие поканата на Наполеона в полза на полската независимост. В 1864 год. Прусия и Австрия нападнаха Дания за Шлезвиг-Холщайн. Поканен от Англия за защитата целостта на Дания, Наполеон отказа. А Германия се обединяваше и засилваше. В 1866 г. Прусия и Австрия се скареха по разделата на данската плячка. Наполеон гледаше да използва пруско австрийската война, за да спечели нещо от кжм Рейн. Обаче неговите дипломатически средства действаша бавно, а Австрия бе разбита в шест седмици. Току-що образуваната се Северна Германска Конфедерация беше едно последствие от победата на Прусия над Австрия. Франция и тук изгуби един момент в който можеше да възстанови колко-годе своя престиж. Надви пруската политика, която вече имаше на чело Вилхелм I и Бисмарк. Тоя последния приготвяше не само обединението, но и надмощието на Германия в цяла Европа. И в войната с Дания (1864), и в войната с Австрия (1866), и в войната с Франция (1870), Бисмарк имаше зад себе си мощната подкрепа на Русия, която беше особено спечелил в 1863 год. по време на полското възстание. Тогаз Франция, в съгласие с Англия и Австрия, прати нота на Русия и искаше за Полша установяването на режима от 1815 г. Това осмърби Русия, и Прусия използва случая; тя подписа с Русия един вид нападателен и отбранителен съюз. Тържествуваше политиката на Бисмарка. Полша не спечели нищо, а Франция остана в своите натегнати отношения кжм тази Русия, която скоро щеше толкоз много да ѝ потрѣбава.

§ 27 Политическото положение на Европа през 60-те години и Франко-пруската война*).

Шестдесетте години бяха в цял свят време на освидетелно движение и светли ламтежи кжм по-добра бжднина. Националната борба за свободата на Италия, чувствителното падане на могъществото на Австрия, изменението в международната роля на Русия след Кримската война, почналото се национално обединение на Германия, премахването на робството в северна Америка—всичко това, вла аржзка сжс необичайния подѣем на човешкия напредѣк и културно-промишлено развитие, откриваше на народите широки пѣтища за

* ДИТЕРАТУРА: A. Sorel, Hist. diplomatique de la guerre franco-allemande; — Debidour, Hist. diplom. t. II; — Chiquet, La guerre (1870—1871); — Der deutsch-französische Krieg (изд. на герм. реп. шлб); — Н. Карѣевъ, Ис. Зап. Евр. т. VI, ч. I, гл. III. Франко-германская война: — Фаифъ ц с ч. III, гл. VI; — Н. Карѣевъ, Пол. ист. (бжл. прев.) глава V. — Сп. Читалище (Цариград) т. I, кн. 22, 24.

развитие и подобрене. Един момент човечеството като цели се спираше на една точка, когато народите в Европа, удовлетворени в съществените си политически и национални копнежи, искаха да си починат в мирен труд. Изчезваше борбата между народи и правителства. Държавите ставаха национални. Либерализма и конституционните учреждения, които го придружаваха, пускаха все повече и повече дълбоки корени. Там дето абсолютизма беше оставило още следи, пак се правеха опитвания за едно ограничение в дух на свобода, равенство и развитие на представителните учреждения. Потова път тръгваше и Русия, по тоя път даже в далечна Япония се насочиха преобразования, които много скоро една такава страна на безправие и мъртав живот извикаха на творческа работа, даже я направиха способна да конкурира с напреднали европейски държави.

Австрия подир войната от 1859 г. се отказа от традициите на Метерниха, взе да дири способности да удовлетвори правото на самоуправление на областите си с разни народности, и дори допусна една автономия и конституция на Маджарско и призна отделното съществуване на тази страна. Империята се раздели на две части и през юни 1867 г. Франц-Иосиф се короняса в Пеща като крал на Унгария.

П р у с и я, обаче, беше се засилила тажрде много и постепенно приготвяше обединението на германците в една Империя. Победите и над Австрия в 1866 г., особено раздражиха Наполеона III, който и без това имаше много причини да дири средство за заявяване на своята династия, доста разклачена от няколко събития, между които ще поменем: скръбния край на мексиканската експедиция, която докара разстройство на военна организация и финанси; вътрешното недоволство, засилено вжобще от замжгल्याването на звездата на втората империя; засилването на либералната опозиция, както в законодателното събрание, така и в обществото и в печата; несполуката на Наполеона да вземе Люксембург от Холандия, и сполуката на Прусия да държи там свой гарнизон (1867 г.).

Наполеон III не беше в състояние да се помири с едно подобно положение, а най-много му тежаша последиците от пруските победи. Той виждаше, че в краен случай може да му помогне една война, при която с победите си да възстанови своето достоинство и пжрвия си престиж. Имаше и други път: съжсем да отстъпи на либералното и демократическото течение, което се засилваше постоянно в Франция, и по този начин да спечели симпатиите на френското общество. В своето колебание, Наполеон постепенно стана послушно оръдие в ръцете на реакционната йезуитска клика, която окръжаваше лекомислената му жена — военнoлюбивата испанка Евгения де Монтио. Либералните отстъпки на самия Наполеон не внушаваха голямо доверие и не му спечелиха нови симпатии. Напротив те засилиха само опозицията.

И Наполеон III и Бисмарк имаха нужда от война: първия за да въздигне престижа на своето правителство, втория за да завърши обединението на всички германци. Чакаше се повод. Той доде от Испания. В 1868 г., когато кралица Изабелла II беше на морските бани, избухна въстание в Кадикс и кралицата побягна в Франция. Свикана се Кортесите — представителни тела — и временното правителство подири един крал (1869). Предложиха короната на братя на Виктор Емануела, но той отказа. Също отказа и крал Людовик Португалски. След това стана дума за един немски княз от Хохенцолерните (католически клон) — Леополд. Новината се узна в Париж през юлий 1870 г. Министра на външните работи заяви в камарата, че един хохенцолерн на испанския престол ще бъде опасност за европейското равновесие. Покани се пруското правителство да оттегли тази кандидатура. Пруският крал отговори, че това е домашна работа, но ако братовчед му оттегли кандидатурата си, той ще одобри това. От Мадрид известиха официално за отказа на Княз Леополд. Мира бе осигурен и френското правителство имаше една дипломатическа сполука.

Обаче френското правителство като че сжжали, задето спречкването не докара до война. Министра на външните работи (Дюк де Грамон) телеграфира на посланика си Бенедети в Берлин да иска от краля да заяви допълнително, че никога нема да даде сжгласие на своя братовчед за да постави кандидатурата си за крал в Испания. Краля в Емс заяви на Бенедети, че подобно задължение не може да дава, но че одобрява всецяло отказа на братовчедата си. Тогаз Бисмарк телеграфически уведомен за случая и от самия крал, даде в вестниците едно съобщение, в което се казваше, че краля „отказал да приеме френския посланик“, при все че истината беше малко по-инак: краля беше отговорил на искането на Бенедети (да му даде втора аудиенция), че допълнително немащо да му съобщава и че преговорите ще се водят с правителството му. Официалната телеграма, както беше съобщена от Бисмарка тенденциозно, се изтълкува в Франция като отказ и осжжрление. Грамон извика че Прусия нанася плесница на Франция. Емил Оливие, тогава министър-председател, поиска от камарата 50-милионен кредит за да се издържи войната, предлагана на Франция. Тьер възрази, че Франция беше достатъчно удовлетворена с отказа на принца, но болшинството го освирика. Е. Оливие възрази, че той

*) ЛИТЕРАТУРА: Seignobos, Hist. pol. chap. VII. La République parlementaire; — Driault et Monod — и. с. ян. III, chap. VIII — La Troisième République. — Mallet, и. с. ян. XXVII; и. с. т. III ян. VII; — Jules Simon, Le Gouvernement de M. Thiers.

приема и с леко сърдце отговорността, която от този ден почваше за него. Грамон заяви, че Франция може да разчита на Австрия и Италия. Военния министър, маршал Лебйонф утвърди, че „Франция е готова, в ръхготова, и че не липсваше нито едно копче от обувките“.

В действителност, на Австрия не можеше да се разчита, защото се съдржаше от Русия. Руския цар беше обещал своята неутралност в полза на Прусия и помощта си, ако Австрия се намесеше. Италия обещаваеше своя съюз, ако я оставеха да окупира Рим. И военно Франция не беше готова. Мобилизацията ставаше разнебитено. Императора, който взе главното командване, беше болен и разстроен. Почнаха се от страна на прусците победа след победа. Положението беше отчаяно. Императора, Мак-Махон и Тиер искаха да доведат френските войски до Париж. Мак-Махон получи заповед да отиде към Мйоза. Всичко беше обаче изгубено. Една част от войската остана в Мец. Наполеон се оттегли в Седан, дето трябваше да капитулира (2. IX 1870 г.), пред армията на Молтке. 82000 френска войска на чело с Наполеона бяха откарани в плен. Освен това, имаше 3000 убити и 14000 ранени.

Като узнаха в Париж за катастрофата, републиканската партия нахлу в Камарата (4. IX) и, преди да се гласува свалянето на Наполеона, Гамбета, Жюл Фавр и Жюл Ферри, депутати, отидоха в градския дом, прогласиха републиката и за да изпреварят съставянето на едно революционно правителство от социалисти образуваха правителството и а народната отбрана, съставено от парижките депутати и после прогласиха републиката. Цялата страна се присъедини към този акт. А германците приближаваха към Париж. На чело на временното правителство застана като председател генерал Трошу, Гамбета — на вътр. работи, Жюл Фавр — на външните работи, Жюл Симон — на народното просвещение.

Тая революция се изажрши без да падне капка кръв. Имератрицата, която беше се скрила, избяга в Англия. На 20. IX Жюл Фавр се срещна първи път с Бисмарк в замък Ферриер и поиска да му се кажат условията на мира. Бисмарк поиска Стразбург и Мец, градове в Елзас-Лорен, и окупацията на Мон-Валериен до окончателния мир. Жюл Фавр отговори, че Франция нема да отстъпи ни педя от своята земя, ни един камък от своите крепости. Преговорите се прекратиха. Правителството на народната отбрана се приготви за енергична съпротива. Тиер тръгна по Европа да моли най-голята на великите сили, но напразно: Европа остана хладнокръвна. Париж беше блокиран от всички страни: 20 окт., Мец капитулира, предаден от Базен. Бомбардирането на Париж се почна на 27 декемврий. От двете страни боевете бежа ожесточени.

Гамбета изажрши из Париж с балон и употреби всичката си млада енергия за защитата и съпротивата, на

която той стана душата. В 4 месеци той приготви 600,000 армия. Неговата вещина и смелост му признаха и германските генерали, на първо място фен дер Голц, но всичкия тоя напън ставаше залудо. Войската не беше приготвена, немаше достатъчно ръководители, а беше лишена от най-необходимото, когато победителите бяха удесеторили своята енергия, имаха опита и всичко, що им беше необходимо за воюване. Между това метежническите елементи създаваха големи мъчнотии на правителството.

Прусните войски бяха в Версайл и Жюл Фавр на 23 ян. 1871 г. опита първа среща с Бисмарк. На 28 ян. той подписа едно примирие. Гамбета, разсърден, си даде оставката.

Народното събрание се свика в Бордо и то избра Тиера за шеф на временното правителство. На 26 ф. той подписа предварителния мир в Версайл. Франция, освен 5 милиарда военно обезщетение отстъпваше на прусците Алзас, Лорен с Мец, Страсбург и Трионвил. Тиер спаси Белфор с една друга жертва: като се съгласи германците да окупират една част от Париж, до ратификацията на предварителния договор от Народното Събрание в Бордо. Те окупираха Елисейските поля на 1-и март и се готвяха да встъпят в Париж. Събранието в Бордо обаче утвърди в същия ден условията на договора и, когато германския император Вилхелм кроеше как да направи един тържествен смотр в сред Париж, той бе изненадан от известието за ратификацията. На 2 март прусците трябваше да напуснат Париж. Окончателния мир се осъществи в Франкфурт на 10 май съгласно с условията на предварителния договор.

Франкфуртския договор беше едно тържество за германците. Той освети обединението на Германия под пруското владичество. Още на 18.1, в Версайлския дворец пруския крал Вилхелм получи императорската титла от другите немски владетели. Основана, според израза на Бисмарк, чрез железно и кръж, германската империя се възраждаше и френска кръж циментираше основите на сградата. С бронза от френски топове немските победители издигнаха върху Нидервалд на Майнц колосалната статуя на единна Германия.

§ 29. Третия Френска република от 1870 г. до световната война*).

Третия република почна своето съществуване след една страшна катастрофа за Франция: външна и вътрешна. Вжч-

ЛИТЕРАТУРА: Lavisse. Essai sur l'Allemagne imperiale.—EDenis. Formation de l'Unité Allemande (y Lavisse et Rambaud. Hist. Gén. XI.) De Moltke. Histoire de la campagne de 1866. trad. de Regnault; Rothemann. L'Allemagne et l'Italie (1860—1864)—Debidour Hist. diplomatique, t. II, chap. XII.—Н. Карлсв. Ист. Зап. Евр. т. V гл. XXIV, XXVIII Фейф и с. ч. III гл. V.—Mallet и с. гл. XVII.—Driault et Mouton и с. ч. II, гл. VIII; Дж. Дасонъ и с. гл. XIII.—Ланге. Общ. поглед върху под. история на Европа (бжг. прев.) Нашия век. 117—147.

шната беше крак на френско-германската война; вътрешната — комуната. На 4 септ. избухна кратковременната революция в Париж, която събори империята. Раздразнението се появи в не толкова силни размери. Но обсадата на града с 2 милиона население се започна. В Париж нямаше войска. Затова се състави Народна гвардия, като въоръжиха 300,000 работници, занаятчии и младежи. Те бяха готови да умрат, но да се борят до край. 5 месеца тези хора стояха без особено движение, но в постоянна опасност от бомбардировката и пред страха от глад. И те бяха като гръмнати от известието за капитулацията на Наполеона при Седан. Новото версайско правителство, на чело на което застана Тиер, не можеше да премахне туй раздразнение, подклаждано от социалисти и други крайни елементи. Щом се дигна обсадата на Париж, напуснаха го всички заможни, а останаха беднотиите и въоръжените народни гвардейци, които получаваха само по 1 1/2 фр. на ден. Те нямаша още хляб, но имаха достатъчно вино и др. спиртни напитки за да се опияват и да буйствуват. Те имаха вече разнебитени нерви, едно прекласване, нравствено и физическо и, в добавък, тям се представяше капитулацията в Седан като една истинска измяна. Вън от това, Тиеровото правителство има недомислието да отнеме дневната им плата и въобще заплащането на квартири, и да иска да се плащат вече дълговете, отсрочени във време на обсадата. Парижкото население беше въоръжено. Дигна се червеното революционно знаме, Масите отказаха да дадат топовете си и с силна съпротива отбиха редовната войска. В Париж бе прогласена комуната.

Комуната — това беше градското кметство, което се прогласи за напълно самостоятелно. Водачите на комуналната революция се настигнаха в градския дом, съставиха централен комитет и изпратиха възвания към другите градове, като предлагаша: Франция да се преобрази в Федерация от комуни. Привържениците на това движение бяха наречени комунари, или федерирани. Централният им комитет бе едно малко революционно правителство, което се готвеше за съпротива и против германците и против вътрешни противници. Когато узнаха че германците по силата на примирието заемат вече Елисейските поля, залявноха много топове и въоръжения към Монмартр и Белвил. Тиеровото правителство реши да нападне комунарите с всички сили. На 17 март стана една ужасна схватка и се почна гражданската война, която трая два месеца. Тиер бе наредил щото правителство и войска да се оттеглят във Версайл. Париж беше оставен в ръцете на комунарите, Пожксно той нареди втората наречена обсада на Париж, която трая 5 недели. На 21 юни войската намери една непазена порта и се влякна в столицата. Почна се кървавата

неделя, през която комунарите изгориха с газ дворците Тюйлери, Луар, Пале-Роял, Върх, Сметна Палата, Върховния Съд, Префектурата, Градския дом, гари, мази и пр. и пр. Изтрепа се сума свят и от двете страни (около 17.000), додето се потуши комунарското движение. Военните съдилища изпратиха 7500 души на заточение в Нова-Каледония. Жестоките мерки засегнаха немалко невинни, само защото биха подозирани.

Народното Събрание, избрано на 8 февр. 1871 г., имаше 750 депутати, от които мнозинството монархисти — 400; останалите републиканци — 350. Монархистите се делиха на легитимисти — партизани на бурбонската династия, сега на граф Шамбор или дюк де Бордо, внук на Карла X, и на Орлеанисти, привърженици на Парижкия граф, внук на Луи Филипа. Между тях имаше и няколко бонапартисти. Монархистите не искаха да се бърза с устройството на Франция и с определяне формата на управлението ѝ. Н. Събрание беше избрано само за сключването мир и потвърждаването му, но то остана по узурпация и си даде правото на Конституанта. То уреди един вид Временна Конституция и избра за председател на републиката Тиер, тогава най-популярния политически човек. Той, аначалото монархист, прие републиката по необходимост. Някоя форма на управление, според него, не отговаряше тогава тжй добре на настроението на френската маса. „Републиката е управлението, което ни разделя най-малко“ — казваше той. И когато се поуслокои страната и стана втория заем (18. VII. 1882 г.), при който наместо 3 милиарда публиката подписа 43, той намисли че е време Събранието да се произнесе окончателно върху въпроса за формата на управлението. Част от болшинството протестира, но Тиер настоя. Изработиха се проекти на конституционни закони. Тези бяха представени на 19 май 1873 год. и те постановяваха окончателното възстановяване на републиката. Но тжй като Тиер взе в министерството си трима явни републиканци, монархистите намериха случай да му гласуват недоверие. Тиер подаде оставка, а до вечерта той биде заместен от генерал Мак-Махон. Монархистите помислиха, че сега настава момента да възстановят кралството. Найстина, новоназначеното министерство на Дюк де Брогли прочисти управлението от републиканци, наложи някои стеснителни мерки върху печата и повика на помощ духовенството. Парижкия граф отиде в Росдорф (Австрия) да поздрави Шамборския граф като единствен представител на монархическа Франция, който беше прогласен за крал — Хенрих V. Бяха даже приготвили всичко за тържественото влязание на краля в Париж, но изпъкна въпроса за трицветното знаме и той развали всичко: граф Шамбор не искаше да се откаже от бялото знаме. Преговорите се прекъснаха при надежда, че Парижкия граф, след смъртта на Шамбор, можеше да бжде

по-отстъпчив. Тогава, имайки Мак-Махона като свое оръжие, монархистите предложиха да го изберат за пожизнен председател, но най-сетне установиха се пътеят — избор за 7 години (19. XI. 1873). Министерството Брогли продължи своите преследвания против републиканците и печата им. Клерикалната партия се засилваше и даже искаше възстановяването на светската власт на Папата. В това време имаше един френец, който бе станал „джтешествуваш комисар на републиката“, обикаляше Франция и разнасяше републиканските идеи между всички обществени пластове. Това бе Гамбета. И когато в 1874 г. станаха общински избори, полича, че наистина болшинството в Франция е републиканско.

В началото на 1875 г. Народното събрание се реши да разгледа конституционните закони. То гласува едно след друго: закон за устройството на сената (24. II.), закон за устройството на публичните власти (25. II.), закон за отношенията на публичните власти (16. VII.). Тези три закона са така неправилно наречената Конституция от 1875, които малко променени в 1884 г. са и до сега в сила в Франция. В началото на разискванията антирепубликанското мнозинство още един път се опита да махне от текстовете, които се предлагат, думата република. Един депутат от това болшинство казваше: „Нека всеки да може да запази своите надежди и своята вяра“. Но думата се пропука в една прибавка, много разисквано, по начина на избирането на председателя.

Конституционните закони от 1875 г. предвиждат изпъкналителна власт, поверена на председателя на републиката, и законодателна, поверена на сената и на камарата на депутатите. Председателя се избира за седем години от сената и от камарата на депутатите, събрани наедно, и съставлява Народно събрание, или, както се казва сега, Конгрес. Председателят е разпоредител в армията, преговаря и утвърждава договорите и назначава на всички служби. Наедно с членовете от двете камари, той има законодателна инициатива и промулгира гласуваните закони. Той е неотговорен, освен в случай на държавна измена, и назначава министрите, които са солидарно отговорни пред камарите. Той може да разпусне камарата, като вземе съгласното мнение на сената.

Сенатът е съставен от 300 членове, на възраст поне 40-годишни, и до 1884 г. имаше 75 несменяеми сенатори, избрани най-напред от Народното събрание, после от самия Сенат. Другите членове се избират за 9 години, подновявани по третина всеки 3 години. Избора на сенаторите става от една колегия, събирана в главния град от окръга и която в началото състоеше от депутатите, главните съветници и делегати на общинските съвети — по 1 делегат на община.

По този начин и най-малката община и най-големия град имаха еднакво изборително право. Тази изборна наредба, поддържана от монархистите, по-късно се измени.

Депутатите, по силата на един органичен закон, независимо от конституционните закони, се избираат за 4 години, с всеобщо гласоподаване от всички франци на възраст 21 година, с едноимен бюлетин, по един депутат на околия и на група от 100,000 жители. И Сенат и Камара се свикат всяка година в януарий и заседават поне 5 месеца. Те могат да бъдат свиквани и на извънредна сесия. Бюджета трябва да бъде представен за гласуване в Камарата.

Сената може да бъде обхванат на върховен съд, че да съди министрите, обвинени от Камарата, или други лица, обвинявани в посегателство против държавната безопасност. Сенат и Камара се събират заедно в Народното събрание, Конгрес, за да се ревизира Конституцията. Тази наредба се промени по-късно (1884) и тя имаше за цел да допусне възстановяването на монархията чрез един вот на камарите.

Съществената черта на Конституцията от 1875 беше, че тя уреди парламентарен режим. Министрите бяха отговорни пред Камарата, така че трябваше да управляват съгласно с народното представителство. Те са един вид негови делегати на изпълнителната власт. Председателя на републиката няма никаква лична власт и всеки негов акт трябва да бъде приподписан от един министър. Неговата роля е почти само представителна. Разделението на изпълнителната и законодателна власт е само на глед, и Камарата, особено Камарата на депутатите, която представя по-пряко страната, държи всичките власти.

Народното Събрание след това се разпуска. Следната година, в време на изборите за Сената и за Камарата, министерството направи усилия да спечелат монархистите. Наистина, те добиха едно малко болшинство в Сената, но в Камарата републиканците имаха около 200 гласа болшинство. Мак-Махон трябваше да повика едно републиканско министерство, на чело на което застана Жюл Симон.

Монархистите удвоиха своите нападения против републиката. Те искаха даже Франция да се намеси в Рим, за да се възстанови папската светска власт. По случай на една интерпелация, Гамбета произнесе знаменитата си реч против намесата на духовенството в политическите борби, и каза: „Неприятелят е клерикализмът“. Новото законодателство беше насочено републикански. Мак-Махон не беше отдалечил от себе си роялистите. Като се бояха, че в един нови избори те ще загубят болшинството си и в Сената, и като настояваха пред Мак-Махона че републиканската политика е опасна за Франция, а от друга страна че Конституцията му дава право да прояви лична политика. — Мак-Махон, в едно писмо

отправено до Жюл Симон, осъди поведението му по дебатите в Камарата.

Министерството си даде оставката и бе заменено от министерството на Брогли, което след един месец разпусна Камарата, защото тя с 363 гласа му беше изказала недоверие. Почна се засилена борба. Министерството Брогли взе всички мерки да си осигури новите избори. Гамбета заяви че Мак-Махон трябва „*se soumettre ou se démettre*“ за което го наказаха с 3 месеца затвор и 2000 франка глоба. Републиканския блок в изборите тържествуваше. Избрани бяха 318 републиканци срещу 208 монархисти. Мак-Махон намери за по-благоприятно „да се подчини“. Но той остана до 1870 г., когато републиканците спечелиха болшинство и в Сената, и той си даде оставката (30.1 1870 г.). В същия ден Народното Събрание избра на негово място Жюл Греви, а Камарата си избра за председател Гамбета. Републиката беше затвърдена. Реши се да се върне Камарата от Версайл, дето заседаваха до тогав, в Париж.

От това време републиканците почнаха, вътрешно, една политика на антиклерикална реакция, а външно — на колониално ширение. Тази политика се ръководи от Жюл Фери (до 1885 г.) ту като министър-председател, ту като министър на народното просвещение и на външните работи. В негово време стана частна ревизия на конституционните закони в смисъл демократичен (1884). Антиклерикалната политика беше отговор на духовенството, което поддържаше неприятелите на републиката през всичко време на Мак-Махона. Тя се изрази в две мерки, приложени в народното образование и в борба против конгрегациите. Жюл Фери прокара един закон, който стесни правото на католическото духовенство да издържа университети и други школи с същите права, които имаха държавните. Неразрешените пак конгрегации сжасем не можеха да имат подобно право. Колониалната политика се изрази чрез разширяване на френските владения в Тунис, Аннам, Тонкин, и чрез завоеванието на Судан, Конго и Мадагаскар. Против тази политика особно се бореха монархистите и радикалите, които поддържаха, че в случая Жюл Фери е оржие на Бисмарк, желещ да види Франция в залиси извън Европа. Между това, колониалната политика се беше наложила на Франция, както на другите държави, поради развитието на народното производство и поради протекционните митнишки мерки. Но така или иначе, а Фери стана жертва на борбата против него по колониалната политика. В негово време републиканците образуваха една Радикална група и друга — Републикански сюз. Радикалите искаха пълната ревизия на конституцията чрез едно учредително събрание, като настояваха за махването на Сената, за една само камара, както в време на Конвента, за един общ данък върху

прихода, и за разделянето на черквата от държавата. На чело на Републиканския съюз беше до смъртта си Гамбета (1882). Членовете на този съюз се задоволяваха само с частична реформа, а за другите преобразувания, те поддържаха че трябва да стават постепенно, в следно време (*opportun*) или, както казваше Гамбета: *il faut sérier les questions*. От тук названието *о портюнисти*, дадено на Гамбета, Жюл Греви и на техните привърженици. При ревизията на конституционните закони в 1884 г. станаха следните изменения: махнаха се несменяемите сенатори, уголеми се броят на сенаторските избиратели, като се даде правото на всеки общински съвет не да избира само един представител, както до тогавашно — а представители, съобразно с броя на жителите в общината. По този начин порасте броят на републиканските представители, каквито бяха избирани в големите републикански общини. След оттеглянето на Ж. Ферри, Франция прекара 3 годишна стопанска криза и едно премеждие за републиката. Носителя на туй премеждие беше генерал Буланже. Буланже беше изкусен демагог. Най-напред той беше познат като „генерал на реванша“ и се отличаваше по шовинизма и враждебността си против германците. Противниците на републиката му внушиха мисълта, че той може да стан един ден господар на Франция. Правителството го отстрани от Париж, като го назначи за комендант на корпус в провинцията. В туй време изгонването на конгрегациите, промишлените закони, големите разходи по колониалните работи и разни постройките, дефицитите в бюджета, повтаряните заеми, — всичко това беше извикало известно недоволство в обществото. Разчу се и за търговията с декорации, вършена от зетя на Греви, Греви се оттегли и вместо него доде Карно (3 декемвр. 1887), но скандала с декорациите уголеми недоволствата и послужи на Буланже да влезе в споразумение с княз Наполеон, и после с привържениците на Парижкия граф. Около Буланже се завъртяха недоволни, монархисти, и радикали. Тази група се нарече *ревиизионистка* и тя имаше за програма: разтуряне, ревизия, конституанта. Същественото в бждната конституция за нея требваше да бжде системата от 1848 г. т. е. плебисцита според бонапартистката формула.

Буланже бе уволнен, но неговите приятели почнаха да поставят постоянно кандидатурата му вред, дето имаше избори. В пет месеци го избраха 6 пъти. Седмият избор на Буланже в Париж (27.1 1889 г.) беше за него един блестящ триумф и вечерта след избора имаше страх, че той ще грабне председателството на републиката. Той обаче не посмеа да направи това и министерството реши да заведе против него пред сената, като върховен съд, дело за покушение против обществената безопасност. Уплашен че ще го арестуват, Буланже избяга в Белгия. Създа го осъди задочно на заточение.

В следващите избори привържениците му потърпяха поражение.

След пренеждието с Буланжизма, Франция преживя два периода на вътрешно преустройство и засилване. През първия (1889—1899) властта беше в ръцете на умерените републиканци, Републиканския съюз, а през втория (1899—1914) в ръцете на радикалите. През първия период едно важно вътрешно събитие бе аферата на Дрейфус, еврейн, капитан от генералния щаб, осъден от военния съд защото предавал тайни документи на една чужда сила (1894 г.). Крайните републиканци, убедени в невинността му, откриха голяма борба за ревизия на процеса и сполучиха пред Касашията отменяването на решението и военния съд. Дрейфусовата афера извика големи вълнения в страната: радикалите — тогава на власт — предприеха против духовенството и десницата политика на републиканска защита и акция. Министерствата Валдек-Русо и Комб създадоха закони против конгрегациите, завършени с окончателно сключване на дипломатическите отношения с Ватикана и с отделяне на черквата от държавата (1906 г.). В републиканската група, освен радикалите, се появиха и прогресистите, които се опираха на десницата. Крайните партии се измениха из основа: десницата се раздели на либерална фракция — католици-републиканци, на националисти, привърженици на джебистична република, и на рожлисти, ръководени от Френската акция, която води шумна борба. Социалистите, смазани в време на Комуната, сега постепенно се стигаха и правяха постоянни усилия за нов живот.

От законодателните и вобщее вътрешни реформи на Франция през тази епоха струва да се поменат следните в сила и до сега: голямата централизация, запазена през цял век се смекчава чрез закон за общинските и главни съвети; общините добиват право да избират свои кметове; главния съвет заседава публично, в две сесии през годината, и избира окръжна комисия; уреди се закон за свободата на печата и книгоиздателството (за издаването на вестник е достатъчно едно заявление); всеки гражданин може да свиква без разрешение публично събрание. Всякакви сдружавания, даже верски, могат да стават без разрешение и без заявление. Това право се отнема само на конгрегациите, на които то може да се дава само с закон. Първоначалното образование се прогласи безплатно, задължително и светско. Свободното откриване на частни училища се допуска на всекиго, освен на членовете от конгрегациите. Военната служба се съкратява на три години, за няколко време — на две, и се прогласява пълно равенство в отбиване военната тежоба: никакво освобождение и никакво откупуване с пари. В стопанско отношение се взятъри прекорителствената митнишна по-

литика, която засили тажрде много френската индустрия, без да спре силното развитие на външната търговия. Само първичните материали се допускаха свободно в страната.

Отделянето на черквата и държавата (зак. от 5.XII.1905 г.) беше дело на Жюл Фери, поддържано в началото на нашия век от радикалите. Според този закон, оздравява се свободата на съвестта, но като допуска свободното упражняване на вероизповеданията, републиката не припознава, не заплаща и не помага на никакво вероизповедание. По този начин, духовенството губи всякакъв официален характер и вероизповедната служба става просто една частна работа. Черковата губи своите имоти, но добива пълна свобода и става по-силна от по-преди. Сега назначенията и местенията на епископи и други католически същественослужители стават без участие на правителството. На цялата вероизповедна служба единичен господар е Римския папа.

40 § 30. Обединението на Германия *).

Преди XIX в. едва ли можеше да се говори за стремеж у германския народ към единство. Германия обемаше около 360 отделни малки държавици и духовни и светски градове. По-късно, след Виенския Конгрес, останаха 38, свързани помежду си в така наречената Конфедерация. Имаше, наистина, една квази-обща власт, — Франкфуртската Диета, едно постоянно съвещание от дипломати, упълномощени всеки от своето правителство и длъжни да вземат особени наставления и заповеди по всяко дело. За всички важни въпроси можеше да се решава само с единодушие. Всичко отиваше извънредно бавно. Сред тези 380 отделни държави, Австрия и Прусия бяха давете най-едри.

Идеята за германското единство преди всичко се подхваща, развива, разраства и подкрепя от учените книжовници и поети: Хердер, Гюте, Шилер и др. След университетите, идеята се поддържана и от практичните държавници, и от самите владетели. Борбите за това единство бяха продължителни (от 1848 до 1870). От ръцете на университетите и на млади и стари либерални деятели, идеята се усложни и от Прусия. Най-после тя се осъществи чрез „желязо и кръв“. Истинските герои бяха Вилхелм I, Бисмарк и Молтке. Те завариха на дело това, което редица млади учени, професори, историци и публицисти приготвиха с големи заложения.

*) ЛИТЕРАТУРА: Освен изт. под параграф 29 трудове: — E. Denis, La Fondation de l'Empire Allemand; — P. Matter, Bismarck et son temps; — Blumh., Das deutsche Reich zur Zeit Bismarcks; — Н. Карлсън, Ист. Зап. Евр. т. VI, ч. I и II, VII, VIII; ч. II, гл. XV; — Driault et Monod, о. с. кн. III гл. I; — Н. Карлсън, Подвигът история (б. прев.) Глава VI.

Германската Конфедерация (от 38 държави) имаше един председател — австрийския император, и една Диета, с резиденция Франкфурт. Но Конфедерацията не удовлетворяваше патриотите, поддръжници на единството, преди всичко защото тя беше съюз на владетели, а не на народи. Диетата не беше едно представителство от народни избраници, а конференция на дипломати, вземаща решения без никаква санкция. Та и решенията си те не можеха да вземат без предварително одобрение от респективните владетели, които ги бяха упълномощили. Първата стъпка на патриотите клонеше към уреждането на една федеративна държава (Bundesstaat), вместо една федерация от държави (Staatenbund). Тази реформа стана идея и на сниските владетели. Първата стъпка на държавниците беше Zollverein'а (митнишкия съюз), инициативата за който взе Прусия. И от 1819 до 1836 всички германски държави освен Австрия (ще каже 37) встъпиха в тоя митнишки съюз. Стременията за конституция бяха удовлетворени само с обещания на суверените. Реакцията след Виенския Конгрес се засили и само френската революция от 1830 г. подхрани надеждите и дейността на патриотите, на които желанията пак бяха потушени от владетелите где повече, где по-малко строго. С приближаването на 1848, приближаваше и един решителен момент.

Още в 1847 г. либералите в Германия се събраха в Майнц и поискаха един парламент за всички германски държави, които влякоха в Цолферайна. Революцията от 1848 г. им даде кураж да минат от пожелания към дела. На 5 март 1848, 51 либерали в Хайделберг назначиха един комитет от 4 души да свика един Пригответелен Парламент. Това имаше революционен изглед, но владетелите се умжрусиха и самата Диета в Франкфурт се изказа, че е уместно да се реформира Конфедерацията.

Този пригответелен парламент реши да се свика един истински Всеобщ парламент от цяла Германия, който да послужи като конституанта. Депутатите за него трябваше да бъдат избрани с всеобщо гласоподаване по 1 на 50,000 д. Тук трябваше да бъдат представени Прусия и Чехия. Разните правителства приеха. Парламента се събра през май 1848 г., ръководен от писатели и професори и желаещ да направи Германия една федеративна държава. Но той имаше само морален авторитет, защото нямаше средства да изпълни своите решения. А реши се уреждането на един администратор (правителствен викарий) на империята и за такъв избраха австрийския архидук Йохан, който състави общо министерство. Диетата се разтури. Гласуваната конституция създаваше Федеративната Империя. Основните права на гражданите бяха уредени по образеца на свободните режими. Законода-

телната власт се възлагаше на едно Народно Събрание (Volkshaus) избираемо с всеобщо гласоподаване, а изпълнителята — на един наследствен император на германците. Имаше обаче два фактически въпроса, върху които не можаха да се разберат: 1) от кои страни ще се състои единната германска империя и 2) на кой владетел ще се възложи управлението на империята. И двата въпроса бяха мъчни за разрешение. Доде се простира Германия — беше неясно. От 1815 г. патриоти и политици приемаха, че тя се простира навсякъде, дето се говори немски. Но главните две държави имаха поданици неговорящи немски: Прусия имаше Познан, а трите четвърти на Австрия говореха славянски, маджарски, или ромънски. Парламента реши че негермански области не могат да влезат в империята и че те могат да се обединят само чрез лична уния. Австрийското правителство не прие това решение. То искаше да встъпи в новата империя с всичките си области.

По втория въпрос — кой владетел да управлява съюзната държава — имаше двама кандидати: владетелите на Австрия и на Прусия. И по двата въпроса парламента се раздели. Един искаха осемте милиони немци на Австрия да не се отдели; други приемаха възможното отстранение на Австрия и създаването от другите държави една империя по-малка, но по силно организирана. Първите се нарекоха „партия на велика Германия“ (пангерманисти), а вторите — „партия на малка Германия“ или „пруска партия“. Надви пруската партия с 261 гласа против 224. За наследствен император избраха пруския крал, Фридрих Вилхелм IV (24 март 1849). Но той откара да приеме свободна конституция и корона от народни представители „от кал и дърво“, а не от владетели. Владетелите пак извикаха своите представители от парламента. Останалите се пренесоха в Шутгард, но скоро и те се разпръснаха. Доста бунтове станаха в Саксония, Баден и цяла Германия. Но те бяха потушени и идеята за велика федерална Германия пропадна.

Пруския крал заработи с особени усидия. Покиването се в 1701 г. кралство Прусия беше сбор от територии, разпръснати в разни части на Германия и без пряко общение помежду им, като отиваше на запад до левия брег на Рейн, в на изток — аж до границите на Прусия. В центра беше Бранденбург.

Фридрих Вилхелм IV беше голям абсолютист, но той виждаше че ще трябва да направи една отстъпка на времето. В 1847 г. уой издаде един патент, по силата на който се създаваше Ландтаг — местен събор за гласуване данъци и за приемане и отхвърляне нови законопроекти. Когато откри Ландтага, той го предупреди че задачата му е много ограничена, защото „кралят, според Бония и местен

закон, трябва да управлява според своето „свободно мнение, а не по волята на болшинството“ (11 апр. 1817 год.). И щом Ландтага поиска краля да се задължи да го свиква периодически, биде разтурен (24 окт.).

Подир френската февруарска революция, в Берлин се появи няколко метежи. Краля обеща периодическото свикване на Ландтага. Той се смекчи още повече, когато узна за революцията в Виена и за падането на Метерниха, и обеща да свика Ландтага на 2 апр. Тази новина извика една радостна манифестация пред двореца. Но, по недоразумение, тълпата беше посрещната със залп от изстрели. Почна се метеж. Краля, уплашен, спря обещанията на 14 март, а на 21 обеща в една прокламация „на народа от Прусия и на германската нация“ конституционен режим с министерска отговорност. За уреждането на този режим се свика и едно „Учредително Събрание“.

Учред. Събрание работи шест месеца (22 май—5 дек. 1848). Крал и Събрание не се тажрде разбираха. И когато се узна, че Виенската революция е потушена, краля се оджрзости, прогласи военно положение и разтури Учредит. събрание (5 дек.). Но на другия ден след това сам Фридрих Вилхелм октроира на народа си една конституция, отпосле изменена, допълнена и приложена (31 ян. 1850 г.). Тази конституция за Прусия действуваша до световната война, и предвиждаше: Ландтаг от две камари: горна — на сеньорите, назначаване от краля, и долна — на депутатите, избирани с общо гласуване, само там. Но краля запази своите права, „произходъщи от Бога“. Системата на гласуването бе такава, че практически всеобщо гласоподаване нямаше. Манстина, изборите, освен че са двустепенни, но и избирателите са групирани на три неравни по брой класове, според облагането им с данъци, а всеки клас избира равно число депутати. Камарите гласуват новите закони и данъци, но установените един път данъци се събират по право до като не дойде един закон да ги отмени. Краля избира министрите си както щ°, без да е длъжен да ги взема от болшинството на Ландтага, или даже из Ландтага. В отсъствието му, той може да издава укази, имащи сила на закони. Интересно е, че когато Фр. Вилхелм се закле че ще пази Конституцията от 1850 г., той прибави: „В Прусия краля трябва да управлява, и аз управлявам, защото това е заповедта на Бога“. Вжв всеки случай, на народа се даде право на участие в управлението на държавните работи.

Така, от само себе, си Фр. Вилхелм даде една Конституция. Така също той, откак отклони императорската корона на Обединена Германия, що му бе предложена, залови се да подири сам средствата за това обединение. След като извика пруските депутати, заседаващи в Франкфурт, той предложи на по-

главните германски владетели едно съглашение, за да се преустрои Конфедерацията, без Австрия. На чело трябваше да бъде пруският крал, който щеше да ръководи военните и дипломатски работи. Каю се изключат баварския и вюртембергския кралове, другите издръжвем приеха. Но след като Австрия смаза маджарското въстание (27 септ. 1849 г.), Саксония и ХанOVER се също оттеглиха. По тоя начин, проектираната конфедерация стана един пълнен съюз, който нема траен живот. Австрия възстанови с четирите поменати кралства в Франкфурт Диетата от 1815 г., която прогласи възстановяването на старата Конфедерация (15 юли 1850 г.). Прусия протестира, даже взе да се въоръжава, но най-сетне отстъпи. Тесния съюз изчезна. Конфедерацията от 1815 год. беше възстановена.

Това осжкрбление към Прусия особено жегна престолонаследника принц Вилхелм, брат на крал (който беше се адетенил) и регент три години, а от 1861, след смъртта му, сам вече станал крал. Вилхелм реши да си отмъсти. След 16 години, той види Австрия изгонена из Германия и най-напред осжществи Тесния съюз, опропастен от Австрия, под названието Северогермански съюз. Това беше след пруско-австрийската война (1866), победата на Прусия при Садова, и Пражския мир (26 юл. 1866).

Трима сж геронте на германското единство: Вилхелм I, Еисмак и Молтке. Вилхелм беше на 61 год. когато стъпи на пруския престол. Той беше един истински Хохенцолерн, добър войник, работлив и спестовен. Той сжзнаваше великото призвание на един крал, който трябваше да бъде „слуга на джржавата“, както казваше працядо му Фридрих-Вилхелм I. Никой не беше по-точен от него на службата си. Вниманието което предшествениците му бяха дали на войската, той засили до най-висока степен. Сам отличен офицер, той смяташе военната сила на Прусия като най-здрава гаранция за нейното величие и за единството на Германия. Той беше казал: „който иска да царува над Германия, трябва да я завладее: а това не става с фрази.“ Щом доби властта, той нареди реформирането на армията. Според реформата, всеки прусак от 20 год. нагоре беше войник. Службата беше 3, стана 2 години. По икономически и обучителни причити — немаше доста офицери — от новобранците се викаха само $\frac{1}{2}$, т. е. 40,000, вместо 60,000. След три години, войника минаваше в ландвера — земска войска, дето се считаше за приписан до 40 годишна възраст. По тоя начин наличността на мирната армия стигна до 190,000, и на военна нога 450,000. Разноските необходими по военното дело се засилиха и между камарата и правителството, на чело на което беше повижан (от 1861 г.) Бисмарк.

Бисмарк (1815 — 1898) беше германец, на когото

Вилхелм даде своето доверие за непроменим сътрудник в почнатото велико дело.

Барон Отто Бисмарк беше бранденбургски благородник. Като Кавура, след кратко участие в управлението, той се посвети на селско стопанство. Но скоро той попадна в Учред. събрание от 1848, после в Камарата на депутатите, д-то се отличи по своята преданост към кралството и буйния си език. Това негово поведение го отличи и той бе назначен за представител на Прусия в федералната диета в Франкфурт (1851 г.), после пълномощен министър в Петроград (1858). Подир това той бе повикан за председател на министерския съвет (1862). Неприятел на теориите, Бисмарк имаше ясен, точен и практичен смисъл по всички държавни въпроси. В политиката той знаеше едно: интереса. Политиката на чувства за него беше глупост. Той беше тип на прусак, както и Вилхелм. Неговия блян беше същия на Вилхелма: единството на Германия, величието на Прусия. За достигането на този блян той беше готов да се сжюзи с всяка сила. Той се правеше майсторски на откровен и подмамваше така слушателите си. Както Вилхелм, и той беше убеден, че големите въпроси не се решават нито със слова, нито с гласувания, но чрез „желязо и кръв“, и в шест години той води три войни: с Дания, с Австрия и с Франция, за да завърши единството на Германия. Преди всичко обаче беше необходимо засилването на армията, а за това беха необходими нови средства. Ландтага не се съгласяваше да отпусне тези средства за въоръжаване и война. Особено се противеше една нова политическа партия — прогресивната. Конфликтът стана голям и трая от 1861 до 1866. Бисмарк поддържаше че живота налага необходимостта да се мине оттатък възраженията на Ландтага, тъй като държавната машина не може да спре своя ход заради ума на някои теоретици. Той разпусна долната камера и пак тя идваше с опозиция. Но Бисмарк имаше своя формула. „Конфликтът се разрешава от по-силния“ — казваше той. И държавата, като властна, го разреши в своя полза.

В това време Бисмарк беше си оздравил поддръжката на руския император, като му помогна за подчиняване на разбунтуваните поляци в 1863. Той спечели и Наполеона III, като му даде да мисли, че би му помогнал да си присъедини Белгия, или рейнския бряг. Той си спечели и Италия, като ѝ загатваше за Венеция. За Англия той не се грижеше, защото тя нямаше как да му пречи. Така Бисмарк се постара да усамоти Австрия.

През трите войни, чрез желязо и кръв, Бисмарк разреши единството на Германия. В 1864, заедно с Австрия, той води война против Дания за Шлезвиг и Холщайн. На Австрия се даде Холщайн. В 1866 Прусия окупира Холщайн, под предлог че Австрия фаворизирала там революционни идеи. Това даде повод за войната (1866) между Прусия и Австрия. Бисмарк беше

казал в 1865 на баварския министър: „Ще има само един дуел, който ще се сдържи скоро, ако Германската конфедерация остане неутрална. Стига само една битка“. Германците от конфедерацията с колебаеха между двамата противника. Владетелите предпочитаха Австрия. Патриотите най-напред се надяваха, че единството може да се постигне само с Прусия. Но те се съреснаха пред борбата на Бисмарк против Камарата, и съставиха в 1862 г. съюз за реформи, който поддържаше идеята за велика Германия. Австрийския император стана популярен, и в 1866 почти всички германски държави проявиха симпатии за Австрия против Прусия. Но Прусия смяташе Австрия много скоро, в една битка, — при Садова. Садова беше един гръмотевищен удар за цял свят. Но никой не мислеше че ще се нанесе такъв бърз и една окончателна победа над Австрия, която преди седем години прояви героичен съпротива при Мьзентз и Солферино. Така победа се дължеше на третия фактор на германското единство: Молтке, началник на главния щаб, голям стратег и отличен организатор. Той беше взел от Наполеона неговата тактика и беше я приложил към новите средства за война. Той беше преобърнал пруската армия на една машина, която действуваше по един даден жест. В добавък, тази войска имаше прекрасно въоръжение. Най-после италианците, с своите военни действия, произведоха голямо смущение в редовете на австрийските войски.

Какви бяха последиците от тази война?—1) Австрия напусна конфедерацията, остави Прусия господарка в Германия, отказа се и от Шлезвиг-Холщайн, който си присъедини Прусия; 2) Прусия си присъедини Северо-германските държави, които беше окупирала през войната: ХанOVER, Хесен, Насау, Франкфурт. Така се махнаха преградите, които деляха Пруската територия на две части. Прусия стана сега една, от границите на Франция до границите на Русия. „Тези държави, отказали неутралността и съюза що им предлагаше Прусия, се биха против нея за да извикат в тяхна полза решението на войната, но по божия заповед туй решение се обърна против тях. Сега политическата необходимост изисква да не им се дава власт, която е отнета от победителските войски. Инак, те ще сплжават силата на Прусия“. С този мотив Бисмарк излезе пред камарата за да обоснове присъединяването на по-малките държави. Камарата искаше други мотиви, защото „силата днес не стига за да се осънове право и държава“. Бисмарк отговори: „Правото на германския народ е да съществува, да диша, да се обедини. А правото на Прусия е да даде на германския народ потребното за съществуване“. 3) Със северогерманските държави, останали независими, Бисмарк се споразумя за една конфедерация, Северо-германски съюз (Statenbund).

Конституцията на този съюз се уреди от един конгрес на делегати на държавите и от един парламент на депутати, избрани чрез общо гласуване. Според Конституцията на Северо-германския съюз, всяка държава запазва своето особено правителство, но над всички има едно общо федерално правителство. Изпълнителната власт се дава наследствено на пруския крал, като на председател на съюза, и на един министър, единички отговорен като канцлер на съюза, избран от краля измежду пруските министри. Законодателната власт принадлежи на две събрания: Федералния съвет, съставен от представители на правителствата, които са длъжни да гласуват според дадените им наставления, и Райхстага, съставен от депутати, избрани от всички жители в държавите. Бисмарк прие общото гласуване, но не рачи да приеме да се плащат дневни на депутатите и да състави имперско министерство. Между федералното правителство и местното правителство, властите се разпределиха така: федералното правителство имаше войската и морината; пруския крал е началник на всичката войска. За всички държави е задължителна, както в Прусия, тригодишната военна повинност. Всяка немска държавица си запазва финансите, управлението, правосъдието. Международните отношения, мир, война, договори, се предоставят на пруския крал, който също така има в своето върховно ведомство, като представител на Федералния съюз, още: търговия, съобщения, митници, монети, пощи и телеграфи, железници, законодателство търговско и наказателно. Бюджета на съюза се състои от доходи от митници и една дан, плащана от всяка държавица. Бюджета се гласува за няколко години.

Най-напред Бисмарк срещаше известна опозиция в пруската Камара, но победата спря тази опозиция и наместо прогресивна, появи се друга, национал-либерална партия, която поддържаше неговата политика. Също така, най-напред, изажи съюза останаха четирите южни германски държави: Бавария, Вюртемберг, Баден и Хесен-Дармщад. Те се задоволиха само да влязат в съюзни отношения с северо-германския съюз и оставаха в *Zwischenstaat*. В време на пруско-френската война, когато Париж беше обсаден, владетелите, събрани в Версай, прогласиха пруския крал за император на Германия (ян. 1881 г.). Тогаз в съюза влязоха и помозлите 4 държави, и той се нарече империя. Така се завърши единството на германския народ чрез „желязо и кръв“. Собствено, промена стави само в името, защото устройството и конституцията на империята останаха същите. Прие се и ново знаме: черно, бяло, червено. При сключването на мира с Франция, Алзас и Лорен (една част) бяха присъединени към Германия, като ги нарекоха „Имперски земи“, управлявани от канцлера.

Вжн от Германия останаха само немците в Австрия (около 8 милиона). Нека се прибави, че в самата Германия останаха не немски народи: поляци, датчани, ханноверци и елзасчани.

§ 31 Вътрешния живот на Германската Империя след франко-пруската война *).

Вътрешната история на Германия, след завършването на нейното единство (1871), съдържа няколко интересни моменти, върху които тука струва да се спрем. От 1871 г. насам, Германската Империя има трима императори: Вилхелм I, Фридрих III и Вилхелм II. Вилхелм I царува до 1888 г. и се помина на 81 г. При все че до края на живота си той продължи своята служба и не престана да се занимава с държавните работи, обаче, в действителност властта беше в ръцете на канцлера Бисмарк. Син му, Фридрих III, който встъпи на престола, бидейки на умираше, царува всичко 3 месеца (9 март — 15 юни 1888). Син му Вилхелм II, последния германски император, който го наследи на 29-та си година, се отличи по своята буйна енергия, оригинална интелигентност и властнически характер. Още в една от първите си речи, каквито той обичаше да произнася много често, той каза: „В тази страна има само един господар, и този господар съм аз; аз нема да търпя други при себе си“. От тук редицата сблъсквания с Бисмарка, от които най-важното беше когато императора искаше да се вземат мерки в полза на работниците, а Бисмарк не ги одобряваше. Тогаз Вилхелм произнесе следните думи: „най-после трябва да се разбере кой ще царува — династията на Хоенцолерна, или династията на Бисмарка“. И Бисмарк трябваше да подаде оставката си. Оттогаз, разни послушни канцлери се изредиха във време на царуването на Вилхелма II.

Политическото устройство на новата германска империя се изрази в Конституцията от 16 април 1871, алязла в сила на 4 май 1871. Това беше старата Конституция от 1867, възприета за северогерманския съюз. Сега, наместо съюз-конфедерация, се употреби термина Империя, и наместо председател — император. Империята беше една наследствена съюзна монархия, съставена от сбора на

*) ЛИТЕРАТУРА: Seignobos, Hist. pol. — Н. Карлева. Ист. Зап., т. V, гл. XXIV — XXVIII, т. VI, ч. I, гл. X; Driault, Problèmes politiques, chap. II La question romaine: le pape, le roi, le peuple; — F. Ottonieri, L'Italia presentiedi suoi fatti; — Mallet и с, гл. XVI. — Driault et Monod и с, кн. II, гл. VII. — Файфъ, и с, ч. III, гл. IV; — Явашев, Кеняло Кавур. Варна, 1888. — Гарибальди, черти от живота му. Пловдив, 1879. — Джъдсон, и с, гл. 14 — Дависъ, общ поглед върху пол. история на Европа (6. прев. Грусев), 19-ти век.

25 суверенни държави и от една имперска страна — Елзас-Лорен. На чело на империята бяха: императорът, сюзния или федерален съвет (Бундесрат) и Парламентът — Райхстаг. Изпълнителната власт принадлежи само на императора. Той обявява война със съгласието на сюзния съвет, сключва договори и конвенции, които трябва да се потвърдят от парламента; войската зависи пряко от него и той е неин шеф; той свиква, отлага и разпуска Райхстага и утвърждава законите; за помощник той има Канцлера, назначен от него, уводняем от него и отговорен само пред него. Канцлера, един вид подимператор, ръководи общата германска политика и председателствава сюзния съвет. Под негово управление се намират 6 държавни секретари (министри), които са начело на следните общоимперски служби: външни работи, вътрешни, правосъдие, пощи и телефони, финансови и морско дело. Тези държавни секретари не съставят министерски съвет и не са отговорни пред парламента, тъй като империята, ако и конституционна, не е парламентарна.

Законодателната власт принадлежи на Бундесрата и на Райхстага. Бундесрата представлява сюзните държави; той е съставен от 78 упълномощени, назначени от владетелите на разните държави, според големината и значението им. Прусия има 17 такива представители. Упълномощените нямат никаква лична власт: те гласуват съгласно с дадените тях от респективните им правителства наставления. Райхстага представлява германския народ. Той се състои от 397 депутати, избрани с всеобщо гласоподаване 1 на 100,000 жители. Избиратели и избираеми са всички германци, навършили 25 години. Финансовите права на Райхстага са доста ограничени. Така напр. някои кредити той гласува не ежегодно. Кредити за войната се гласуват за 7 години.

В доходната част на бюджета той гласува само за новите данъци. Преди установените данъци се събират по право, както в Прусия. Законопроектите той гласува наедно с Бундесрата. Императора няма право на veto и гласуваните закони се обнародват задължително. Ведомството на Райхстага и Бундесрата се простира върху войска, морина, търговия, мита, съобщения, правосъдие, пощи и телеграфи. В всички други области всяка държава запазва своята независимост. Империята се издържа от митата и от няколко косвени налози: върху солта, захарта, потюна, спиртa и пр. Когато не стигнат тези средства, всяка държава дава нещо съразмерно с населението си.

За да се завърши колкото се може по-силно единството на Германия, поемахнаха се и различните монети на отделните държави и се прие единствената марка, равна на 1:25 фр. носеща дика на Императора (1873). За същата цел се прие всеобщо сдружество (1877) и се издаде

граждански законници (1896) и Общ търговски законник (1897).

От вътрешния живот на Германия едно изпъкнало събитие е Култур-кампфа, което ще каже борба за образованост. Така се нарече борбата на Бисмарк против Католическото духовенство с папата на чело. Тази борба трая 15 години (1873—1887). Далечните причини на тази борба бяха главно три: първо старата вражда на Прусия против католиците, които в разните случаи на австро-пруската борба вземаха страната на католическа Австрия против протестантска Прусия; второ, католическата черква в Прусия беше почти независима от държавата, а Бисмарк искаше да си служи с нея като със свещена жандармерия; трето, най-после и най-дълбоката причина беше верската и обществена дейност на германското католическо духовенство. Верската дейност водеше след себе си отслабване и напускане на протестантизма, а това дразнеше протестантите; обществената им дейност се проявяваше в защита на работника и селянина, а това дразнеше капиталистите и земладелците, между които беше сам Бисмарк. Католическото духовенство бе изучило положението на работниците, техните страдания, и причините за това, и издъкаше, че отговорниците за тези нещастия сж „стопаните на капитал, лишени от човешина“. Като лекерство против злото, католическото духовенство посочваше че е нужно да се тури в действие „християнската любов, да се оздрави общото благоденствие чрез „лични жертви“ и, от друга страна, да се групират работниците в християнски социални сдружавания. При това, нат. духовенство чертаеше такава програма: увеличаване на надницата, намалване на работните часове, неделна почивка, участие в печалбите, санитарен надзор на работниците чрез държавни инспектори. Ясно е след това, защо бяха възмущението от една страна и ядовите от друга.

Прекия повод за сблъскването беше даден от прогласяването на папската непогрешимост. Един вселенски събор, свикан от Пий IX в Ватикан (1870), беше прогласил папата за „непогрешим“ когато той определя, от високото на катедрата и по силата на апостолската си власт, едно учение за вярата или за нравите“. Наколко хиляди католици в Германия, начело с професор Делингер, не приеха догмата на непогрешимост, протестираха, и се нарекоха старокатолици. Те нямаха храмове и поискаха покровителството на правителството, Бисмарк използва случая. Той почна постепенно: най-напред запрети на членове от конгрегациите правото да учителствуват. Иезуити и други ордени бяха изгонени (1872). Германското посолство от Ватикана бе оттеглено, а след туй се почнаха редица закони против католи-

ческото духовенство, наречени майски закони, защото бяха гласувани през месец май в годините 1872—1874. Тези закони поставиха католическите духовни училища на държавен надзор, наложиха на бъдещите свещеници изпит по обща култура, подир тригодишно учение в някой университет, премахнаха всички католически дружества и всички черковни плати и ажнаграждения. Като свещеници и епископи възстанаха против тези закони бяха изпозатарени. В 1878 повечето от католическите епархии немаша епископи и повече от 1000 енории останаха без свещеници. Католиците не сложиха ръка пред тези насилие. Те се стегнаха в една политическа и демократическа партия, в която влязаха работници от Рейнската област и селяни от Бавария и Ханновер. Тази партия се засили много скоро. В 1874 г. тя имаше 91 членове в парламента, дето образува така нареченния католически център. При всеки нов избор за Рейха тя те порастаха, и в 1880 г. беше невъзможно да се управлява без споразумение с тях. В началото на борбата Бисмарк беше казал смелата дума, напомнива някогашната борба и подчинението на император Хенрих IV пред папа Григорий VII: „Ние нема да идем в Каноса“. Обаче тази война против католиците, станала прекалена, бе негодна и на Вилхелма. Тя бе осмидана и от много протестанти, а джв католическата партия все се засилваше. И Бисмарк не отиде наистина из Каноса, но това-полена взе пакт с тях Каноса. Най-напред той преустанови майските закони (1879), после ги отмени (1889); конгрегациите, като се изключат незунтите, добиха свобода да се върнат в Германия (1887). Така постепенно от Кайзеркампфа не остана нищо, освен една засилена католическа партия, която, благодарение на своята дисциплина, почна да играе важна политическа роля в държавния живот на Германия.

Социалистическата партия доби още по-широк размах и значение в същото това време, когато се появи и порасте католичеството. В 1871 г. имаше само един депутат - социалист и гласовете за социалисти бяха 102,000. След 32 години (1903) социалистите имаха 91 депутати с 3,000,000 гласа, които, нека се каже, — бяха всички от социалисти. Обяснението на това явление бе лесно: през този период германската индустрия се разви неимоверно бързо и силно, и в работилниците нахлуха маса работници. Освен това, те получаваха една нищожна надница, която им даваше на ден по около 8 марки за 12 часова дневна работа. Първите социалистически групи в Германия се появиха (1893) около Фердинанд Ласаля, който беше заел своето учение от Луи Блан. По-късно в Саксония, един вестникар, Либкнехт, и един работник, Бебел, завъртяха около себе си нови социалистически групи (1869). Тези групи бяха привърженици на колективистското учение на Карл Маркс.

който проповядваше между друго Интернационала, т. е. международното сдружение на работниците, чрез което да се извърши социалната революция, а също така конфискацията от държавата на средствата за производство, на земята, мините, фабриите. В началото, между ласалисти и марксиста имаше борба, но по-късно (в 1875) те се обединиха в една партия — социалдемократическа, която има бързи успехи.

Успехите на социалдемократическата партия обезпокоиха Бисмарк не по-малко, отколкото тия на католицката. Две покушения против Вилхелм (1878) от укуповреден и от един друг анархист дадоха Бисмарку повод да поиска гласуване на изключителни закони против социалистите. По силата на тези закони социалистическите сдружения се разтуряха, вестниците им се спираха или унищожавяха, подозрените се изгоняваха от градове, дето беше прогласено „малко военно положение“. Изключителните закони оеха гласувани за 4 години, а се прилагаха през 12. Изгонените и затворени имаше повече от 2000, а движението и растежът на социалистите не спираха.

Доброто беше това, че Бисмарк се принуди сам да вземе мерки за подобряване съдбата на работниците. Той накара императора да издаде манифест, в който се признаваше необходимостта да се помогне за добродетелността на всички, особено на слабите. И той прокара през Рейхстага три закона: по осигуровка на работниците в случай на болест (1883), в случай на злополука (1884), и за пенсия на старите и инвалидите (1889). Една от причините за неуспешното помиряване на Бисмарк с папата беше и засилването на социалистите. Интересно е, че сам император Вилхелм, който в началото беше за социални реформи, постепенно се вкоржи против социалистите. Една причина за падането на Бисмарк (1890), бе и това. Но и самата германска социалдемократия напусна революционната си програма и даде се помири с монархическата форма на империята.

Страхът от французкия реванш, неутоляването на духовете в Елзас-Лорен, въпреки конституцията, която даваше на тези области едно подобие на автономия, стремеше на германците към хегемония по всички линии — всичко това караше имперското правителство да се вкоржавва колкото се може повече и да се огражда с разни съюзи. Бисмарк уреди най-напред двоен съюз с Австрия, а после привлече и Италия в тройния съюз (1882), но на него се противопостави франко-руското съглашение в Елзас-Лорен се превърна на крепостна зона. От 400,000 мирна войска в 1871 год., тя беше доведена до 850,000 с 110,000 офицери в 1913 г. А военната флота, каквато нямаше в 1870, надмина французката

и взе положението на втора след английската. Германия се готвеше за нова и страшна война.

§ 32 Обединението на Италия *).

В 1815 год. Италия беше един „географически зраз“, както казваше Метерних. Тя беше разпокъсана на 7 държавини: на север — кралство Сардиния (сжз столица Турин) и Кралство Ломбардо-Венецианско (Милан); в средата — княжества Пармско (Парма), Моденско (Модена), Тосканско (Тоскана) и Папата (Рим) на юг — Кралство Неаполско, или на двете Сицилии (Неапол). Тези италиански държавини се управляваха деспотически. Едно от великите събития на XIX в. беше и обединението на Италия. То стана постепенно. Борбата за него се засили след 1848 г., когато сардинския крал Карл Алберт трябваше да отстъпи пред големите сили на Австрия след битката при Кустоца и Навара. То се подзе в 1859 от сина на Алберта — Виктор Емануил. Главните основатели на италианското единство бяха Виктор Емануил, неговия министър Кавур, най-великия любител на приключенията през XIX в. Гарибалди и Наполеон III. Историата на Италианското обединение има четири главни моменти: 1. френско-австрийската война в 1859 г., която, след битките при Мажента и Солферино, доведе до Цюрихския мир и до присъединението на Ломбардия към кралство Сардиния; 2. завладяването на Двете Сицилии в 1860 г. от Гарибалди; 3. итало-австрийската война, едновременно с пруско-австрийската, в 1866 год., с втора битка при Кустоца, с Виенския мир и с напускането Венеция от австрийците; 4. най-сетне, окупацията на Рим от италианците в 1870 год., когато се завърши великото дело, копнеж на толкова поколения италианци, жедни да видят отечеството си в една държава, каквато тя не беше чак от изчезването на Римската империя.

Първи сериозни опити за обединение в найново време направи Млада-Италия, тайно дружество, основано от патриота и революционер Мачини (1805-1872), забегнал в Франция. На знамето си той беше написал: свобода, равенство, човечество; един Бог, един владетел — закона на Бога. Организацията на Мачини се наричаше „Млада Европа“. Тя се деле-

* ЛИТЕРАТУРА: Seignobos, Hist. pol. — Н. Карповъ, Ист. Зап. Евр. т. V гд. XXIV—XXVIII, т. VI, ч. 1, гл. XI; — Driault, Problèmes politiques, chap. II, La question romaine: le pape, le roi, le peuple; — F. Ottolenghi, L'Italia presentatai suoi fatti; — Mallet, и с гл. XVI; — Driault et Monod, и с кн II, гл. VII; — Файфъ, и с ч. III, гл. IV; — Явашев, Кампо Кавур, Варна, 1888; — Гарибалди, черти от живота му, Пловдив, 1879; — Джидсон, и с гл. 14; — Ланс, общ поглед върху пол. история на Европа (6. прел. Груев), Нашинт мес.

ше на отделни: млада Италия, млада Полша, млада Германия и пр. Млада Италия има за цел да обедини цяла Италия в една република, като извика въстание в 1844-1845. Между италианските писатели около това време се появи едно движение, наречено *Risorgimento* — възкресение. Целта му беше да открие Италия от неволя, да я освободи от чужденеца и да ѝ даде едно свободолюбиво управление. Представителите на това движение (Джиоберти, Балбо, Дурандо), имащи за свой орган Възкресение в Турин и Заря в Флоренция, считаха революцията за излишна и се обръщаха към владетелите италиански с молба да дадат конституция на народите си и да се обединят в една италианска народност чрез федерация. Те се наричаха реформисти. Сардинския крал, тосканския княз и папата се съгласиха и сключиха договор за един митнически съюз. Недоволната Австрия отговори чрез съюз с пармския и моденския князе. Така в Италия се появиха австрийска и национална партии. Националната партия мислеше и се надяваше да изгони австриеца из земята от без чужда помощ. Сардинския крал беше казал: *Italia fata da se.*

Настана 1848 г. Либералния режим възтържествува във всички италиански държавици. Приготвиха се да изгонят чужденеца, дадоха си конституция. Австрия беше разнебитена от революцията и заета да потушава всеобщото въстание на своите народи. Моментът беше добре избран. Кавур (1805-1861) писа в Туринския вестник: „Часа удари... разума казва: война, война тутакси“. Това беше всенародна война против Австрия. Въстанаха ломбардо-венедианците; сардинци окупираха Ломбардия, дето 500,000 гласа поискаха присъединението на Ломбардия към Сардиния. Въстана Венеция, прогласи се република и искаше се присъединение.

Австрийската войска беше събрана в Северна Италия. Италианските войски не бяха достатъчни за съпротива, а пак партиите се бяха разделили. Либералите монархисти искаха съюз между кралете. Мачини искаше република. На север беше монархическата партия, в центра бяха републиканците. Република се прогласи в Рим — 1849 и даде властта на Мачини и Гарибалди. Също и в Тоскана. На юг надвиха абсолютистите. Неаполитанският крал унищожи конституцията, превзе Сицилия, бомбардира Месина, за което спечели прикора „Крал-Бомба“. На север и в центра се намесиха външни войски. Такива поиска и Папата. И те додоха. Старият режим беше възстановен в Папските държавици. Усилията на Сардиния и Венеция против австрийците бяха сломени. И австрийци и абсолютисти-победители възстановиха стария ред (1849 г.)

В вътрешното устройство на Италия, от движението на 1848 остана нещо. Това беше свободната и национална държава Сардиния, на която Карл Алберт беше дал една кон-

ституция—Статут и парламентарен режим, подобен на белгийския: отговорно министерство, сенат, камара, избирана от избиратели с цена, която имаше да гласува закони и бюджет, свобода на печата.

Приемника на Карл Алберт беше Виктор Емануил I. Когато беше му абдикира в негова полза Виктор Емануил беше на 29 години. Сардиния беше на загинаване. Подир 21 година той беше крал на обединено Италия, със столица Рим. Той доби подобен резултат с своя политически маниер и с действието на несравнимия си съветник Кавур, десет години по-стар от него. Когато се ржвари Виктор Емануил, Австрия му предложи най-добри условия за мир, ако унищожим Статута. Той отказа. Италианците извлякоха голям урок от несполуките си. Те разбраха че им липсваше външна помощ и че не беше верен лозунга *Italia farà da se*. Кавур, сардински министър, в 1850 прегърна двойкия лозунг: „Вжтрешен съговор и външен съюз“. Роден в ПиEMONТ, той говореше само френски и малко гиемонтско наречие. Той пътува по Франция, по Англия, и се любува на свободната монархия, а на свободната размяна стана привърженик. Беше офицер, но си даде оставката, защото обжрна внимание с своите либерални мнения, и защото като ржхоплеска за падането на Карла X, беше изпроводен някъде в Алпите. Той стана земеделец и работи много за развитието на своите имоти по научни начела. Той искаше стопанското развитие на Италия, за да се засили войската ѝ. Той беше основал *Risorgimento*. От 1850 той се промени, влезе в министерството на Ротаци, от левия център, което създаде маса реформи и секуларизира 300 манастири (1855). В малкото сардинско кралство имаше 41 владци, 1417 калугерки и 14,000 духовни лица. Същото министерство създаде банка и реорганизира армията по пруски образец.

Кавур казваше: „Пиемонт е имал случаи да се поздрави със своите съюзи; а никога с своята неутралност!“ Той не очакваше нищо от Англия и подири помощ у Наполеона III. За да му угоди, той увлече Сардиния в кримската война, за която даде 15,000 войника. На Парижкия конгрес (1856 г.) Сардиния имаше свой пълномощник, Кавур, редом с представителите на великите сили. Посагането на Орсини против Наполеона го уплаши и той склочи с Кавура съглашенски съюз, като обещаваше на Сардиния една „свободна Италия до Адриатическо Море“, а в замяна искаше Савоя и Ница. Всичко това беше договорено в една майска среща на Наполеона с Кавура, на курорта Пломбиер, вж Возките (юлий 1858 година).

От 1859 г. се почва засилено обединението на Италия, и то се завршва в 1870. Най-напред Наполеон в извиканата от него война против Австрия не отиде до Адриати-

ческо Море, от страх да не го нападне Прусия (1859). Войната против Австрия в 1859 г. трая два месеца. Тя се проваля в Ломбардия. Двете големи и упорити сражения бяха при Мажента и Солферино, дето от едната и друга страна паднаха много жертви. Сражението при Солферино беше едно от най-бележитите в XIX-то столетие. Франци и сардинци изгубиха 17,500, а австрийци — 20,000. Додето Кавур очакваше, че всичко след Солферино ще се завърши с блискани резултати, Наполеон сам предложи примирие (юли) и в Вилафранка Наполеон и Франц Йосиф подписаха примирие, по силата на което Ломбардия се даде на Сардиния, но не и Венеция. По-късно, един конгрес в Цюрих същата година преобърна в окончателен акт примирието на Вилафранка. Освен отстъпването на Ломбардия, друго от Цюрихския договор не се изпълни. Във всеки случай тук се установиха големите линии на бъдещата Италия, нещо като Конфедерация с Папата начело, и в която щеше да влезе като господар на Венеция и Франц Йосиф. Кавур требваше също така да се помири.

Във време на войната четирите области: Тосканска, Моденска, Париска и Романия (от Папска област) се обединиха и поискаха да се присъединят към Сардиния. Наполеон най-напред възразяваше, а после се съгласи на плебисцит. И то като му се обещаха Савоя и Ница, макар и след плебисцит. Папата и неаполския крал продължаваха да бъдат против обединителното движение. Последният удар извърши Гарибалди с своите 100 доброволци, които изкара в Сицилия. Доброволците, без съпротива, взеха Сицилия и нахлуваха в Неапол. Краля побегна. Гарибалди се прогласи за диктатор на неап. кралство. Лесно беше за Гарибалди да удари от юг към папските области и да си ги подчини, защото тези области се пазаха от 20,000 доброволци, дошли на служба от разни страни. На Папата остана само Римската област. След това всички области, завоевани от Гарибалди, както и онези заврзвани от сардинската армия на север, бяха запитани чрез плебисцит: желаят ли обединението си с Сардиния. Резултатите бяха блискани. За него се изказаха: Сицилия с 430,000 против 700 гласа, Неаполското кралство с 1,300,000 гласа против 10,000; Марките и Омбрия (средна папска област) с 230,000 гласа против 1600.

В края на 1860 година и половина след Вилафранка, вече имаше едно кралство Италия с 22 мил. население, когато в юли 1855 Сардинското имаше 5 мил.

В 1861 г. първия италиански парламент прие извършеното обединение в Турино и прогласи Виктор Емануела II за крал на Италия с божията милост и народната воля. Този парламент изяви, че Рим трябва да бъде столицата на Италия, а временно столицата се премести от

Турино в Флоренция. Така разбираха положението и италианците, които поддържаха една силна армия с дефицити в бюджета си. Но Наполеон не се съгласяваше и бе провёл в Рим гарнизон, който оттегли в 1864 г., като доби дума, че няма да се напада Папата. За целта си Кавур подири съюз с Прусия против Австрия (1866). Победената тогава Австрия поиска мир от Прусия. И, макар да беше била италианците (при Кустоца), оттегли Венеция на Наполеона, който я даде на италианския крал. Гарибалдейците удариха и против Рим и разбиха папската войска, но пак Франция ги изгони и остави гарнизон в Рим (1867). Наполеон като че се стресна от тъй грубото и окончателно смазване на Папата.

Франко-пруската война беше последния етап, който разваля ръцете на Италия. Подир пкрвите си поражения, Франция, оттегли войските си от Рим. Италианците го зеха без съпротива, като по молбата на Папата: направиха пристъп, в знак че влизат насилно. Допитани: жителите на Рим се изказаха за присъединението с 130,000 против 1500 гласа.

За да уталожи безспокойствата на католическия свят, италианското правителство, преди да се установи в Рим, предложи и парламента гласува Закона за гаранциите. Той допукаше на Папата пълна независимост в упражнението на духовната му власт и в отношенията му с католическия свят, прогласяваше свещена и неприкосновена личността на Святия Отец, признаваше му върховните почести, пълна власт в неговия Ватикански дворец и една годишна дотация от 3,225,000 фр. Посланиците при Папата имат същите привилегии, както и посланиците при кралея. Абсолютната свобода на изборителните конгреси (събори) и други събрания е отдръвена от правителството. Папа Пий IX не прие закона за гаранциите, нито други от приежниците му направи това. При все това, италианското правителство го спази и го прогласи по-късно (1878) за конституционен закон. Папата не изгуби и след това своето световно, верско, културно и обществено значение.

От тогаз Рим стана столица на италианското кралство.

И след това италианците считат, че тяхното единство, добито с помощта най-напред на Франция, а после на Прусия, не е завършено. Те поддържат, че има *Italia irritanda* (неискупената или неосвободена Италия). От тук названието иредентистка партия, която иска да се присъединят към Италия всички земи, дето се говори италиански: Тирол (от Австрия), Корсиа и о-в Сардиния (от Франция), Малта (от Англия) и даже Тесинския кантон (от Швейцария), а има претенденти и за Далмация.

§ 33. Турция и източния въпрос във втората половина на XIX в. — Вегел поглед на Хамидовото царуване*).

Николай I (ц. 1825—1855) бе казал (1844): „Турция е болен човек“, а в 1851 той изявя пред английския посланик: „време е да се приготвим за погребението му“.

Англия, обаче, немаше интерес да бърза с това погребение. Напротив, тя смяташе, че има място за едно стирание на разлагането, и, ако бе възможно, даже за едно макар временно възкресение. По тоя начин, още един път се туреше голъма въпросителна на Изт. въпрос. Разрешението му се отлагаше.

Русия беше доведена в 1853 г. до едно въоръжено сблъскване с Турция по повод на едно сгарване в светите места (виж в § 25). Войната се сакришк ама зрепа на Русия, против която се създаде коалиция между Франция, Англия, Сардиния и Турция.

Парижки договор изигра ролята на една осигуровка в полза на Турция, а хати хумаюнът от 6—18 февр. 1856 беше нова книжна измова за раята и свободололюбива Европа, че на поданиците на султана, без разлика на вяра, се дават свобода и равенство пред закона, унищожават се ужк харача (бедели аскерие), ще да се приемат ама войската немюсюлманите и ще участвуват в администрацията и в разните съвети. Европа остана благодарна от хати хумаюна и заяви, че не се меси във вътрешните работи на Турция. Всички тези красиви реформени фрази се осуетиха, повече или по-малко, пред безгрижието на властите и пред фанатизма на правоверните. Усилията на Али и Фуад паши, садразамин и министър на външните работи, привърженици на преобразуванятия и възкръсването на Турция, не успеха.

Митхад-паша, главен управител на Дунавския Вилает, се зелови със жар да прокара по своему вилаетската реформа с нейните областни и окръжни съвети и съдилища, но всичко това имаше само един външен изглед. До управление, съвети и съдилища се допуснаха християни само за лице. Стария турски режим беше преведен в преобразуваните уредби. Произвола, рушвета и бакшиша царуваха напълно. Залтиетата и чаушите бяха истински тирани и грабители по селата.

И Високата Порта продължаваше да се ползува от разногласията на великите сили, за да влачи едно жалко но

*) ЛИТЕРАТУРА: Driault. La question d'Orient, т. III; — E. Bourgeois. Manuel historique. — Débidour, Hist. dipl. t. II, т. VIII; — Татищевъ. Императоръ Александръ II. — Ad. d'Arvi. Négociations relatives au congrès de Berlin (бжл. прев. от Карамихайлова). — E. Engelhardt. La Turquie et le Tansimat; — Д-р К. Ротъ. История на християнските балкански народи, т. VIII и X. (Превод от немски; премия на Бжлг. Сбирка). Турската конституция е печатана в Собрание на Отоманските закони, прев. Арнаудов. — Лавде. Балкански полуостров (прев. Василев). — Д-р К. Иречекъ. Бали, народи и техник културни и политически стремени. Бжлг. Сбирка. 1909 г.

безбедно съществуване. До франко-пруската война, големия и покровител беше Наполеон и отчасти Англия. След тая война Русия заяви, че не е свързана с Парижкия договор и почна да засилва своята флота на Черно Море. Засилената Германия от една страна, Англия със своите близко и далечно-източни интереси, от друга, почнаха да защитават Турция, а в действителност — своите реални интереси. И когато християните-славяни на Балканския Полуостров, в половината на 70-те години, се раздвижиха, за да протестират против злоупотребите и злочинствата на мюлтезими, запти и всевъзможни турски дребневици, Източния въпрос изпъкна пак на дипломатическата маса.

В 1875 година по време на босно-херцеговското въстание, султана пак издаде ферман за свобода и равенство на всички турски поданици. Австрия поиска една контрола от християнски и мюсюлмански пкрвенци за изпълнение на реформите. Настана общо движение в България (1876 г.) Турците удавиха това българско въстание в огън и кръв. Жестокостите на башибузуците извикаха негодуване на цяла Европа. Млада Турция, на чело на която застана Митхад Паша, поиска едно подобие на конституция и народно представителство, свали Абдул Азиса, възкачи на престола племенника му Мурада, за три месеца, прогласи една конституция в 1876 г. с горня камара (сенат) и долня камара.

През есента на 1876 г. Мурад бе свален от една дворцова революция, авторите на която бяха ръководени пак от привържениците на Митхад паша: бояха се, че новия Султан ще иде по политиката на Русия. На султанския престол дойде Абдул Хамид, брат на Мурада, голям фанатик и абсолютист и неприятел на всякакви реформи. Неговото възшествие на престола беше тържество на фанатизма над европейското военно и реформаторско влияние. Цялото му царуване (до 1908 год.) се ознаменува с тая политика. Първата му работа беше да отмени конституцията и да разгони, заточи, даже погуби всички привърженици на младотурците. Подаването на току що възбуждащата се турска мисъл беше неговата система. В негово време не можеха дори да се поменат в печата думите конституция, революция, агентат. За убийството на Карно не беше допуснато да се каже друго, освен че се поминал внезапно. Илдж-Кйоск, дете беше двореца на Абдул-Хамида, беше едно свърталище на детективи, на които докладите изслушваше сам Султана. Той сам употребяваше денонощен труд за да бжде в течение на движенията в страната и следеше с особено внимание за благонадежността на своите офицери, чиновници, паша и даже министри. Той се боеше еднакво от всички. Но най големия му страх беше от младотурците, които подозираше в постоянни приготовления да го свалят и които наистина не се уморяваха да правят силна пропаганда против Хамида в европейския печат.

През време на неговото царуване се случиха следните важни събития, които имаха повече или по-малко скотношение с така наречения Източен въпрос. Извърши се съединението на Източна Румелия с Княжество България; стана Критското въстание (1896—1897), от което последва гръцко-турската война, в която победители излязоха турците; станаха арменските кланета (1890—1896) в оная област, която арменците заселват в Мала-Азия около Арарат и до Киликия, на Средиземно море, гдето те с удивителна жизнеспособност се противят на отоманизацията през цели векове; македонското Илинденско въстание (20 юлий с. 1903 год.), което завърши първия нов стадий на македонския въпрос; сключването на европейски контрол над турския в Македония режим (1895—1907 г.)—Мюршщегските реформи, които имаше да се развият с допълнителни реформи (ревалсците); най-после, младотурската революция (юл., 1908 г.) която беше прогласена в Македония (Солун) и се завърши с свалянето на Хамид и с възстановяването на старата, Митхаловска конституция от 1876 г. На турския престол се възцари сега още царстващият Султан Мехмед V.

След това последва от австрийска страна един силен акт — присъединението към Хабсбургската монархия на Босна и Херцеговина (22 септ. 1908 г.); както пак от българска страна се провъзгласи независимостта на България като царство.

Младотурското управление още от първия момент, след революцията, полича че ще бъде едно теснонационално и шовинистично. Вместо да даде възможност да се удовлетворят стременията и културните потреби на разните народности, наместо да се постараят да приложат искрено на дело макар и една конституция, каквато беше тая от 1876 год., те се заловиха да възродят Турция върху начала на панисламизъм и пантуранизъм. Те не се поколебаха даже да се опитат да отоманизират и асимилират другите народности. Тези идеи бяха поставени в програмата и на знамето на младотурската партия, комитет на която се нарече „Теракж венттихад“ т. е. „Напредък и Обединение“. Те потълпяха и малкото права и привилегии на народностите, които бяха им дадени в разни времена с фермани и хатихумази и които бяха оздравени с трактати от европейската дипломация. Новите методи на „младотурското управление“ особено тежко се отзоваха върху македонските населения, които имаха своите организации, сега разпуснати доброволно, като повярваха на хубавите обещания за свобода и равенство пред Закона и Конституцията. Скоро младотурския парламент гласува за прещение на всяка национална организация. Съществуващите до т.г. клубове се разтуриха. Това даде основание за нови

тайни организации. Положението в Македония ставше от ден на ден все повече и повече несносно. То се влоши след заселването на новодошли от Босна и Херцеговина мюсюлмански „мухаджири“, когато се почна изгонването на българските земеделци, работещи на чифликите на бегове. Голям брой македонци се принуждаваха да напуснат страната и да се изселват в Америка; толикоз тежки и непоносим беше станал живота им. Правителството събра всички свободни земи за да ги раздава на мухаджири. Не помогнаха нито ходатайствата, нито протестите на българските и македонски народни представители в турската канара. Най-после турските гонения извикаха на открит живот „Вътрешната организация“ която от 1911 година наново пак взе в свои ръце ръководенето на революционното движение.

Това положение на работите водеше фатално към балканската война (1912—1913 г.).

§ 34. Поглед върху вътрешната история на Русия ^{1/6} през XIX в. *)

Докато руските царе през XIX в. водеха три войни против турците (1829, 1854—1856, 1877—1878) и спомогнаха за освобождението на сърби, гърци, румъни и българи, вътре в страната си те управляваха автократически. Главните събития, които струва да се поменат от вътрешния живот на Русия през това време сж: двете полски въстания (1839, 1853); великата социална реформа — освобождението на крепостните селяни (1861), извършено от Цар-Освободителя Александр II; борбата водена при Александра II от руската интелигенция с цел да се добие един конституционен режим в Русия, и особено засилена в края на 70-те години (1871—81) и най-после сполуката след манджурската война при Николай II да се введе в началото на сегашния век едно представително управление.

През XIX в. Русия има 5 царе: Александр I (1801—1825), най-напред съюзник, после противник на Наполеона Бонапарта и създател на Священния Съюз; брат му Николай I (1825—1855), тип на автократ, победител на турците при Одрин и Юнкяр Селеси, победител и на маджарите в 1848 г., надвиг от Франция и Англия при Севастопол; син му Александр II (1855—1881) два пъти освободител: на крепостните селяни и на България; Александр III (1881—1894) в време на когото се сключи Франко-руския съюз, и най-сетне последния цар на Русия, Николай II (1894—1917).

*) ЛИТЕРАТУРА: Учебниците на Ключевский, Платонов, Соловьев и др. A. Le Roy-Beaulieu L'Empire des Tsars; id. Le Politique russe et le Pan-Slavisme (Revue des Deux Mondes, 1876); Wallace Russia (deux vol. trad. française; има и руски пр.); Rамбеауд. Histoire de la Russie. Tichomiroff. La Russie politique et sociale; Driault et Monod. II. с. ив. III, гл. III; Джжасон, и. с. гл. 22.

Александр I, наречен Благословен, в самото начало на XIX в. завари Русия вече разширена достатъчно от завоеванията на предишните царе, особено на Петра Велики и Екатерина Велика. Руската Империя обхващаше вече и великото княжество Финландия и царство Полша. Тези две страни, обаче, не бяха присъединени към Русия, а бяха като приставени, имаха самоуправление и царя за общ господар. Империята имаше почти същото политическо и социално състояние, както в XVII и XVIII в. а. Царя управляваше самодержавно: неговата власт не беше ограничена. Той имаше законодателната власт в своите ръце изключително, издаваше укази, имащи сила на закон, и бе сломан в управлението от сенат и министри. Сената при Александра I стана господарствен съвет. Първия министър беше канцлер на империята и ръководеше всички работи. Империята беше разделена на губернии (области), подразделени на уезди, на чело на които имаше генерал-губернатори и др. чиновници, назначавани пряко от царя. Народът се делеше на бояря, боярско деца, дворяни, духовенство, мащане (търговци) и крестяне (селяни). Дворяните в московското царство бяха постоянно около царя, помагаша му в управлението, непременно влязоха в Боярската дума. Те занимаваха най-високите и държавата служби, според степента на самото боярство. Боярските деца и дворяните съставляваха военно съсловие, които получаваша освен заплатата — и земя, а те бяха длъжни да поддържат в жоръжени слуги, с които отиваша на война. Тези слуги се наричаха още холопи: те бяха много привързани към боярско хора, а пълна от него зависимост. Боярите наричаха още и дворяни. Когато в земите, дадени на боярите, имаше селяни, земите се наричаха поместья (чифлици, мушки), а ступаните им — помещици. Петр Велики създаде чиновническо дворянство. Селяните бяха свободни до Борис Годунов (1552—1605), който ги закрепи и в царуването на Теодора Ивановича. Тогава се създаде крепостното право, каквото съществуваше в западна Европа до Великата фр. революция. Духовенството в известни моменти много заслужило на Русия, не беше доста просветено за званието си. Из неговата среда, обаче, все пак се издигаха бележити общественици. Мещаните, в голямата си част търговци, не играеха важна роля. Селяството съставляваше руския народ, за което беше около 70% от всичкото население. Руското крепостничество не беше поставено в по-лоши условия, отколкото крепостниците в другите европейски страни. Но неговия живот беше несносен.

При Александра I, наречен от народа Благословен, се учредиха министерствата, които заместиха колегите на Петра Велики, станали неудобни по бавността и сложността на делопроизводството си. От министрите и други висши

сановници Александър I учреди Господарствен Сжлет, в който се обсъждаха новите закони и всички важни наредби. Един отличен държавник — Сперански, син на селски свещеник, беше главния помощник на Александра I при уреждането на този сжлет. Александър I беше просветен монарх и в първите години на своето царуване той беше и ученостлюбив господар настроен тежко свободолубиво. При него се основаха няколко университети и висши училища, а в губернките и уездни градове бяха преобразувани и изново отворени средни училища. Царя издаде няколко наредби за облекчаване и на крепостното състояние. Той даже замисляше да отмени крепостното право в Русия. Но той не можа да извърши това, между друго, поради трудните войни, които води с Наполеона и други две против шведите и турците. Войната против шведите се завърши с завладяването на великото княжество Финландско, войната против турците — с завладяването на Бесарабия (1812). В негово време руското владичество се разшири зад Кавказ, в Грузия. На друго място ние говорихме за участието на Александра I в международните въпроси и в войните против Наполеона.

Александър I не остави деца и веднаг след смъртта му по престолонаследството се случи едно присърбно недоразумение. По-големия му брат Константин Павлович, който тогава беше заместник в Полша и живееше в Варшава, по-неже предварително беше се отказал от престолонаследнето, за което беше уведомил Александра, даде клетва за верност на по-малкия си брат Николай I, живущ в Петербург. В това време, обаче, и войските в Петербург и другаде дадоха клетва за верност на Константина. Когато се разбере недоразумението, и Николай беше принуден да възлпи на престола и да нареди нова клетва за верност към него, недозволените въобще от управлението и привържениците на разни тайни дружества извикаха декабристското движение, в време на което станала крввопролития в самата столица. Метежа беше обаче скоро усмирен. Николай I, спомогнат от Сперански, издаде Свода на законите, който беше един пълен кодекс на действащите в Русия наредби по всички отрасли на управлението. Както видяхме на друго място, в негово време поляците извършиха революция (1830), която беше последствие на юлската революция в Париж и на Белгийската. Поляците много разчитаха на французите, но напразно. Наистина, те разполагаха с 45,000 добре въоръжени войски и с 40,000 селени, вооръжени с коси и сопи по немане на пушки. Най-послед въжстанието беше смазано, конституцията унищожена и Полша присъединена към Империята.

Николай I води две войни с Турция, от които първата, сполучлива, се завърши с Одринския мир (1829 г.), който

утвърди политическата независимост на Гърция. В време на втората война с Турция — Кримската, за която се говори другаде, Русия беше победена от коалицията се против нея група на западноевроп. държави: Франция, Англия и Сардиния. Чудесата от храброст и юнашката защита на Севастопол от русите през цели 11 месеца, се завършиха с бомбардировката и разрушаването на тази силна крепост в Крим.

На 19 II 1855 г. се почина Николай I и на престола стъпи Александър II, при когото се сключи Парижкия Трактат от 1856. Царуването на Александър II е една светла страница на руската история през XIX в. Още когато беше престолонаследник Александър даде да се разбере, че е решен да извърши през време на царуването си едно свято дело. И действително, великите, изпълнени с човеколюбие и справедливост, държавни реформи, които извърши той, обезсмъртиха името му и прославиха неговото царуване. Александър II искаше неговите реформи да се извършат колкото се може по скоро. Но за това той срещаше големи спънки, които обаче не го отчайваха. Още в 1860 г. той издаде височайше повеление, с което премахна срамно о положение, създадено за войника, който редом с себе си виждаше като другари хора наказани за тежки престъпления. С казаното повеление се махна практиката да се пращат за войници известни престъпници.

— Това, обаче, което издигна на недосегаема висота Александра II беше премахването на крепостничеството. Наистина и други предшественици на Александра замисляха поне смекчаване положението на крепостните и ограждането им от страшните произволи на помещиците, които се отнасяли със своите селяни като с роби. Но тази смелост и това постоянство да се осъществи до край едно толкова свято човешко дело прояви Александър II. Трудности имаше толкова повече, че царя не се задоволяваше да разреши въпроса, както беше той решен в някои държави на Западна Европа. Там селяните бяха обявени за свободни само лично, а земята остана на помещиците. Не беше такава волята на Александра. Той не искаше разорението на помещиците, но при ограждането на техните права, до колкото това беше възможно, той настояваше крепостните да бъдат не само напълно освободени, но и да получат земи, за да не бъдат обрнати в бездомни и безземлени пролетарии.

В туй свято дело, като негови помощници се явиха генерал Св. И. Ростовцев и Н. А. Милютин. Последния не доживя реформата. Четири години Александър II обсъжда и крои с своите сътрудници разрешаването на мъчното, но велико дело.

На 19. II. 1861 г., в шестата година от царуването си, Александър II подписа височайшия манифест за отмяната

в Русия на крепостното право и земите на помещици и за даване на селяните права на свободно селско състояние. Този манифест освободи 22 милиона руски селяни от тежката върху тях 3 столетия крепостна зависимост. Те получиха свобода, а заедно с това и възможност да се ползват от плодовете на своя труд и да разполагат със себе си както желват. Това, което струва да се подчертае в случая е, че тази велика реформа се извърши не при Александра II, а от самия Александър II. Наедно с манифеста от 19. II. 1861 г., беше обнародван и в двете столици, а после и в цяла Русия, закон за устройството на освободените селяни, наречен: „Общо положение за селяните, освободени от крепостна зависимост“. Въз основа на тези положения, освободените се приравняваха с другите свободни съсловия в държавата. На селяните се даваше в постоянно ползуване толкова земя колкото им трябваше, като се гледаше на качеството ѝ. За посредник между помещика и освобождаваните селяни се яви само държавно съхранище, което заплащаше припадащата се сума и я записваше като дългосрочен дълг на селянина. Този последния беше длъжен да изплаща своя дълг постепенно и всяка година. Вжн от това на селяните се даде и особно селско самоуправление и собствен общински съд (волостной суд).

Наистина, тази велика реформа не можа да донесе очакваните хубави последици за освободеното селство, но за това причините трябва да се дирят в обстоятелството, че руския селянин веднага и в много отношения се усети безпомощен да използва създаденото положение. Отсъствието на условия, необходими за практически стопански действия, склонността да си продават земята, пшеницата, стремениа да се дирят други плодородни места за преселване и най-големия враг на народа — невежеството бяха явления, които отнеха много от облагите на реформата.

На 17. IV. 1863 г. царя издаде указ за отменяване на телесното наказание, което до тогава можеше да се налага от сьддилищата.

На 1. I. 1864 г. се издаде особно „Положение за губернските и уездни земски учреждения“.

Тази реформа надари Русия с земства, които наподобяват френските главни съвети. Земските съвети избираха земски управи, каквито съ френските постоянни комисии. Тази земска реформа, както и градската, се разшири по-късно и постепенно на всички губернии. Тя извика към участие в самоуправлението почти всички пластове на народа.

Не малко значение има за вътрешния живот на Русия съдебната реформа на Александър II. До него създа беше таен, почти изключително писмен, и това го правеше недостъпен, бавен и много скъп. Царя даде „бърз прав милос-

тив и равен за всички поданници сжд* (20. XI 1864). На безправното и произвола беше поставен край. Всички, които сж запознати с руското сждоустройство и сждопроизводство, възприето и от нас след освобождението, признават големите преимущества за сжздадения по него време в Русия сжд.

За допълнение на редицата реформи, извършени от Александра II, нека помислим заведеното в Русия по него време на всеобща виата воинска повинност, многото мерки взети за сжздаването на колкото се може повече народни училища, пжтица и сообщения и пр.

Времето на Александра II в ажшно отношение се отбележи още с полското възстание (1863), усмирено много бжрзо, и с освободителната балканска война (1877—1878).

И този цар, който посвети целия си живот за реформиране на джржавата си, за освобождаването и благоденствието на народа си, беше злодейски убит, в време когато кроеше нови освободителни реформи за страната си. Знае се, че сутринта той беше подписал указ за конституционен режим в Русия, устройството на който беше приготвено от Лорис Меликов, министър и близък съветник на царя.

Смъртта на Цар-Освободителя беше дело на руски терористи, които не пожелаха най-хуманната и чиста душа на този „цар-човек“.

Приемника на Александра беше Александр III, който донесе една по-друга и по-строга политика в ажтрешното управление на Русия, на който в ажшно отношение поддържаше традициите на баща си: мира. Всичкото време на неговото царуване се ознаменува с мероприятия, които сжздадоха една засилена промишленост, разширение на народния кредит, пжтица и сообщения, и голям брой професионални и специални школи.

Николай II встъпи на престола на 1 ноември 1894 г. подир смъртта на Александра III. Неговото царуване беше отбележено с това, че ажтрешно той продължи в началото автократическата политика на баща си. Обаче по-късно условията на ажтрешния живот, сжздадени между друго и от несполучливата война с японците (1904—1905 г.), го принудиха да приеме едно ограничение на властта си и сжздаване на едно представително управление. Това представително управление се изрази в така наречената Государствена Дума (която отговаря на Камара на Депутатите) и Государствен Съвет, който има значението на Горня Камара. Государствената Дума се избираше и имаше за задача гласуване на бюджета, на законопроектите, предложени от министрите, както и правото на интерпелация*).

* Подробноста за устройството на новия в Русия конституционен режим, за Государствената Дума и Государствения Съвет виж в Юридически Преглед, XIV, 1906 Кн. V, стр. 297—303.

Не прокрах, обаче, на конституционния режим в Русия. Между правителството и представителството се почнаха търкания, което доведе до остри сблъсквания с пярвата Господарствена Дума, която трябваше да бъде разпусната. Също така трябваше да бъде разпусната и втората Господарствена Дума (1905—1907).

Новият режим, наместо да укроти страстите, създаде в политическия живот на Русия тежка атмосфера, изникна появяването на многобройни партии, групирането на крайни течения, представлявани в самата Господарствена Дума, и готови почва за давиления и обществени смутове. В средата на руското общество се почнаха социалисти и комунисти, които скривом, а много пкти и явно, се опитаха да проповядват революция и промяна на съществуващия държавен строй. Между общественно-културните движения в Русия, редом с народничеството, се появи много рано така нареченото славянофилство. Мнозина неправилно смесват това учение с панславизма, уподобяват на пангерманизма и го отдават на завелателните стремежи на Русия. Между това, славянофилството е едно обществено-културно учение, което има в своята подкладна дълбок философско-верски елемент и се прониква от аира в мощта на славянската самобитност и солидарност, в тясна връзка с човеческото братство, всечовечеството.

Идеалисти и философи, славянофилите откриваха в славянското племе бъдещия спасител на човечеството (както полския мезанизъм), страдаше от едностранчивите култури латинска (романска) и германска. Като почнем от най-старите славянофили Юрий Самарин, Хомяков, Киреевски, генерал Киреев, Данилевски, и дойдем до И. С. Аксаков и Т. Достоевски ние ще сжзрем в тяхните проповеди тази обща мисъл: западната господарственост, култура и теократия са на лжжлива път. Човечеството има нужда от нови пктища за спасение и преобразуване. Спасението може да доде само като се даде възможност да тжржествува нова общо-човешка правда, а не само национална. Славянофилския идеал имаше свое православно учение за черковата свой селски комунизъм, свое учение за общината (смир). Свободата на съвестта, на мненията, социалната правда — те дириха и проповядваха, като осжждаха всяка тирания и неправда. Тяжната триада „православие, самоджржавие и народност“ те тжлкуваха по своему: тя беше символически израз на идеал, който се разви у Данилевски („Россия и Европа“) а най-верно се изрази в думите на великия руски философ-писател Достоевски: „Нашия дял, пише той, е всесветовността. Да станеш истински руски значи да се стремиш да внесеш примирение в европейските противоречия, вече окончателно да посочиш изходи на европейската тжга в сво-

ята руска душа, всечовеческа и всеобединяваща, да се вместят в нея с братска любов всички наши братя, и най-сетне, може би да се изрече последната дума на великата обща хармония, на братското плътно съгласие на всички племена, според Христос-евангелския закон*.

Славянофилската група в Русия, на чело с Аксакова, много помогна за освободителното на България. Мнозина смесват славянофилството на обществения Аксакова с държавното учение на официалния публицист Аксакова; в теорията не си приличаха. В най-близко време славянофилството се преобрази в иеосола визизм, който поддържа идеята за едно солидарност между славянските племена върху почва културно-стопанска. В основите на неославизма са началата: славянин не бива да подтиска славянина; всеки славяноски народ трябва да самопредели свободата си; всеки славяноски народ трябва да се засища у дома си. В началото на XX в., въпреки всичко, Русия, тръгнала в пътя на развитието си, очакваше се да изпревари чрез реформи азиатските сътресения. Съкрушителната мощ на руското племе обещаваще най-цветущи изгледи. Русия се развиваше безспирно. Тя се ширеше постоянно към Черно-море, към Мала-Азия, през Кавказ, към Иран и Персийския залив, към Манджурия и Корея, отива до Амур, даже към Японското и Китайски морета. Тя сееше култура в средния и далечен Изток: чрез железници, построени или крени, през сибирски, кавказки и каспийски области, тя наднигваше до Владивосток, към Техеран и Персийския залив, към Авганистан и Индия. Очакваше се, че като се свършат тези железници ще се преобърне цялата култура на Азия и ще се внесе в световната цивилизация нов стимул към напредък.

§ 35. Австрия след 1848 г.*)

Историята на Австрия съставлява един kaleйдоскоп не само в новото време. Династията на Хабсбургите, която застана на чело на свещената германска империя в края на XIII в., замести в австрийското херцогство династията на Бабенбергите. През течение на няколко века, Хабсбургите си присъединиха разни владения, особено славянски. В XIII век едно временно първенство се падна на чешките крале, които подчиниха част от австрийските земи, и сами се почти понемчиха. Но те скоро отстъпват на Хабсбургите, които са плодови и жизнеспособни. В XIII и XIV векове чешките Пршемысловци и маджарските Арпадовци съвсем изчезват в борбата си за надмощие с Австрия. Силните литовски князе

*) ЛИТЕРАТУРА: L. Léger, Hist. de l'Autriche-Hongrie; — Н. Каръевъ, Ист. Зап. Евр. т. V, гл. XI—XIII, XXVIII, ч. I, гл. I, XI, ч. II, гл. XIX; — Т. Флоринский, Славянское племь; — А. Деводанъ, Маждары и национальная борьба въ Венгрии.

— Ягелонците — в царство Полша, сжпернища през XIV и XV в. на Маджарско, в края на XV в. обединяват под свой скиптр Чехия и Маджарско. Хабсбурги и Ягелонци се сблъскват непосредствено, но последните, увлечени към украински и белоруски области, се държат от средноевропейските си позиции и в 1515 г., на един конгрес във Виена, маджарския и полския крале, и двамата потомци на Ягело, сключват с австрийския император Максимилиан договор, според който Чехия и Маджа сно, след изчезване на династията на Ягелоните, да преминат към тази на Хабсбургите. Историата завърши и този процес с неумолима верност. Чехия и Маджарско се обединяват с австрийското херцогство под властта на Хабсбургите. Това стана под натиска на турската опасност. В 1526 г. произлезе страшната битка между турците и войските на средноевропейските държави. Крал Владислав Ягело и част от Маджарско падна в ръцете на турците. Хабсбургите не станаха веднага законни владетели на Чехия и Маджарско, но те добиха това постепенно през XVI в. И Хърватско бе подчинено заедно с Маджарско. Към края на 18 век Австрия получи още една славянска земя, именно Галиция и находищата се под турците Буковина. Сжс станалото по този начин присъединение на помечатите разни земи към австрийското херцогство, всяка запази своята титла (кралство, юнишество, херцогство и пр.) и всяка се считаше за самостоятелна част от държавата, но подчинени на централната немска власт, тези земи се обезличаваха. Не беше много силно немското управление в Австрия, но то налагаше своето надмощие поради разнебитеността на другите земи.

Наполеоновите войни и после войните на Австрия сжс Италия, изтъкнаха голямата слабост на тжй сжсставената от разни народности къмове хабсбургска монархия. Освободителните против Наполеона войни (1809—1814) донараха известно раздвижване и в разните земи на Австрия. По-горе се даде кратко изложение на това движение, при което всяка народност в Австрия почна да дири едно свое национално съществуване. След 1848 г. всички народи в Австрия представиха искания за права и свобода.

Маджарите бяха най-силните и те поискаха пълна държавна независимост, като водиха за това и една война 1848—1849. Възстаналите маджари бяха усмирени с помощта на Русия и други славяни. В 1867 год., след Садова, маджари и австрийци се сговориха (така наречения компромис) и разделиха монархията на две (дуализм). По този начин изникна Австро-Унгария. Австрийския император стана крал на Унгария и се венча за таква в Пеща.

В сжщата 1867 г. за всички земи под Австрия (Цислейтания) се даде конституция и вместо Австрия беше употребено сборното наименование „Кралства и земи предста-

вени в Райхсрата", т. е. общия Парламент, който първоначално състоеше от представители, избирани от местните сеймове (ландтаги). От тая 1867 г., в която беше дадено удовлетворение на известни национални искания на славянските народи, историята на Австрия се обръща в непрекъсната ожесточена борба на славяни с немци, борба, която кипеше в Райхсрата и в отделните сеймове, и която съставлява целия вътрешен политически живот на хабсбургската монархия.

Засилена като дуалистична монархия, Австро-Унгария се противопостави всякак на преаржидането си в федеративна държава, което беше стремежа на всички не-немски и немаджарски народности. Между друго, тази борба накара немците да обърнат погледите си към Германия, а маджарите да спомогнат за встъпването в тройствения съюз.

По силата на компромиса от 1867 Маджарско доби своя столица — Буда-Пеща, свой отделен парламент, свое министерство, отговорно пред този парламент, (състоящ от две камари — горня, на магнатите, и долия), който уреждаше съобщното законодателство на Маджарско. Имаше и общи министри за цялата монархия: на външните работи, финансите и войската. Общите министри се съветваха с заседаващите всяка година делегации от двата парламента — виенски и пещенски — които състояха всяка от по 60 члена, избирани 40 от горнята и 20 от долнята камари. Маджарите, народ от турански произход с големи дарби и войнствени, попаднали като остров между немски, славянски и румънски елементи, имаха в миналото отделна и независима държава, Ако и подпаднали под игото на хабсбургите, никога обаче те не бяха престанали да даят за отделно политическо съществуване. Както видяхме (§ 23), 1848 година беше изникнала едно силно движение сред маджарите.

По-късно, пруско-австрийската война и победата при Садова роди не само пруска Германия, но и двойствената Австро-Унгарска монархия. На Маджарско се възвръщаха свободите, обещани в 1849 год. Маджарско, лека-полека зае преобладаващо място в монархията. Славянските и румънски народности бяха оставени по старому под властта на немци и маджари, като им бяха дадени някои автономни права. Вътрешната законодателна дейност се оживи и взе даже известно реформаторско направление. Отделните парламенти във Виена и Пеща гласуваха по въпроси и мероприятия, интересували отделните страни, или общата монархия. В 1868 г. в Австрия се гласуваха закони за свободата на вероизповеданията, за гражданския брак и за предаване учебното дело в ръцете на държавата, без намеса на духовенството. По-късно, по подражание на германския Kulturkampf, законите от май 1874 г. унищожиха формално Конкордата от 1855 и възстановиха надмощието на държавата върху черковата.

В Маджарско уреждането на Компромиса за дуализма беше доста лесно. В 1875 г. през февруари беше съставено Министерството на Тиса, което управлява Маджарско до 1890. Строгий режим се почувствува от славяни и румъни в Маджарско доста силно. Подкачи се едно строго помаджарване, т. е. бурно гонене на училища и език не-маджарски.

Компромиса от 1867 г. се поднови лесно в 1878 г. Впрочем той беше оздравен чрез австро-германския съюз, приготвен от маджарина Андраши и окончателно сключен в 1878 г. след Берлинския Конгрес. Австро-Унгария чрез този съюз се смяташе за осигурена поне откъм Германия и Италия, която също (1882) встани в него. На Берл. Конгрес Австро-Унгария доби право да окупира Босна-Херцеговина. Тя стана една почти балканска сила и захвана да играе голяма роля не само в балканските, но и вжобще в иточните работи, изправена срещу Русия като нейна съперница. Появи се засилено знаменитата политика *Drang nach Osten*.

Народностите в Австро-Унгария не можеха да останат спокойни зрители на развиващото се могъщество на монархията, облагите от което извличаха само немци и маджари. Славянските народности — чехи, поляци и руси на север и северо-изток; хървати, словенци и сърби на юг; словенци на запад и румъни на изток — заеха пространства значителни, и по бройността си те съставяха важен фактор. Но те бяха раздробени и разделени, едни привързани към Маджарско, (Транслейтания), други към Австрия (Цислейтания).

Към Маджарско подпадаха: хърватите, добили в 1868 год. един компромис (слогодба), който, обаче, не отговорише на тяхната програма и бройност (с далматинците — 4 милиона, срещу 70,000 маджари и 120,000 германци). Те съставяха повече от 90% в Хърватско. Те имаха един бан (управител), столица Загреб, сабор от 75 избрани 25 по право пълномощници (депутати), свой герб, емблема официален, правосъдие, черковно управление, просвета, университет, академия. За общата работа, в Маджарския парламент те пращаха 29 делегати от своя Сабор, а в Делегацията 4. Ревниви винаги за своята самостоятелна култура и политическа свобода, хърватите бяха използвали 1849 г. с Иелачич на чело да спечелят една по-голяма независимост. Те винаги се отнасяха към маджарите с недоверие и техния Сабор в Загреб, както и техните представители в маджарския парламент, проявяваха постоянно една бодра борба за легална защита на народност и език. Те копнееха за възкръсването на тяхното триединно кралство — Далмация, Хърватско, Славония и дълги години се стремяха да турят на главата на Франц Йосифа тази тройна корона.

Словенците, потулени в няколко алпийски кжтове, обитаващи Каринтия, Щирия, част от Истрия, Хоругания, Горница

и пр. (около 1^{1/2} милиона) се тежнели през всичкото време на своето съществуване към Хърватско. Обяче те бяха откъснати от него и привързани към Австрия (Цислейтания), имайки за столица Любляна. Наполеон смяташе да направи от този малък славянски път Велика Илирия.

В Трансилвания, присъединена към Маджарско, румънците бяха 1,000,000 жители, маджарите 700,000, а германци 200,000 души. Трегирани тирански, те се бореха в една усилена културна работа, протестираха за тжимането на техните права и свободи: школни, градски и черковни; имаха една черковна автономия в Сибирия и в политическата им програма влизаше ако не присъединяването им към Румъния, то поне прогласяването на Франц Иосифа за трансилвански велик княз (ерц-херцог). Те не се умириха дори до последната световна война да проявяват от една страна привързаността си към Румъния, от друга да протестират против посегането върху тяхната народност, език и свобода от страна на маджарите.

Най-многочислени от славянските народи в Австрия бяха чехите, живеещи в Чехия, Моравия и Силезия (около 7 милиона). Чехите в 1866 г. публикуваха една декларация, в която искаха за чехската корона на Св. Венцеслав същите права дадени на маджарската корона на св. Стефан. За да подкрепят своите домогвания, чехските депутати от Виенския парламент се отказаха да заседават в него, защото искаха свой народен сейм. Виена се уплаши и беше готова на отстъпки, т. е. да мине от дуализъм към федерализъм, толкова повече, че и от други австрийски земи това се желаше силно. Министерството на Хохенварт (1871) беше решително федералистско, въпреки немската опозиция в Райхсрата. При отваряне на чехския сейм в Прага, един рескрипт от Франц-Иосифа заяви, че признава правата на короната на Св. Венцеслав и реши да ги потвърди с коронясването на императора в Прага. Тогава чехите съставиха и поднесоха императору така наречените Основни наредби, т. е. съществените основи за една чехска конституция, прилична на маджарската. Франц-Иосиф ги посъветва да се обърнат към Парламента, но тези хубави начинания и усилията на чехите пропаднаха поради протеста на маджари и немци, на чело с Бисмарка, и Франц-Иосиф не подписа Основните наредби, а напротив уволни Хохенварта. Назначаването на Андраши за министър на външните работи тури край на тези домогвания. Чехите не се отчаяха и продължиха своите борби и своето стремително културно развитие.

Полците, обитаващи наедно с русините Галиция, от едната и от другата страна на Сан, по една или по друга причина се държаха обикновено и сравнително лоялно спрямо

Виена. Те се мъчеха всякак да закрепят около Краков едно съгласено ядро, даже да въздигнат една нова Полша, и в културно отношение правеха голям успех. Те се намърваха обаче в борба с русните (около 3 мил. в Галиция), поддръжници на руското влияние и имащи за столица Львов. Виена удовлетвори движението на галициите полаци, като призна полския език за официален и разшири компетентността на техния сейм. Борбата между полаци и русни непрестанно се засилваше и представяше една оръжна картина, като борба между два славянски народа за надмощие, а може би и за поглъщане един другия. В Галиция бяха построени много железници, появили се индустриални предприятия и известен стопански подем. Но русниската чуждородност всеяк се гълчеше от Виена.

Край на XIX в. за Австро-Унгария представлява особен интерес поради все по-голямото раздвлинване и стремление към независимост на народите ѝ. Австрия, станала балканска държава, се бореше всякак за пробиване път към Бяло Море. Обаче ажтрешните мъчнотии с чехите не спираха. В 1879 г. им се направи една отстъпка. Вместо министерството Ауерспергер, дойде това на Таафе, което възобнови политиката на Хохенварт. Таафе се оръжи от чехи и полаци и направи големи отстъпки на федерализма и на славяните. Между друго, извърши се една избирателна реформа, която оздрави болшинството на чехите в Пражкия сейм. Пражкия университет се раздели на чехски и германски (1882 г.) и се допусна употребяването и на чехския език, като официален. Старочехите добиха голямо влияние, в съюз с клерикалите, поддръжани от Таафе. Младочехите, обаче, продължаваха борбата си за пълна независимост на Чехия и в 1893 г. падна и министерството на Таафе. В 1897 г. се поднови австро-маджарския компромис, а на другата година се празнува 50-годишния юбилей на Франц-Йосифа. На чехите също така бяха дадени права с изравняване двата езика в всички обществени учреждения. Но немците направиха голяма съпротива и тези заповеди за езиките бяха оттеглени.

Около това време и маджарите извинуваха големи грижи във Виена с новите си искания, особно относително самостоятелна отделна войска. Изборите, които дадоха голямо болшинство на маджарската народна партия, недостигнаха целта, защото Франц-Йосиф не даде властта на тази партия. Напротив, той разтури парламента в 1906 г., 19 февруари. Мнозина погледнаха на този преврат като на повръщане към абсолютизма от 1849 г.

Самия край на XIX в. беше донесъл една тежка равностметка за управлението и династията на Франц-Йосифа: криза в Чехия, криза в Маджарско; дуализма като че беше осъден да се погуби. Една безжалостна съдба преследваше и лично тогози Хабсбурга, управлявал вече повече от половин столе-

тие. Единствения син на императора, Рудолф, беше станал жертва на една интимна драма; брат му ерихериог Максимилиан, мексикански император, беше застрелян; жена му — Императрица Елисавета, бе убита в Женева от един анархист... Нерадостни изгледи се носеха пред очите на дълговекия старец-император. Той почна да се мири с някои отстъпни, за да приготви едно по-спомойно царуване на своя племянник Франц Фердинанд. В 1905 г. той се съгласи за ввеждането на всеобщо гласоподаване, което обаче не беше посрещнато с добро око от маджарите, защото се боаха от последствията му за Пещенския парламент. Такова се установи само за Цислейтания. И сравнително тихо Франц-Йосиф отпразднува в 1908 г. шестдесетгодишнината от своето встъпване на престола.

§ 36. Българския въпрос като част от Источния.*)

Около пет века България беше под двойно иго: духовно (фанариотско) и политическо (турско). Никога тя, през всичко това време, не престана да дири сгода, за да възвърне изгубената си духовна и политическа свобода. Малки и слаби властения, известни и неизвестни, от които някои даже незаписани в никакви летописи, а само възпявани в народните песни, доказваха неизгубената надежда на народа. В края на XVIII столетие името на българския народ се поменаваше но за неговото съществуване се знаеше от малцина. Дори слависти го не знаеха.

В първата половина на XIX столетие българите проявиха внушителни белези за своето съществуване. Първите знаменосци, след предтечата на българското възрождане Паиси Хилендарски (* 1720 година, † ?), написаха на знамето си: българска черква и българско училище. От 1833 год. те се борят против гръцките владци и искат български черкви и български училища. Може, прочее, смело да се твърди, че първоначално българския въпрос беше само културен и верски и че той постепенно еволюира в народен и политически. Борбата в началото беше смирена, тиха, спокойна и се ограничаваше в молби, прошния, ходатайства, както пред самата патриархия, така и пред Високата Порта. Всички подобни изявления можеха да се подведат под едно: „дайте ни да се молим Богу и да се учим на български; дайте ни наши български владци!“ Пред уло-

* ЛИТЕРАТУРА: Д-р К. Иречек. История на българския народ (българ. прев.) — Д. Мишев. България в миналото; — С. С. Бобчев. История на българ. народ 1898; — М. Д. Балабанов. Една страница от нашето възрождане (изд. на Българ. Як., 1904 г.); — Д. Цанков и М. Балабанов. La Bulgarie. Лондон 1775. Английските сини книги, № 1, 1887; — В. Гладстон. Българските уноси и източния въпрос. Прев. Минков; — К. Рот. Историята на балк. народи; — Ив. Вазов. Спомени; Епопея на забравените; — Файфъ, и с., ч. III, гл. VII; — С. Radeff. La Macédoine et la Renaissance bulgare au XIX s.; — Протоколите на Цариград. конференции, прев. на българ. от Т. Икономов.

ритостта, обаче, на гръцката патриархия, бжлгарските справедливи домогвания получиха по широка програма: заговори се за административното отделение на бжлгарската черква от гръцката. На връх Великден 1860, другарч на Неофита Безвели — Иларион Макариополски — извика в малката бжлгарска черква на Фенер: „Не щем гръцка патриархия, искаме бжлгарска черква“. С този възглас той удовлетвори настоятелното и енергично копиеие на бжлгарския народ. Гръцката патриархия упорствуваше и не искаше да се съгласи да даде на бжлгарите нито владици, нито независимо черковно управление. Големи жертви даде бжлгарския народ в тази своя исполниска борба, която трая около половин век. Затвори, заточение, даже убийства доста начесто, бяха участва на ратниците; но борбата най-после успе. Заинтересуваха се европейски сили, особено Русия; намеси се и турското правителство.

Най-после, на 28 февр. 1870 г. султан Абдул Азис издаде ферман за уреждането на един бжлгарски екзархат. Този ферман имаше голямо политическо значение за бжлгарския народ. Той определяше приблизително етническите граници на бжлгарското племе. Тука влизаха прямо и извено: Добруджа, Пиротско и Нишко, Скопско и цяла Македония, включително Охридско, и двете Тракии.

В това време, когато целия бжлгарски народ, имащ на чело своите пжрвенци, тжрговци и еснафи, водеше увенчаната с сполука борба против Фенер за независима черква — в това също време, по-бжрзи и крайни дейци, млади и стари, се посветиха на политическото събуждане на народа. В средата на самите борци за черковна независимост имаше не малко от този род политически апостоли. Таква беше на пжрво място Неофит Бозвелията, после: Иларион Макариополски, Георги С. Раковски, Капитан Мамарчев и др. Всеки бжлгарски учител, (повечето такива бяха руски възпитаници), носеше знането на идеята за духовно и политическа свобода.

Рано се зароди у нас и емиграцията в Русия, Ромъния и Сърбия. Из средата на тази емиграция се носеше непрекъснатата живата идея за политическа свобода с помощта главно на Русия. Та и надеждите в Бжлгария бяха възлагани предимно, ако не само, на тая велика сила. „Московец“, „Дядо Иван“, „Белия цар“ — това беше спасителя. Всички погледи се обръщаха към него. Вътре и вън от Бжлгария се появиха тайни дружества, революционните ни комитети. Организаторите им бяха: Раковски, след него Любен Каравелов, В. Левски и др. Воеводи, които с малки чети минаваха Дунава, за да извикат възстания, бяха: Филип Тотю, Хаджи Димитр, Стефан Караджа (1861—8), възпяни възторжено в бжлгарските народни песни. От по-видните апостоли бяха още Георги Бенковски (Хаджтев), Тодор Каблешков, Волов, Г. Икономов.

Когато избухна херцеговското въстание (1875 г.), България беше вече покрита с мрежа от вътрешни революционни организации. Те се засилиха в началото на 1876 год.

На 23 април избухна въстанието в Средна Гора, което беше потушено с огън, сеч и най-страшни насилия. Пострадала цели села, покриха се с черно цели градове. Турските жестокости бяха изпитрени и констатирани от английски, американски и руски кореспонденти. Имаше няколко десетки хиляди убийства. Някои преснатат последствията от турските жестокости на около 30.000 жертви. Цели села бяха почти сжигани и жителите им изклани (Батак, Клинсура, Перуцрия, Панатюрище, Брашчово). Въстанието на Средна Гора имаше своите отзиви в северна България: Габрово, Ново село и др. И там башибозуци и черкези удвиха движението с кръв и огън. Английския държавник Гладстон наплада силен вик и консервативното министерство на Лорд Дизраели трябваше да се съблава, щото една посланическа конференция в Цариград да се занимае с въпроса ни. И тя реши да се даде автономия на България, разделена на две области със столица Търново и София. В тези области, освен Мидия, влизаше и големата част от Тракия и Македония.

Високата Порта отхвърли заключенията на Конференцията. Руски цар Александър II настоя пред европейските сили за тяхното изпълнение. Граф Игнатиев отиде в Лондон, дето една друга посланическа конференция подписа знаменития Лондонски протокол, в който се казваше, че, ако Портата не рачи да изпълни решението за една българска автономия, тя може да се намара със сила. По този начин Русия печеляше едно право да вземе отгоре си грижата да намара с ажоржжена сила Турция да даде на България един автономен живот.

§ 37. Руско-турската война, Берлинския конгрес и балканските държави след него.

За нас, българите, войната на Русия против Турция 1877—1878 г. беше освободителна война. Русия преди два

*) ЛИТЕРАТУРА: Генерал П. Парексов. Из Прошлого. Воспоминания офицера ген. штаба, IV ч. (Има бжлг. прев. от Д. Христов); — Граф Игнатиев. Воспоминания (Ист. В. г. XXXV, 1914, т. CXXXVI); Др К. Рот, ч. с.; — С. С. Бобчев. Руско-турската война (II издание, Пловдив 1898); — Фанфъ, ч. с., к. III, гл. VI; Н. Каръевъ. Пол. ист. (бжлг. прев.) глава VI (кратк.).

По Берлинския Договор ценни са източниците: английските сини книги, френските желти и италианските зелени; — Л. д. Април. Преговори относително Берлинския трактат (Прев. Керемизайлов, Варна 1900); Вилхелмски. Le traité de Berlin, Дръ К. Ротъ, ч. с. Протоколите на Берл. конгрес. прев. на бжлг. от А. Любиманов; — С. С. Бобчев. Крит. и критически въпрос. Б. Сб. т. IV, 1897, кн. IV; id. Босна и Херцеговина някога и сега. Бжлг. Сб. т. XV, кн. X; — Т. А. Матвеевъ. България послѣ Берлинскаго конгреса; — Лавле. Балкански Полуостров (руски прев. Васильев; — много ценно издание); — Каръевъ. Пол. ист. (бжлг. пр.), глава VI.

века, още от времето на Петра Велики и Екатерина II, бе видяла в турчиня един свой и християнски неприятел. Тя диреше изход към южно море, а сама тя беше оградена и отдалечена от Черно и Азовско Море. От друга страна, като велика славянска и християнска държава, Русия се е считала като покровителка на християните и славяните в Европейска Турция. Най-после Цариград, с своето историческо минало, стратегическо и културно стопанско положение като врата за търговията по Черно и Средиземно море, беше стржа за руското стремление на юг. Руската политика смяташе, като необходимо условие за здравето бъдеще на Русия да има в ръцете си Цариград и Проливите. Още от първите години на своето царуване Петр В. беше се погрижил да вземе Азов и така да се приближи към Черно Море и Цариград. В края на XVIII и през XIX ст. Русия води няколко войни против Турция, които между друго бяха насочени или за оздравяването на някои предишна християнска сполука в Турция, или за пряко извоюване на такава, а в също време и за засилване руското влияние и за ширене на руските южни владения. През 1827 год. тя помогна на гърците, наедно с Франция и Англия, в войната им против Султана. В 1829 руската армия стигна в Одрин и руския цар Николай I направи одринския мир, който му осигуряваше покровителството над Молдова и Влахия, свободно плаване по Черно Море, открити проливи за Средиземно море и утвърждаваше се гърцката независимост. За българите пак не стана нищо, въпреки надеждите; беше само обещано на една българска депутация, че следната война ще бъде непременно за тях. Но Кримската война (1853—4) не ползува нито Русия, нито покровителствуваните от нея християни.

Сега, през 1876 г., цяла Русия беше раздвижена от известията за крайно тежкото положение на християните в Босна, Херцеговина и България. Средногорското въстание и последвалото го клане раздвижи не само английското общество, но и цяла Русия. Ако в Англия великия Гладстон издигна своя мощен глас и искаше обуздаването на „Султана-убиец“, славянофилите, на чело с други велик старец Иван Сергѣевич Аксаковъ, целия руски печат, цяла мисляща Русия издигна глас за освобождаването на България. Александр не искаше да се пролива кръв. Той употреби всички усилия дено достигне това по мирен начин: чрез дипломатическа намеса. Турците не отстъпиха, като се уповаваха на разединена Европа. И Александр на 12.IV 1877 г. в Кишинев с сълзи на очи изслуша пред войската си манифеста, с който обявяваше война на турците, с цел да се подобри положението на балканските християни.

Русите минаха Дунава в Добруджа и Свищов и почнаха военните действия в самата Европейска Турция (15 юн, 1877).

Те имаха наистински успех, обаче не бяха приготвили достатъчно войски и сръбските дванстотини съпротива и задръжка в Плевен, дето се беше установил Осман Паша. На чело на руските войски, като главнокомандуващ на дунавската армия, беше назначен царския брат — великия княз Николай Николаевич. Сам царя Александър II дойде в България и след войната известно време, като придружаващ главната квартира в Свищов, Бяла, Пордин и пр. и като се интересуваше от всяко едно движение на армията. Тук беше и царския син, по сетне император Александър III. От генералите, които особено се прославиха и във трудна, но блисково зрява война, трябва да се помечат имената на генерал Радецкий, генерал Гурко, които минаха Балкана при най-тежки условия, генерал Скобелев, наречен бедния генерал, отицнал се при обсадата на Плевен; генералите Тотлебен и Ганецки, които водиха обсадата на Плевен, дето храбро защитаваната армия на Осман-паша беше най-после пленена. Шипка беше геройски бранена и премината, а на връх Коледо (1878) Гурковата армия адете в София. Сетне руските войски изведоха се отоваха през снежния Балкан в Пловдив, след малко в Одрин, дето се сключи и подписа временно примирие (19 ян.). Също така победоносно беше шестването на руската армия отляд Черно Море, в Кавказ, към Мала-Азия, дето главнокомандуващ беше другия царски брат Михаил Николаевич, и дето от руска страна се отличиха по-особено Лорис Меликов, а от турска отаажина и неустрашим Мулатар-паша. Там руската армия превзе между другите по-важни местности — Карс и Ардахан. Турците бяха победени. Още малко, и всеки чакаше че русите ще влязат в Цариград и там ще диктуват окончателния мир.

Но руските войски не встъпиха в Цариград, а го зарнаха само отдалеч — при Сан Стефано, отдето се подписа мирен договор, който даваше известно удовлетворение за руските жертви и за българските копнежи (19 февр.—3 март 1878 г.). Защо русите не влязоха в Цариград е въпрос, на който отговарят различно. Знае се едно: английското тогавашно консерват. министерство на лорда Дерби беше предупредило руския канцлер княз Горчаков, че то ще бъде неутрално, но нема да допусне Цариград да влезе в руски ръце освен турски и че то ще се възпротиви на всякакви съществени промени в съществуващия ред за плаване по Босфора и Дарданелите. Горчаков угоди на англичаните. Но когато русите се доближиха до Чаталджа, английската флота тръгна към Цариград и страха от една руско-английска война се почувства в много среди. Когато лорд Дерби нареди да се пратят английски войски за необходимата защита на английски поданици, Горчаков ловко му отговори, че и руската флота ще ги придружи за защита

на всички християни. Дерби започна да се споре английската флота, и русите не влязоха в Цариград.

Сан-Стефанския договор беше подписан при участието на граф Игнатиев, голям познавач на етнографията и националните въпроси и копиец на балканците. Според този договор, Турция признаваше политическата независимост на Сърбия, Черна-гора и Румъния, с някои териториални отстъпки. От България се съставяше автономно княжество. Границата на България се почваше от Черно-Море, около Мидия, минаваше северно от Одрин, сетне се спускаше южи Бяло Море (Егейско), следваше по брега му до Тракийския Херсонес, пресичаше вътрешната част на страната, отминаваше Селун, идваше до албанската граница, на около 30 километра от Адриатическо Море, обхващаше Македония и стигаше до новата граница на Сърбия. За България се предвиждаше християнски княз, избран от народа и утвърден от Портата със съгласието на Сидите. Подробностите по управлението го предвиждаше че ще се изработят от едно българско събрание. За Босна и Херцеговина, за Крит, Армения и вообще за неосвободените части на Турция се предвиждаха особни реформи.

В Мала-Азия турците отстъпваха на Русия Батун, Карс, Баязид, в Европейска Турция — Добруджа, която русите дадоха на Румъния в замяна на Бесарабия. Англия, Германия, Австро-Унгария бяха стреснати от това руско-турско споразумение. То трябваше да се развали. На Русия не биваше да се дава възможност да спечели такава влияние в Балканите.

§ 38. Берлинският конгрес и договор. — Балканските държави след този договор*).

Най-оново възстана против Сан-Стефанския договор английското правителство, което, в един циркуляр до държавите, на първо място изтъкваше, че с него се създава една силна славянска държава — България, която ще има големи пристанища на Черно и Бяло море, която ще бъде под влиянието на Русия, а многобройното гръцко население ще бъде погледнато от преобладаващото славянско племе. Този циркуляр на лорд Солсбери, който замести лорд Дерби поради несъгласието му с Биконсфилда, заключаваше че, тъй като С. Стеф. договор заплашва мира и интересите на Европа, той трябва да бъде изцяло обсъден на един конгрес.

* ЛИТЕРАТУРА: Ad. d'Avril, Négociations relatives au Traité de Berlin (има и бълг. превод от Каремикайлов). — Brunswick, Le traité de Berlin. — Ed. Driault, La question d'Orient, ch. VII. Debidour, Hist. diplom. II. — П. А. Матеев, България после Берлинския конгрес. — Ed. Lavelaye, La Péninsule Balcanique (руски превод от Василева е много дълъжен и вълнон). — А. Людска, нов Кореспонденция по българските работи. Представана в англ. Парл. 1861.

Австрия беше предложила да стане конференция във Виена, но наределя мнението за конгрес в Берлин, дето имаше да играе голяма роля Бисмарк, тогава на върха на своята слава. Руската дипломация, през Шувалова в Берлин, употреби всички усилия да се узиче какви отстъпки от Русия биха удовлетворили Англия. И тя разбира, че Англия е готова да приеме другите условия на С. Стефанския договор, ако Русия се съгласи да се отдалечи България* от Бяло Море и да се разкъса на две части — северна и южна, да се върне Султану Балкана като военна граница и да се даде на всички държави, освен на Русия, правото на глас при устройството на Елир, Тесалия и другите християнски области в Турция. Проникнат от чувства за миреност и за избягване на възможни сблъсквания, Александър II се съгласи и между Русия и Англия се подписа тайно съглашение в този смисъл. При това Англия си договори с Турция отстъпването на о. в Кипр, важен пункт за нейния Индийски път през Суезкия канал.

На 1/13 юний се откри Берлинския конгрес, на който Англия се представи със своя премиер Биконсфилд и м-ра Солсбери. При все че главните недоразумения бяха отстранени, пак не един път възникваха прегири и конгреса рискуваше да бъде разтурен. Така и постоянството на Бисмарка предупреди тази възможност. След един месец Берлинския договор беше сключен (1/13 юлий 1878).

Лорд Биконсфилд тържествуваеше. В депеша до англ. посленици Солсбери съобщил, че сега „България има за речна граница Дунав, и че тя не само не ще има пристанища на Бяло-Море, но е отдалечена от това море на повече от сто мили. На Черно Море важното пристанище Бургас се възвръща на турското правителство и България не ще има нито половина от крайморската линия, която ѝ се даваше (в С. Стеф. договор) и няма нито едно пристанище, освен рейда Варна, който едва ли ще може да бъде употребен за други цели освен за чисто търговски. Повръщането на Турция Бургас (защото оставаше в Източна Румелия) и южната половина от крайбрежието на Черно Море, и чисто търговския характер, даден на Батун, премахнаха всяка опасност за свободното плаване по Черно море. Руските политически аванпостове се отхвърлиха назад до задбалканската област, а владенията на Султана получаваха превазходни граници, удобни за защита“. Така оповестяваше радостта си Солсбери и тя беше основателна. Но той забравяше, че ако с това напасаше на Русия един удар, ако временно запазваше английските търговски интереси, той готвеше на Балканите източник на нови размирия, на нови безспокойствия за Европа. Той лишаваше Македония от свобода и България от есте-

*) Ф а й фъ, История Европы. XIX в. (стр. 156—162).

свѣнитѣ ѿ граници, като се боеше от руската опасност. Между това, историчката вече беше му дала урок в миналото: Сърбия, Грция и Румѣния.

Берлинският Конгрес даде няколко териториални прибавки на Сърбия, Грция, Румѣния и Черна-Гора и призна пълната им независимост. Даде и един подарък на Австрия — Босна и Херцеговина. Той, както се видя, беше жесток най-много към България. С-Стефанска България — приблизително ограничената етнографска страна на българското племе — беше разкъсана на 5 части: 1) Македония беше оставена на Турция, 2) Добруджа бе дадена на Румѣния, 3) Сърбия взе български земи в Нишко, Пиротско и Лясковецко, 4) част от Тракия или южна България, прекръстена с чудноватото име „Източна Румелия“, получи една местна автономия, с християнин-управител и най-после 5) от северна България, със Софийско беше образувано едно васално княжество България с монархическо-конституционна форма на управление.

Според много-правите думи на граф Н. П. Игнатиева в неговите „Бележки по Берлинския договор“ (писани в 1878 г. и публикувани в руския Истор. Вестник след смъртта му), България получи в Берлин територия три пъти по-малка от тази, която беше ѿ присъдена преди войната от конференцията в Цариград, и още несправедливо по-малко от сбора на онези припознати за български епархии, които се съдържат в ведомството на Екзархията.

Българският народ не можеше да бъде доволен от подобно разрешение на българския въпрос, който беше много по-правилно разрешен със султанския ферман от 1870 г. и в европейската конференция от 1876. Не се съжда обаче надеждата на онези европейски държави, които смятаха да откъснат южна България от северна и да дадат на първата надмощие и характер не български, а гръцки. Двете столици, София и Пловдив, се разбираха като две родни места и Съединението (6 септ. 1888) се извърши, макар и преждевременно, без никакъв сериозен инцидент.

Наистина, и Сърбия, която беше засилена с български земи, поглеждаше още за ново разширение, бидейки отстранена чрез Австрия от истинските гръцки земи: Стара Сърбия (Ново-Пазарско), Босна, Херцеговина и др. И крал Милан, оржие на австрийската политика, след съединението нападна България за да запази Берлинския договор и да възстанови балканското равновесие. Младия български войник, изпечен ученик на руските учители, ако и изоставен на собствените си сили, разби сърбите на Сливница и ги подгони в Пирот. Намесиха се австрийци за да спасяват сърбите, спряха българската армия зад Пирот, и на 10 ф. 1888 г. в Букурещ биде подписан мир без никакво за България тери-

ториално или военно възнаграждение. През 1879 г. Княжество България имаше 625,450 кв. клм., с население 2,000,000, а южна България имаше 34,200 кв. клм. с население 802,000 жители. След сжединението България стана 97,348 кв. клм., с население 3,110,000 жители. Първия български княз Александър Батемберг, избран по препоръка от Русия, не можа да се удържи на българския престол, защото неговата политика, клюмнала към страната на Австро-Германия, не беше по угода на Русия. След него, против волата на Русия, биде избран Фердинанд Кобург-Готски, който управлява България от 2/14 август 1887 г. до окт. 1918 г.

Гърция, освободена с помощта на Русия, Англия и Франция, получила санкции на своята политическа самостоятелност в Одринския мир (1829 г.), беше в началото още конституционна монархия, с княз Отон I, баварец. В 1862 г., поради един бунт, Отон трябваше да се оттегли от престола, на който беше избран Георги I, княз от Дания, покровителствуван от Англия. Тогаз Англия подари на Гърците Ионическите о-ви. Чрез Берлинския договор на Гърция се даде Тесалия, загдето стоя мирна и не обезпокои Турция през всичко време на руско-турската война. Тесалия беше голяма придобивка за гърците. Гръцките патриоти още от времето на първата завера (1821) хранят една велика идея (мегали идея): възстановяването на Гърция до пределите на някогашната Византийска империя. Сега те не се задоволиха само с нея. Очите им бяха обрнати към Крит, южен Епир и гръцките острови. О-в Крит*) от 1878 г. след Берлинския трактат се управляваше по един ферман, който беше утвърден с Халепския акт, имащ характер на конституция. Халепа е град в Крит, дето живеят европейските представители. Но нито конституция, нито ферман се изпълняваха. Между областното събрание и между валията мюсюлманин имаше постоянни недоразумения. Султана беше принуден от силите да назначи християнин за валия (управител). Такива бяха назначавани Кара-Теодори паша (1895) и Берович-паша (1896). Обаче мюсюлманите не можаха да се помирят с положението. Техния фанатизм избухна през януарий 1897. Почва се рушение на гръцки кжция и избиване на гърци. В Атина не можаха да останат хладнокржани. Правителството прати в Крит една флотилия под началството на княз Георги, а полковник Васос бе изпроводен с три полка да завземе острова и да го управлява от името на крал Георги. Приготвят се и почват военни действия и в Тесалия под началството на по-малкия син на краля — принц Константина (сега гръцки крал). Гърците бяха в възторг. Там се мержелееше вече възстановлението

*) За о-в Крит виж. по-подробна студия в „Бълг. Сбирка“ г. 1897. кн. 4.

на велика Гърция, събждането на „мегали идея“. Великите сили се опитаха да спрат развитието на военните действия: те прогласиха автономията на Крит, но войната не се продължи и трая само три недели. Еджем-паша, спомогнат от един германски генерал, направи една почти твържествена разходка, без голяма гръжка съпротива, и едно след друго завзе Турнава, Лариса, Фарсала, Воло. Гърците се уплашиха за своята земя. Те молиха великите сили да се намесят. И един договор в Цариград на 9 ноемвр. 1897 се подписа, според който, по настояването на Силите, на Гърция се повърна от турците Тесалия, с няколко гранични поправки в полза на победителите. Гърция беше длъжна да плати едно военно обезщетение, и поради тежкото положение на финансите трябваше да им се наложи една европейска контрола. Все пак гърците спечелиха поне една автономия на Крит с главен управител принц Георги. По тоз начин Турция и в тоя случай, даже победителка, се видя принудена от великите сили да изгуби една ценна принадлежност от владенията си. Гърците живяха вътрешно мирен живот и се предадоха на търговия и вътрешно преустройство. Освен това те се заловиха и за преобразуването на компрометираната си военна сила, като повикаха за инструктори френски офицери.

Сърбия възстанала на два пъти (1804—1815 г.), получила автономия по силата на аккерманската конвенция (1826), потвърдена от хатишериф (1820) под Обреновичте и сюзеренството на Султана, след убийството на Михала Обренович (1868), имаше за кнъз — после крал — Милана, Михайлов племенник. На Берлинския конгрес сръбите успяха да добият Нишкия окръг. В 1882 г. Милан се прогласи за крал, а на 6 март 1889 г. той абдикира в полза на сина си Александър, едвам 12 годишен. Александровото царуване бе злочесто за Сърбия, особено откак се освободи от регентството на Йована Ристич (1893 г.). Милан веднага след това се върна в Бялград, наложи се на сина си, отмени демократическата конституция от 1888 г., която му бе изработена и наложена от радикалите, после пак напусна страната (1895), върна се повторно в 1897, стана главнокомандующ на войската, управлява като натрапник от името на сина си, предприе драконовски мерки против личната свобода и печата, изпозатвори радикалски шефов: и се разпорежда като деспот. Александър сам възнегодува от този тиранически режим на баща си, и по кжсно сдържа всякакви с него отношения, особено откак се ожени за придворната дама на майка си сръбкинята Драга Машин (5 авг. 1900 г.). След няколко недели Милан се помина в Австрия. Края на Александра беше ужасно трагичен. В 1903 г. той и Драга бяха убити и нарязани на кжсове от офицери-сръбзаклятици, и сръбския престол се зае от поканения за това Петър I Карагеоргиевич, който царува и до сега, авг. 1921 г.

Във всичко време на даруването на Милана и Александра, вътрешния живот на Сърбия бе зает с борби между краля и партиите за конституцията. Радикалите, с Пашича на чело, както и отцепилите се от тях млади радикали или самосталци, държаха и се бореа за една конституция, даваща на народа парламентарно управление. Конституцията от 1888 г., която Скупщината гласуваше своето радикалско болшинство, даваше на Сърбия едно парламентарно управление. Изпълнителната власт се предоставяше на държавния глава, но той беше длъжен да си избира министри из средата на скупщинското болшинство. Министрите бяха отговорни пред скупщината, единствен законодателен орган. По този начин се припознаваше народовластието, а тжимо на това не се съгласяваха нито Милан, нито Александър. От тук редицата крайно изострени сблъсквания, които преследваха между силната в народа радикална партия и короната. С тези недоразумения е изпълнена голяма част от вътрешната сръбска история след Берлинския конгрес.

В културно отношение крадство Сърбия се силно развиваше, особено в областта на научни трудове, имайки винаги многополезното сътрудничество на австрийските сърби, за които Нови Сад е като сръбска Атина. Освен това, еднаквостта на езика с хърватите, твърде понатно, създаваше една успоредна културна работа, въпреки несъгласието и асрските недоразумения, които са изпъквали от време между еднаквите по кръв братя. Загребската Югославянска Академия на Науките и Загребския Университет във всичко време са вървели на чело на сръбската научна мисъл, не по-малко сериозно разработвана и култивирана и от Сръбската академия, по-напред Кивкевино дружество, и Белградската Велика школа, сега Университет.

Черна-Гора, загнездена в непристъпни скали, беше запазила своята независимост и почти никога не беше припознала владичеството на Портата. Князете, изпъкнали владии на Черна-Гора, управляваха по един патриархално-деспотически начин своята страна. Дълго време Черна-Гора имаше тесни връзки с руския цар, от когото получаваше почти постоянно известна издръжка. През цялото XIX ст. Черна-Гора не е преставала да бъде в периодически военни сблъсквания с турците. Племената, съставляващи черногорския народ, носеха отделни наименования (Васоевичи и пр.) и на чело на всяко племе имаше един воевода. Тежки, пълни с оскъдности и черни теглила, е бил винаги живота на тези горски племена. От 1879 г. съгласно с Берлинския договор, Черна-Гора се призна за независима и се разпростря до Адриатическо-Море. Тя встъпи в владение на пристанищата: Антивари и Дулчино. Последният черногорски княз Николай се провъзгласи за крал. Той се сроди с руския царски двор чрез женитба на дъщерите си,

а също така и с италианския, като ожени дъщеря си Елена за Виктор-Емануил III. Вътрешния живот на Черна-Гора се е отличавал винаги с простота. Държавния строй се измени в конституционен от 1906 г. *).

Албания, етнографски граничеща на с. с Черна-Гора, на юг с Гърция, е била почти винаги само географически израз. Албанското племе, остатък от древните илирийци, е запазило, както черногорците, своята първобитност, и при все че подчинено наедно с другите балканци на турците, — и съгята независимост. Сами те се наричат „шкиптари“, което ще каже соколци. Българите в старо време са ги наричали арбанаси, а гърците — арванити. Те се делят на геги (на север) и тоски (на юг). От върховете на своите скалисти гори, дето пасат стадата си, надлъж по Адриатическо море, те се спущат на изток и живеят от плячка. Тяхната култура и до сега е недостъпна за новонаведенния, и те живеят с наредби, заети повечето от победителите главици, които за тях са били маса за ограбване и асимилиране. Има албанци православни на юг, в Епир, които са възприели гръцка култура и писменост (гръцки букви с албански думи); има албанци-католици (на север — миридитите-геги). След завоеването на Полуострова от турците, голяма част приеха мюсюлманската религия и станаха силна подпора на турските властици, в замяна на което родолюбиваха да се ползват с племенна автономия. За Албания и за влияние в нея се препераха от великите държави: Италия и Австрия, от малките — нейните съседи. Берлинския договор не даде на албанците нищо и те продължаваха да живеят своя доста първобитен живот, като от време на време се сблъскаха в крвопролитни срещи ту с черногорци, ту с гърци, ту с турци, и като измъчваха с нападения и плячкосвания българското племе в западна Македония.

Румъния беше местита със свои държавен глава Карл Хоенцолерн, встъпил на престола в 1856 г. Той иждър владетел се занима с вътрешното устройство на страната, в културно и стопанско-търговско отношение. Румъния се издигна много скоро. Румънската войска взе участие наедно с русите в освободителната война при Плезен. Пред вид на обстоятелството, че Русия беше решила да си прибере Бесарабия, на Румъния в замяна ѝ се даде Добруджа (до Силистра), която беше взета от Турция. Впрочем, войната от 1877—78 донесе на Румъния пълната ѝ независимост и кралска корона. След Берлинския конгрес, както и можеше да се очаква, Румъния влезе в орбитата на австро-германската политика. Румъния има конституционно и парламентарно управ-

*) Виж: С. С. Бойчев. Държавния строй и новата Конституция в Черна-Гора. Юр. Пр. г. XIV, кн. VII — VIII.

ление по типа на Белгия. Кралят има изпълнителната власт; а законодателната принадлежи на краля и на представителство от две камари: Камара на депутатите и Сенат. Конституцията в Румъния е уредена от 1866, отчасти изменена в 1884.

Вътрешния живот на страната беше погълнат предимно от културна работа: повдигане индустрията и търговията, без да се обърне обаче достатъчно внимание на селското население, което в Румъния се намира в най-жалко състояние, — не по-леко от това на руските крепостни селяни. Една все така вътрешна болест на румънската държава продължава да бъде още еврейския въпрос: евреите са подложени на изключителен режим и от време на време те са предмет на жестоки насилия и разигравания. В културно отношение румъните са направили много голям напредък: техните два университета (Букурещ и Яш), тяхната Академия на науките са огнища на културна работа. Освен туй, румънската интелигенция продължаваше да се интересува от културната борба на около 3 милиона румъни, живущи в Трансилвания.

57. § 39. Македонския въпрос*).

До Берлинския Конгрес имаше само един български въпрос, като част от източния. Той поглещаше в себе си всички други въпроси, свързани с домогванията и правата на българското племе. Македонския въпрос има началото си в Берлинския Конгрес, т. е. в онези несправди над българското племе в западна България, които извърши европейската дипломация. Берл. Конгрес от 1878 остави Македония в турско робство. В член 23 на Берл. договор се предвиждаха за Македония реформи, които никога не се изпълниха. От туй извора на движенията за да се даде на Македония едно такова положение, което би подобрило робския живот на тамошното население. В това състояние, македонския въпрос премина през няколко фази на развитие.

*) ЛИТЕРАТУРА: П. Милеков. Европ. дипломация и начал. въпрос. (Бълг. преа. 1889); — Н. С. Державин. Българско сръбските взаимни отношения и македонския въпрос (бълг. преа. — S. Radoff и с.; — A. Choroff. Les Reformes et la Protection des Chrétiens en Turquie, Paris 1904; Draganoff La Macédoine et la Reforme, 1906; Издания на Македонската организация: доклади и други; — С. С. Бобчев. Письма о Македонии и о македонскомъ вопросе; id. Към последната фаза на Макед. въпр. Бълг. Сб. г. XIII, 1906, кн. XI; id. По аграрния въпрос в Македония. Бълг. Сборка 1909. А. Иширков. Западните предели на България; — Ю. Иванов. Българите в Македония, 1917. — Лавле. Цит. с. (6 т. § 37); —

Турската Конституция от 17 деж. 1876 в *Législation Ottomane par D. Nicolaides*. Вж. Възкръсването на турската Конституция. Юр. Пр. 1908. Кн. 7.

Борбата на българите в първата половина на XIX в. — най-напред за народни черкови и училища, по-после за черковна и политическа независимост — беше обща за всички българи. Тази борба не се води по-малко засилено в Македония, отколкото в Мизия и Тракия. Като почнем от отца Паисия (1762), Хаджи Йоакима от Кичево (1814—1819) и Кирил Пейчинович от Тетово (1816), ние можем да преброим не един глас, който се издига из средата на Македония за българска просвета, черкова и свобода. Наистина, когато патриархията се видя принудена да отстъпи, или поне да признае условно правата на българския народ за независима черкова, тя се опита да откъсне поне Тракия и Македония от пределите на тази българска черкова. Обаче фермана от 1870, който учреди българския екзархат, включи и Тракия и Македония в териториалния състав на черковната ни област.

Много по-рано, в 1867, сръбската интелигенция и белградското правителство, чрез договор с български пълковници в Букурещ, бяха признали българския характер на Македония. Ако Велеско бе включено изрично в българските епархии, както впрочем Нишко и Пиротско, то един плебисцит, по силата на десетия член на Султанския ферман учредяващ българската екзархия, изтъкна българския характер на Охридско и Скопско, с други думи — на Македония. Никому изпървом и в ум не идваше да отрича този характер, освен на някои гръцки привърженици на „Мегали-идея“. Редица сръбски свидетелства, и преди и след Берлинския договор, доказват това. И Цариградската конференция от 1876 г. донесе санкцията на европейската дипломация за българщината на Македония. Ней-после, Сан-Стефанския договор, подписан от Русия и Турция, сложи печат под факта, признат от учени, географи и етнографи, че Македония е българска страна. Дипломацията в Берлин взе върху душата си тежка отговорност, като създаде* положение на Балканите, от което възникна Македонският въпрос — изходна точка на редица мъчнотии, безредии, смущения, които и до сега не са се завършили.

Един интересен момент, засягащ съдбата на Македония, е срещата в Райхщад (Вюлий 1876), когато Русия се съгласи на евентуалното право на Австрия да вземе Босна и Херцеговина. Това право се призна и в Берлин; но когато по-напред се предложи на Австрия от граф Игнатиева да признае Сан-Стефанския договор, Андраши му отговори с едно контра-предложение, че на Русия може да се предостави пълна свобода на действие в България, при условие да се провъзгласи автономията на Македония, под протектората на Австро-Унгария.

До разрешението на българския черковен въпрос, сръбската пропаганда се опита да открие училища в няколко

места на Македонија. Първото беше открито в 1865 г. В началото, тези субсидирани от сръбското правителство школи се гъряха от населението, защото се бореха с гръцкото влияние. Но когато се изяви, че това сж пропагандисти в полза на Сърбия, българския печат в Цариград и другаде надведе вик и откри борба. Две обстоятелства усилеха сръбската борба за Македонија: първо — повзаването на Екзархията; второ — договорите в Сан-Стефано и Берлин, които им заваряха пътя към Адриатическо море. Понеже българите засилаха своята националност около черквата си в Македонија гръцката патриархия се опита да ги насочи към сръбските земи в Босна-Херцеговина и истинската Стара Сърбия — Прищина, Косово, Нови пазар, та така да ги отклони от Македонија. Бжлг. екзархия не се поддаде на тази примка, но не отхвърли предложението да вземе под свое ведомство някои места в поменатите сръбски земи, които искаха това. Такажде естествено беше сръбите да занесат това, що бяха вече добили бжлгарите: сръбски владици за своите епархии. Оттук изходната точка за борбата в Македонија между сърби и бжлгари. В туй отношение Сърбия се сжоти с гръцката патриархия, против бжлгарската екзархия. Интересите им не бяха еднакви, но ненавистта против общия противник ги обедини. Сръбите даже предпочитаха да останат под властта на гръцкия патриарх и се лишиха от едно силно средство за борба в полза на своята националност. В Македонија се проявиха екзархисти, и патриархисти. В сжстава на последните влизаха: гърци, власи, сърби, обединени под една черковна власт — патриархийската.

Окупацията на Босна-Херцеговина от Австрия след Берл. Конгрес беше второ обстоятелство, което извика вниманието на сръбите към Македонија. Около това време Милан сключи с Австро-Унгария таен договор, според който Австрия обещаваше на сръбите помощ, за да разшири своята територия на юг, като се изключи Ново-пазарския санджак. Когато по-късно този договор се поднови, на Сърбия се обеща помощ да бъде разширена по „насока към долината на Вардар“. По тоз начин Австрия, за компенсация на Сърбия, на която отнема истинските сръбски краища, Босна-Херцеговина, и я лишава от Адриатическо море, тласна я към юг, т. е. към земи които до 60-те и 70-те години даже сръбите считаша за бжлгарски. Оттогав сръбското националистическо и шовинистическо течение почна да отождествява цяла Македонија със Стара Сърбия и сръбската младеж да се учи по картата на крадството, че това е територия която Сърбия е заемала в XIV в., при царуването на Стефана Душана.

Бжлгарщината, естествено, се развиваше в Македонија. Населението навсякъде си откриваше бжлгарски школи, подпомагани и улжтвани от бжлгарската Екзархия и подажр-

жани от местните черковни настоятелства. Тежкия, обаче, стопански живот и непоносимите аграрни условия на макед. село продължаваха да се чувствуват, а реформите по чл. 23 на Берлинския договор оставаха като предания. Младото поколение македонци не можеха да не купнеят за по-добър живот, за политически права и за една автономия. Те виждаха че техни еднородци, също като тях българи, вече имат една независима държава, в която живеят в много по-добри условия, свобода и поминък. Те посещаваха Бялг. Княжество, дето имаше маса македонци, и се заразяваха естествено от мисълта, че Македония е била крайно онеправдана в Берлин. И те почнаха усилено да мислят и работят за автономията на Македония. В 1893 г. в нея се урежда една революционна вътрешна организация за автономията на Македония. В 1895 г. се появяват заченици на вътрешно възстаническо движение. Турското правителство отговори с още по-голямо засилване на своето покровителство към гърци и сърби. Така, против българите се сдружиха гърци и сърби под покровителството на турчина. Почнаха се не само партизански борби, но и кръвопролитни срещи и убийства от двете страни. Според английските оци книги, през това време е имало до 1000 убийства на месец. Както се вижда от до тук казаното, македонското революционно движение не може да се смята за дело на българските правителства; напротив, македонските организации в България са били всякога силни и са се налагали на някои български органи на властта. От време на време някои меродавни фактори са се опитвали да ги използват за свои политически цели. Но все пак истинската революционна организация, винаги бодра пазителка на македонските интереси, се намирваше постоянно в самата Македония. „Вътрешната организация“ се появява най-напред в заченици в 1893 г., когато в Ресен и Шип се основа таен комитет с цел „да приготви християнското население към въоръжена борба против турското правителство, за да си доб-е лична безопасност, ред и справедливост в администрацията, т. е. да се сдобие с политическа автономия“. Вътрешната организация нямаше за цел да присъединява Македония към България и привикваше в редовете си представители от всички народности. Тя нямаше никакво доверие към Европа и всичките си надежди възлагаше на революционното дело. Първата грижа беше да се добие оржие, да се разпредели по селата, и да се обучат младите на стрелба и строй. Едно подобно гнездо в Винаца беше открито и склада за оръжия и бомби заловен в 1897. Турските власти почнаха жестоки преследвания, но „Вътрешната организация“ продължаваше да се урежда тайно, заседаваше „навсякаде и никъде“, имаше изпълнителна полиция, поща и шпионска служба, за да разузнава шо прави врага и да наказва изменниците и шпионите. Населението беше

почнало драговолно да се подчинява на туй тайно правителство, даже за частните си работи се обръщаше към него-вия съд и плащаше революционните данъци. Революционерите се засилиха, и от самоличита можеха вече да заемат нападателно положение. Безземелните селяни се опитваха даже да правят скротива на своите бегове и да им налагаг подобри условия в своите договорни отношения. На много места революционерите встъпваха в открит бой с турските власти. Всичко това се рачу и мина в стъдбшите на европейския печат. Дипломатията беше го узнала по-рано. Трябваше да се вземат някакви мерки. Австрия и Русия, по силата на своето съглашение от 1897 г., представиха нота през февруари 1903 г., но тя съдържаше много скромни изисквания и никак не удовлетворяваше македонците. Портата беше прибързала в същото време да издаде Ираде за реформи. Между революционерите имаше крайно нетърпеливи. През юний с. г. те хвърлиха няколко бомби в Солун, а на връх Илинден се почна знаменитото онова възстание, в време на което Македония не само доказа, че е българска, но още и че революцията беше вътрешно дело, проицирало в съзнанието на масите. Турските власти посрещнаха с пълна готовност тоя смел акт. Почна се неравна борба, един против 13, защото организирани възстанници имаше около 26,000, а турска войска 350,000. Възстанието се свърши с 200 разорени села, 12,000 изгорени домове, 4,700 убити мирни жители, 74,000 останали без покрив и множество изнасилвания.

Илинденското възстание бе бляскав момент в новата българска история. То показа на целия свят, че македонците бяха достойни за политическа автономия. Те се бориха, дадоха съжити жертви и доказаха колко възвишена е била целта, за която отиваха в огъня. Възстанието не сполучи, но от него македонския въпрос стана международен. Цяла Европа се заинтересува. И този втори период е отбележен с опит да се организира европейски контрол над турския режим. Автономията на Македония остана малко надалеч, и мжм нея сега се отиваше като се стараяха да реформират администрация, полиция, финанси и правосъдие в Македония. Тъй изречените Мюршддгски реформи, на които разширението се начерта в Ревал, бяха предложени от Русия и Австрия, но за предлагането им бяха упълномощени специални представители от всички велики сили, които бяха си разделили страната на сектори. В резултат се усети един по-носен живот в Македония. Но настъпи преврата, извършен в 1908 г. от младотурците (11 юлий), които провъзгласиха възстановяването на Конституцията от 1876, наложена от Митхата на султан Абдул-Хамида, когото впрочем не след много свалиха от престола. С това се почна един нов трети период на македонския въпрос. Младотурците, на чело с Енази и Енвербей, обещаха в началото равенство и свобода за всички народности и привлякоха при себе си някои от водачите на

вжтрешната македонска организација, приврженици на револуцијата. Те станаха лоялни османски граѓани, и вместо тайни револуционни организации се появиа јавни политически клубове, на които целта беше конституционна избирателна борба. Между привржениците на младотурскиот комитет „Иттихат ве Теракк“ (Обединение и Напредок) и бившите револуционери се склучи даже формално сглашение, според което вжстаниците можеха да се вжрнат по клучијата си, а вжтрешната организација се разлуцаше око конституцијата се приложи в действителност. Скоро, обаче, младотурците се преобжрнаха на тесногржди националисти и избраха за свой лозунг потурчването на Империјата. Малко това, те замечтаха за разширяване на империјата в сжюз с целия Ислам (панисламизм, и с всички турански премена (пантуранизм). От пролетта 1909 г. младотурците се погрижиха да изтребят всички бжлгарски войводи, а в камарата те прокараха закон, който запретава всяка организација, следователно и клуб, който носи национално име. Отида се по-нататжк и се посегна на старите права и привилегии на черковните общини и народни училища. Още поопасна и лоша бе политиката на потурчването на Македонија чрез систематическо преселване на „мухаджири из Босна-Херцеговина“. Бжлгарски земледелци по бейските чифлици бяхе изгонвани, за да сторят място на тези нови пришелци.

Напразно малцината бжлгарски представители в турскиот парламент се опитваха да протестираат и да изтживат опасността от тези преследвания на христијаните и на бжлгарската народност. Гласа им викаше в пустиня. Тогав изново се замисли за вжтрешна организација, която да поеме в ржцете си ржководството на народното недоволство и на револуционното движение. Македонците почваат нова борба, която се развива успешно, и която бе заварена от сжюза на балканците и от војната им против Турција. Надеждите вжскржсваха! Идејата за една автономия сјкаш беше на неколку крачки. Кому тогав можеше да мине през ума, че след Берлин може да дойде Букурещ и Нјоји! Всичките надежди тоя път се вжзлагаха на свободните балкански држави, имащи за лозунг „Балканите на балканците, с разпределяне по етнографски граници“!

Новия свят.

§ 40. Съединените Щати*).

Европа занесе в Америка, след откриването ѝ, нова култура. Обаче, новото демократическо общество в истинския смисъл на думата се появява първи път не в стара Европа, а в Америка. Тук хората почнаха да строят новия си живот, не бидейки свързани с никакви традиции.

Англичаните почнаха да се заселват в северна Америка по-късно от другите европейски народи. Ако испанците диреха, с идването си в Америка, златни и сребърни рудници, а португалците и холандците — да купят и отведат от Америка редки стоки, англичаните виждаха там само едно: свободни земи за обработване. И те се сприяхна на северна Америка, дето намериха умерен климат, богати гори, големи пресноводни езера и реки. От Англия идм средата на северна Америка пътят е най-кратък от всички пътища на останалите страни. В сев. Америка трибваше да се работи, за да се разработят естествените богатства на страната. Колонизацията на с. Америка почва по-усилено в XVII в. Всяка колония се разполагаше в разен пункт и се уреждаше по своему, напълно свободно. Колонистите отиваха там с желанието именно да заживеят свободно и без бюрократическите порядки на Европа. Когато революцията от 1688 година оздрави на Англия едно конституционно управление, колонистите бяха признати за автономни. Установи се ред, приличен на английския от това време: губернатора на колонията, ограничен както и краля, имал при себе си съвет и законодателна камара от народни представители.

Метрополията — Англия — без да се бърка в вътрешното управление на колонията, гледаше да извлече из тях всички търговски и промишлени изгоди. Пряк данък не се вземаше от колонистите, за да не се дразнят; но всички произведения: пютюн, ориз, кожи можеха да се изнасят само в Англия и от там другаде. Обаче колонията скоро усетиха тежкостта на отношенията си с Англия и почнаха чрез контрабанда да си доставят нужните продукти. Когато английското правителство въведе мито на някои превозими стоки, американците отказаха да купуват стоки, докарвани из метрополията. В Англия не разбраха смисъла на движението и уголемиха властта на губернаторите, които получиха право да назначават всички чиновници, съдии и жури, а разглеждането на по-важните углавни дела се пренесе в Англия. Един

*) ЛИТЕРАТУРА: Seignobos, Hist. de la civ. ch. XIV. Le nouveau monde; — Mallet et Gillet, o. c. L'amerique; — Driault et Monod, Hist. pol. et sociale, Livre I et III. L-II Chap. XI, L. IV, Chap. V. — Агура, и. с. Америка, 257—276.

конгрес от няколко колонии, свикан във Филаделфия (1774), реши да протестува с войска против намесата на Англия и против ограничението на старите права и правосъдие. Конгреса запрети да се купуват стоки в Англия. Англия отговори с обявяване на военно положение. Войната за независимост се почна. През лятото на 1775 г., американските възстаници обсадиха в Бостон губернатора с войската му, а в Филаделфия се свика втори конгрес, който реши да се прекратят всякакви сношения с Англия, да се издадат три милиона книжни пари и да се свика народно опълчение. На чело на войската застана Джордж Вашингтон. След това, английското правителство взе да събира наемна войска против възстаниците. Когато узнаха това в северна Америка, прогласиха независимостта си (в 1776 год.).

В декларацията за тази независимост, съставена от Джеферсон, се казваше между друго: „Ние считаме за очевидна истина, че всички хора са родени равни и са получили от Твореца някои неотчуждаеми права; в това число: правото на живот, свобода и стремеж към щастие; правителствата са установени за да обезпечават на хората тези права, и властта им може да се признава справедлива само с одобрение на управляемите; всеки път, ако каква и да е форма на управление почне да разрушава тези права, народа е в право да я измени или отмени и да си уреди ново управление, като го основе върху общи начала и устрой органите на властта в такава форма, която му се покаже най-пригодна да оздрави безопасността и щастиято му“.

Тежко вкрвеше почнатата война против Англия за независимост. Но въпреки несполуките, необикновеното търпение и тайт на Вашингтон даваха надежда. Американците заинтересуваха Франция в своя полза. Наистина, владичеството на англичаните по море беше извикало известно раздражение в цяла Европа. Посланикът на конгреса в Париж, Франклин, печелеше доверие и даже обаяние. Много от носителите на нови идеи от континента, 20 годишния Лафает, Сен Симон и Косиушко, преди да играят роля в своите страни, отидоха в С. Америка.

Освен Франция, която изпрати войска в Америка против Англия, явно в полза на американците се произнесоха и испанците и Екатерина II. Най-после в 1783 г. в Версайл се сключи мир, по силата на който Англия признаваше независимостта на американските колонии.

В 1787 г., четири години подир сакршването на войната, се свика конвент от делегати на дванадесет щати, за да изработи федерална конституция на Съединените Щати. Щатите, до филаделфийския конгрес, не бяха сакрзани помежду си. След конгреса те бяха свързани, но все немаше още общо управление и общи средства за поддържане.

Трудна беше задачата на конвента, на чело на който застана бившия главнокомандующ Вашингтон. Две партии се бореа в конвента: федералисти, които искаха силни централни учреждения, и автономисти или републиканци, които искаха да дадат върховната власт на всеки щат. Изработи се конституция, в която бяха примирени възгледите на противниците, като се устрои законодателна власт от две тела, които съставяха наедно новия конгрес на Щатите, сената, или горната камара изобразява равенството на щатите в Съюза. Независимо от своите племена и от количеството на населението, всеки щат избира за Сената по двама представители (за 6 години). Палатата на депутатите представлява общите интереси на целия народ. В нея участвуват представители, избирани за две години, според населението на щата. И едина и другия избор стават с всеобщо и пряко гласоподаване. Всеки щат има право, в своето законодателно тело, да изработва местни закони. Но само на Конгреса е оставено правото да определя всичко което се отнася до: армия, флот, търговия, мита, бюджет, пари, поща и съобщения. Американците възприеха монархическата власт, но я предадоа на един изборен председател на републиката, избран за 4 години чрез двойна изборителна система: на първо място жителите на щата си избират избиратели, които, събрани наедно, с болшинство на гласовете, избират едного от кандидатите. Американския председател може да бъде преизбиран и за следните 4 години. Той има по-голема власт и от английския крал. Той не зависи от парламента при назначаване на министрите. Американската конституция осъществява политическото равенство и народно върховенство, като обезпечява личната свобода на гражданите. Тя сегаш беше практическо приложение на двете учения за конституционното управление на континента: учението на Монтезийо за раздялата на властта, и учението за народното върховенство.

Конституцията на Съединените Щати влезе в сила в 1789 г. и за първи председател беше избран Вашингтон.

В първата половина на XIX в., когато в Англия вече се извърши промишления преврат и се появи тежка стопанска криза, из Ирландия и други места много заселници отидоа в Съединените Щати. Европейската емиграция не се разподели еднакво в разните страни на Америка, Африка и другаде. Тя диреше удобни условия за заселване и за живот. За европейците най-отговаряха: Канада, С. Щати, Аргентина, Южна Бразилия, Южна Африка, Австралия и Нова-Зеландия. Обаче Съединените Щати най-много от всички изпюнаха и се развиха в XIX в. В 1769 г. в отделените от Англия щати имаше 4 милиона жители. В 1890 г. те бяха вече 76 милиона. В 1789 г. $\frac{1}{4}$ от белите имаха за роден език английски и $\frac{1}{4}$,

бяха преселници от Франция, Холандия и Германия. В 1890 половината от американските жители имаха за роден език немски, италиански и др. освен английски. Трябва да се подчертае, че преселенците се приспособяваха бърже към новите условия, възприемаха английския език и се доближаваха до народа който се сложи в XVIII в., с други думи—американизуваха се. Освен това, растенето на населението стана и с разширяването на територията. Това растене стана с присъединяването на нови области на север и на юг. Първоначално имаше 13 щати, сега те са 45 и 5 територии, — области, които още не са се присъединили окончателно към Съюза, като източноправни членове, и не произвеждат депутати в конгреса.

От два милиона кв. километра в края на XVIII в., територията на Съюза дорасте до 9 милиона; и по големината тя отстъпва само на Русия, Китай и Британската Империя, т. е. Англия с колонните.

§ 41. Междусобната война в Амер. Съединенн Щати*).

Освен войната между Щатите и Мексико в 1848 г., когато Мексико беше принудено да отстъпи цялата страна между Скалистите Планини и Тихия Океан, Съединените Щати имаша още една. Това беше така наречената междусобна война. Между северните и южните щатове беше се похвила от рано една прекия: южните щати бяха области с големи плантации на тютюн, бриз, захар, които обработваха с робски труд на негри. Северните щати имаха за главно занятие индустрия и търговия, а в земледелието преобладаваше дребното и средното. Труда обаче беше изключително в ръцете на свободни хора. Робовладението не беше бъркало да се сключи съюз между северните и южните щати. Конституцията не говори за робовладение, но дава свобода на всеки щат да определя робовладелските порядки. Съюзната власт не се меси в това.

Друго различие в интересите беше това, че южните щати бяха за свободна търговия, а северните, а които се възраждаше индустрия, бяха за покровителствени мита.

Най-после — трето различие: северните бяха за силна централна власт, южните — за повече автономия на щатите.

Още по-големи недоразумения възникнаха, когато Тексас и Калифорния бяха присъединени към Щатите. Американците достигнаха до Великия Океан. Втурнаха се бърже колони към златните калифорнийски рудници. Този американски запад диреше свободни ръце. Между север и юг се почна борба. Обаче Конгреса не прие закона против робството. Южните робовладелски щатове, със силни демократически

*). Гледай Литература под § 40.

партии, бяха доволни че всеки щат сам определя своя строй и своите уредби.

Скоро на север се засили републиканската партия, против старата партия на демократите. В средата на републ. партия се появиха така наречените аболиционисти, т. е. привърженици на освобождението на негрите и приравняване правата им с ония на белите. Към тях принадлежеха всички, особено пасторите, които в проповедите си осждаха робството като противно на човечеството и на християнската вяра. Тогава се появи и „Колибата на Чичо Том“, книга, в която, под формата на роман, г-жа Бичер Стоу описваше ужасното положение на черните роби и деморализацията, произвеждана във всички класи вследствие на това робство. За неаболиционистите републиканци въпроса за негрите беше безразличен; но те искаха свободно прилагане капиталите на северяните на запад.

Борбата обаче се съсредоточи около въпроса за робството. В северните щати, дружества на капиталисти помагаша на свободните фермери и колонисти. Но Канзас беше обиколен с робовладелски щатове. Последните на маси и с насилие взеха незаконно участие в изборите за законодателното събрание. Съюзното правителство, на чело на което имаше демократ, проводи въоръжена поддръжка на робовладелците. Скоро част от северните демократи се обявиха против робовладението и ето защо, в 1860 г. беше избран за председател републиканецът Абрахам Линколн. Тогава южните щати излязоха из Съюза, избраха си председател Девид Джеферсон и образуваха особена конфедерация с свой конгрес. Южните не само разкъсаха съюза, но направиха стъпка към война, като завзеха една от съюзните крепости.

Двата противника не бяха равни. Южаните имаха около 10 милиона население в 7 щата, от които почти половината роби. В Съюза оставаха 22 милиона граждани в 23 щати. Но в началото южаните излязоха по-воинствени и по-изкусни в борбата. Особено се отличи техния генерал Ли в походите си през 1861—1863 год. Изглеждаше, че плантаторите-робовладелци ще надвият над северяните търговци и индустриалци. Но нравствената сила трябваше да има успех, толкова повече, че неизчерпаемите средства в хора, пари и материали бяха на страната на северяните. В западните области на север се явиха дъжди със смелост, енергия и изобретателност. От там беше Линколн, от там бяха и двамата отличили се воеводи Грант и Шерман. Южните копери (въоръжени кораби за ограбване противника) нанасяха големи вреди на северната търговия, но северните ескадри блонираха южните пристанища и спряха износа на памук и другите стоки за Европа.

Повратен пункт беше тродневното сражение при Гетсбург, в което северния генерал Мид отблъсна Ли, който се промъкнаше към Пенсилвания (края на 1863). След това, военните действия постепенно смазваха бунтовната конфедерация (1864 — 1865) на южаните. По едно време, генерал Грант от север и Шерман откъм тила оградиха Ли и се приближаваха към Ричмонд, ама Виргиния, столицата на отделната южна конфедерация. Генерал Ли се предаде. Конфедератите се покориха. За зла чест, Линколн беше убит (1875) от един халосан актьор (Бут), привърженик на робовладелците. Приемника му не сполучи в управлението си и затрудни дейността на Конгреса, дето се появиха партии, които искаха отмъщение против южаните за 5-годишната междусобица. Но сегашните от войната бяха честити: робството беше окончателно унищожено, негрите добиха граждански права, припознати и в конституцията, и разбунтуваните южни щати влязоха пак в Сюзата.

§ 42. Сжирмонна Северна Америка.

Политическите амбиции на С. Щ. особено пораснаха през XIX в. Те се предадоха в завещание и на XX в. Една от първите такива амбиции беше проявена в системата на Мидроу, изразена в неговото председателско послание към Конгреса, според което „Америка беше запазена за американците“ и всяка намеса на Европа в американските работи се запретиаваше. С това учение, обаче, С. А. Щ. не туряха спирачка на своя империализъм, който се криеше, но явно личеше в тяхната политика. Първоначалните 13 щати, както видяхме, станаха скоро 30. Границата Охио на запад скоро се премахна и ширенето към далечния запад, (Far West) станало идеал, скоро се достигна. Цялото онова пространство от Охио и Мисисипи дори до Сан Франциско на Тихия Океан стана територия на Сюзата. Една след друга земите, спечелвани, се преобръщаха в щати, — влязяха като такива в състава на северо-американските реп. В 1803 г. С.-А. Щати купиха от Франция Луизиана. Последователно те спечелиха Флорида (1819), Тексас (1845), Нова Мексика и Калифорния (1848). Флорида те купиха от Испания, а другите земи спечелиха окончателно след една сполучлива война с Мексико. Само сбора от тези земи, спечелени в половин век, представлява 6 милиона кв. км., т. е. 8 пъти колкото Франция. В 1850 г. диня сюзат имаше 8 мил. кв. км., т. е. $\frac{1}{10}$ от цяла Европа, с 30 щатове. В 1867 год. С. А. Щ. купиха от русите полуостров Аляска, с леден климат, на северо-запад от С. Ам, почти без жители, но с голямо богатство от животни и железни мини. В Куба те подпомагаха винаги местните въстаници против Испания и най-после успяха да изглас-

кат от там Испания. Сключи се Парижкия договор (10. XII. 1898 г.), според който Испания отстъпваше на С. Щ. за 5 мил. долара Порто-Рико и Фиделините и даваше независимост на Куба, върху която полониз ржка Сюзата. С. А. Щ. по този начин не само спечелиха една страна, перла на Антилоските острови, най-големия производител на захар и на тютюни в цял свят, но чрез Куба и Порторико те вече господствуват и държат ключа на цялото Американско Средиземно Море.

Чрез Парижкия договор С. А. Щ. добиха срещу едно обезщетение архипелага на Филипините, които имат особено самоуправление, но под английски протекторат. Този архипелаг в Азия има за С. А. Щ. еднакво значение както Куба в Антилоските острови. Той сключва Азиатското Средиземно Море на изток, и като заема едно крайбрежие на световния път за Сингапур, дава им възможност да надзирават Япония и Китай на с., Индокитай на з., и Малазия на ю. з. Завземането на Филипините е проява на една нова и широка амбиция да се установи върховенството на С. А. Щ. над Тихия Океан. С. А. Щ. вървят по този път безспирно; те изкупили от френската компания работите на Панамския провлак, който свършиха и осветиха в 1914 г., с цел търговска и военна. По този начин вече те надникват и гледат да си заграбят всички права и в Азия на далечния Изток. Те купиха в 1911 г. Галапагоските острови на Екватора и гледат сега на всякакъв да си осигурят основи на прекия път от Америка през Сан-Франциско за далечния Изток. Населението също така расте неимоверно. В 1790 год. населението беше едва 4 милиона, а около половината на XIX век възлязаше на 23 милиона. Това растене ставаше, между друго, поради постоянната имиграция от Европа в С. Америка, главно из Ирландия, Германия, Италия, славянските земи. От 1850 до 1905 г. са емигрирали само в С. А. около 13 мил., от които 6 мил. ирландци, 5 мил. германци, 2 мил. англичани и др. От 1850 до 1913 г., населението порасте от 23 мил. на 73 мил. и Щатите от 30 станаха 45. В последните години много са емигрантите италианци и славяни от Австрия, Русия и Бал. П-в. И това въпреки ограничителните закони. Преселниците не изменяват и не отслабват енергията, предприемчивостта, твърдостта и горещия размах на американците; напротив те ги подклаждат. Ето защо С. А. Щ. очудиха света с своята енергия и със своя интензивен живот през световната война. С. А. Щ. не се уморяват да протегат ржка за още по-големи ширения, като не мислят да отстъпват Тихия Океан, който смятат за с-американски. Нигде в света не е имало такова чудно развитие на градове, като в С. Америка. Ню-Йорк достига сега Лондон най-населения град на света. Чикаго, от 30,000 в 1850 г., има 2 мил. жители в 1910 г. С. А. Щ. тръгнаха много бързо по пътя на

едно стопанско и индустриално развитие, което лека-полека взема не само надмощие, но и пълно владичество над цял свят. Ако във време на войната за отдалката се почна и после завърши Център. Тихо-Океанска Линия, която сажрза Ню-Йорк със Сан Франциско (62—69), в 30 години (1860—1890) се направиха 200,000 км. ж.п., от железниците на цял свят. Разработваните земи се уголемиха 3 и 4 пкти; от 1870 г. най-безплодните се оплодотвориха чрез изкуствени напоявания. Днес те са най-първия земеделчески народ в света за всички земни произведения. Те джржат монопола на памука, на петрола, до голяма степен и на захарта.

Амер. индустрия не остана назад. От 1860 г. нейното развитие е просто чудо, а от края на изминалото столетие С.А.Щ. станаха първи индустриален народ. Ако в 1860 г. се изкарваха фабрични произведения за 9½ милиарда франка, в 1900 г. се изкарват за 67 милиарда. Освен петрола, С.А.Щ. имат най-силно производство на желязо, мед, каменни въглища. Те вече конкурират в железните изделия Германия, в текстилните Англия и в копринените Франция. Въпреки запрещенията, колосалните тржстове с милиард капитали работят в областта на индустрията и тржговията.

С.А.Щ. дадоха първи образец на грамадни промишлени предприятия и постройки за всички области на индустрия и земледелие. Тук първи път се появиха големи елеватори, жетварски и ажршачни машини; тук именно се прояви гения на Едисона, който изнамери телефона, фонографа и толкова други електрически чудеса; тук грамадната водна сила на Мисисипи с нейните притоци, съединени с канали, създаде колосална мрежа от водно съобщение между Атлантика, Тихия Океан и пр.

От половината на XIX в. стопанството и промишлеността на С. Америка се измениха из основа. Не само тя пригавя и разнася ½ част от всичкото жито на земното кълбо, но доставя и ½ част от каменните въглища в света. Такъв е положението им и в добиването на металите. Памука, който се произвежда в Щатите, съставя 85% от световното годишно производство. В фабриките, С. Америка вече не зависи от Европа, а Европа има нужда от нейните земни произведения, особно от орис, памук, индиго, чай, жито и пр. Износът от С. Щати вече отдавна превнашава вноса.

Новите условия, излишек на производството и масата капитали накараха американците да се стремят към нови пазари и да тржсят нови страни за износ. Те прокараха тржговски пътища през Тихия Океан до Азия (Китай и Япония), Австралия и в близките до тях инстански колонии, а също и до републиките на централна и южна Америка, дето почти немаше индустрия.

В 1899 г. сенатора Мак-Кинлей прокара в Конгреса една тарифа, която облагаше повечето европейски, особно английски фабрични изделия с големи мита. Това се направи не само да се защити домашната индустрия, а главно да и се даде надмощие в другите страни. Постепенно новата политика на Съединените Щати измени цялата и дипломация и външните ѝ сношения.

Работническото движение в Америка е съждало многобройни професионални сдружавания, едни — чисто професионални, други — с политически тенденции. Най-познати са: 1) Кавалерите на труда, осн. в 1869 г. в Пенсилванския Щат, със социалистически стремежи; 2) Съюз на сжюзите (1881 г.), по-после преобърнат в Американски Съюз на труда (1886). Първото сдружаване, поддържано от анархисти, направи опити за обществени преврати, но не сполучи и бе осъдено от общественото мнение. Второто се бори със станки и бойкот за подобрене на работническото съсловие.

Партиите в С. А. Щати имат особни черти. Те представяват повече обществените класове, отколкото политическите идеи. В началото, след независимостта, имаше две партии: републиканци и федералисти. После, в началото на XIX в., те се заличиха, а към 1830 г. се появиха две партии: виги и демократи. Вигите бяха либерали, благоприятни на покровителствената система; демократите поддържаха голяма свобода и върховенство във всеки щат. Те бяха привърженици на свободната търговия. След войната за раздвела, появиха се две партии: републиканска и демократическа, които съществуват и до сега. В по-ново време се появи народната — трудова партия.

Борбата между партиите е ожесточена. Те се ръководят от значителна дружина професионални политици и, като доде на власт, всяка партия обикновено отстранява всички чиновници на господстващата преди това тям противна партия.

§ 43. Централните и южните държави в Америка.

Мексико, централна и южна Америка се наричат още, изобщо взети, Латинска Америка, защото, бидейки дълго време испански колонии, заселниците там бяха предимно от латинския свят. След борбата за освобождение и независимост от Испания, станаха опитвания да се създаде една федерация по образец на англо-сансонската, т. е. на С. А. Щати. Такова беше горещото желание на Боливар, най-популярния водач на войната за независимост. С тази цел той свиква Конгрес в Панама (1814), но опитите не сполучиха. И вместо съюз или федерация, испанска Америка се раздели на 15 републики, независими една от друга, а именно: на север—Мексико, в централна Америка—пет малки държави: Гватемала, Хон-

дурас Сан-Салвадор, Никарагуа и Коста-Рика; в южна Америка — Венецуела, Колумбия, Еквадор, Перу, Чили, Боливия, Аргентина, Парагвай и Уругвай.

Испанското правителство от XVI в. се отнасяше със своите колонии в средна и южна Америка като с частни владения. Креолите, т. е. местните жители, можеха да правят търговия само с испанци. В време на Наполеона Бонапарт, жителите на Венецуела поискваха еднакви с испанците права. След отказа на Испания, те въстанаха и съставиха република по типа на Съединените Щати. При реставрацията на Фердинанда в Испания, испанците бяха победени (1816 год.), но във време на испанската революция (1820—1825) всички колонии, една по една, накараха испанският крал да признае тяхната независимост. Испания си запази само Куба и Филипините, които загуби, както видяхме, по-късно.

Не можеха, обаче, освободените колонии да се уредят както Съединените Щати. Жителите им — индийци, негри, (черни) и смесени — се мразеха, гонеха, и не можеха да добият управителна практика. Във време на испанското владичество имаше 4 подиралства: Мексико, Лима (Перу), Колумбия и Аргентина, и три губернии: Гватемала (централна Америка), Каракас, Венецуела и Чили (Валпайзо). След въстанието, от тези 7 испански области се образуваха 7 държави, но жителите им не можеха да се разберат и дисциплинират. Те се късеха на отделни области. Уругвай се отдели от Бунос-Айрес и състави отделна република. Перу и Боливия — също. От Колумбия се отделиха Нова Гранада, Венецуела, Еквадор. Централна Америка въстана против Мексико (1823) и се установи като Съединени Щати на Средна Америка. След това, петта държавици, които влазеха в тази конфедерация, подир дълги борби, в 1847 г. се отделиха една от друга. Сега има 15 испано-американски републики, които прекараха дълъг период на въстания и граждански войни преди да се уредят. Населението се състоеше повече от индийци-негри, в много места полудиви и невежествени. Белите, едвам култивирани, бяха подивчли през войните против испанците. Партиите, каквито се появиха навсякъде, бяха консерватори и либерали или прогресисти. Жървите бяха ръководени от едрите земеделци и духовенството. Вторите — търговците и смесените, бяха за всеобщото гласуване, за свободата на вероизповеданията, и против робството. Те се деляха още на централисти (консерватори) и федералисти (либерали).

Партиите в тези испански републики са групирани около съперничащи водачи или градове. А войната бе оставила без занятие много такива честолюбци, водачи на чети, които много пъти поддържаха с плячки, или като откарваха насилно някои жители и им искаха откуп. Цяло полустолетие

войната беше обикновено явление в тези области. Но от 1870 г. насетне, междуособните и междудържавните войни престанаха; прогресистите надвиха консерваторите; федералистите — прогресистите. Почти всички образуваха Съединени Държави или Щати, с един конгрес от две камари и с един председател избиран за няколко години, по примера на С. Америка. Негрите бяха освободени. Навсякъде беше прогласено всеобщо гласоподаване и свобода на вероизповеданията, като духовната власт беше отстранена от намеса в управлението. На европейски гости и колонисти бе даден достъп в земеделството и индустрията. От всекъде из Европа нахлува емигранти. Особено такива приалече най-богатата република Аргентина (столица Буенос-Айрес), поради плодородната си земя и мекия си и здрав климат. Там нема нужда от тор и други подобрения; там се добиват чудесни жетви само с оран и хажрлане на семе; там пампасите (широки ливади) дават храна на безброй стада; говеда и овце. Аргентина се управлява по конституция от 1853 г. и има две камари. Около 100,000 души италианци, френци и испанци идват всяка година в Буенос-Айрес. И другите испански републики, акъ и не толкоз благодатни, привличат чужденци. Произведените продукти, — особено: кафе, какао, памук, кинкина, кожи, жита и минни произведения, — се изпращат във всички европейски пазарища, в Европа им дава манифактурни предмети. В тези испански републики богатството достигна до такова размери, че бюджетите им вече се сключват с излишци, когато по-рано те не можеха да плащат дори лихвите на своите европейски кредитори.

Така че, испанските държавници на Ю. Америка вече встъпиха в култура и вещественно благоденствие, в които те бяха изпреварени само от С. Америка.

Единствената държава в Ю. Америка, която не принадлежеше на испанците — **Бразилия** — стана независима в същото време, когато и испанските колонии. Тя беше португалска колония. В 1808 г. по време на френското нашествие, тук се оттегли португалската царска челяд, които остана там и след реставрацията. Недоизолни да бъдат управлявани от суверен живеещ вън от държавата, португалците се разбунтуваха в 1820. Краля се върна в Лисабон, а остави сина си Дон Педро за регент в Бразилия. Португалските кортеси поискаха щото Педро да се върне веднага в Португалия, но той свика народно учредително събрание, което прогласи Бразилия за независима, а себе си за император (1822). Португалската флота беше изгонена и Бразилия стана монархия по типа на Франция и Англия, с 2 камари: на депутатите и сенат.

За жалост, и Бразилия даде място на ижрвови междуособици, както Аргентина. Едва към 1863 г. войните преста-

наха, без да престанат партийните ежби и борби. В 1880 г. борбата между консерватори и либерали дохара до ревизия на конституцията в либерален смисъл. По-късно, в 1889 г., републиканската партия, която беше се засилила достатъчно, свали императорското правителство и прогласи република. Бразилия е сега федеративна република с 20 щати и един окръг, и се управлява по конституция от 1891 г., която дава законодателната власт на един Сенат (по 3 от щат) и Камара на депутати (212 членове избирани за три години). Бразилия има за столица Рио-де-Жанейро (1,200,000) и се простира на дълж по коритото на Амазонската река, между Гвиана и Уругвай. Голямата ѝ част е пуста и необитаема от европейци, поради блатистите си джбравя. Изтокът е обитаем, но богат е северът, дето сж големите плантации на кафе и тютюн, обработвани от негрите. Югът напомня Аргентина и затова в последньо време привлича много европейски колонисти.

В наше време смутовете в Латинска Америка почват да престават, поне в Аргентина, Чили и Мексико.

Аргентина се развива чудесно. Нейната територия, 5 пъти по-голяма от Франция, имаше в 70-те г. 2 мил. жители, сега—около 7 мил. Столицата ѝ Буенос-Айрес в 40 години от 290,000 достигна 1,300,000 жители. Тя доставя пжван материи: жито, вълна, месо на цял свят за около 1 1/2 милиард франка.

Бразилия, която се превърна след революцията от 1889 в република и която има територия почти колкото цяла Европа, в население само 21 мил., има голямо бъдаще. Тя дава на света кафе и каучук. Нейната конституция е демократическа и дава широки права на С. Щ. и тази страна.

Чили също така е малко населена, но богата с мед, йод, боракс и каменни въглища. Голяма колкото Скандинавските страни, тя има голямо индустриално бъдаще.

Мексико, след половин век анархия вътрешни и външни войни, ръководена от Порфирио Диас (1877—1911) е най-важната от джржавите в Америка. Имайки два милиона кв. км. пространство, населението ѝ е 15 мил. Има минни за злато. Земеделнието ѝ конкурира с всички на света.

С. А. Щ. имат стремеж да турнат ръка на цяла Америка. По този начин, системата на Монро, с девиза „Америка на американците“, като че се обръща в формулата „Америка на янките (т. е. жителите на С. А. Щ.)“. Джржавни мъже проповядват върховенството на С. А. Щ. в цяла Америка. Америка трябва да си бъде сама за себе си, никой да не ѝ се бърва, но под върховенството на С. А. Щ. Малките латински републики не се поддават, поне до сега. Те се стаят здравата и смятат да водят незачисима политика и в бъдаще.

Стремежите на Европа към ширене.

§ 44. Началото на разделянето на Азия*).

Разгледахме вече ширенето на Европа чрез колонизация и емиграция в северна и южна Америка. Като видя, че не остава какво повече да вземе от Америка, Европа обърна погледа си към така наречения Чер континент (Африка), а също и към Азия и Австралия.

Азия много отдавна е привличала вниманието на европейците. Към Мала-Азия в средните векове бяха отправени нейните кръстоносни походи. По-късно, англичаните и французите отправиха очи на Индустан и Индокитай.

При все че в Азия населението, особено в някои земи, е извънредно голямо и няма никаква възможност за нови заселвания там, европейските държави, в увличанията си към една колониална политика и към едно разширение, се устремиха и към речните долини на Ганг и Ян-Тзи, или към японските острови, които по пълнота на населението си не отстъпват на европейските страни, даже ги превъзходат. Така напр., 46 милионния народ на Япония има за разработване само около 16 милиона акри земя, т. е. колкото Ирландия с население 5 милиона. А главното е в Азия редица големи народности, с староарем.на култура и с съзнание на своята самобитност, се изправят пред настъпващите европейски колонизационни чети и търговски компании. Даже Германия, която беше прогласила чрез устата на своята дипломация че не мисли за колонии, попълна към Азия и Африка, дето до посл. дната световна война намери точки за окупация и промишлено влияние. Англичаните се настаниха постепенно в Индустан, от дето посегнаха на Тибет, който влезе в китайската Империя. Изглежда като че ли европейските велики държави се стремят да си разделят цяла Азия. Конкуренцията е голяма и тя отива до там, че може да извика сблъсквания между разни европейски сили, без да се говори за евентуалното въстание и колосален отпор на азиатските населения, който е в състояние да удиви цял свят с своята кръвопролитност и с жълтата опасност против цяла Европа.

Вследствие на своята разчезитаност и техническа неподготвеност, азиатските туземци при настъпването на европейците отстъпваха и се подчиняваха. Но това не беше за дълго. Скоро между тях се появиха национални движения и обединение на жълтите народности за запазване своите земи.

* ЛИТЕРАТУРА: Seignobos, Hist. de la civ. chap. XV. Les peuples européens hors d'Europe; — Mallet et Grillet, Le XIXe s. Chap. XXII, XXIII. Les puissances européennes en Amérique et en Asie; Driault et Monod, а същ. L. IV. — Н. Каръевъ, Подв. ист. (5. прел.) L. VII.

Три главни европейски сили сж, които проникваат по-особено в Азия: Русия иде от север и запад, (от Сибир, който завоева в XVI в., и от Кавказ, който превзе между 1709—1858 г.), Англия иде от юг, почвайки от Бенгалия в 1757. Франция се появи най-късно и се настани в югоизток — в Индокитай, в 1862 г.

Особенно бързо се развиха колониалните придобивки на Франция и Англия. Франция почна така: императора на Аннам допусна да заколят няколко френски миссионери и за откуп беше принуден да даде три провинции, наречени френска Кохинкина, която порасна в 1867 г. с нови три провинции и има днес 2 милиона жители. Земята е богата особено с ориз, и годишната търговия вжзлата на 123 милиона франка. В 1863 г. Франция настани своя протекторат върху малкото кралство на Камбодж, а след войната в Тонкин—и върху самата империя на Аннам (1883). Тонкин от 1882 г. се управлява от французини. По този начин Франция завзе постепенно целия източен Индокитай.

Англия изпревари да вземе запада на Индокитай, дето Бирмания стана английско владение, така че Сямската империя дели сега Франция от Англия. Но важните завоевания на Англия станаха в Индия, от Хималая до остров Цейлон, дето има повече от 260 милиона жители. Работата се почна сжасем по търговски. Имаше една английска компания наречена индийска. Тя се настани в пристанищата, проникна в вътрешностите, и за един век (1757—1857) отне от местните древни военни деспоти цялата държавя, като я управляваше без да се допитва до туземците. В 1860 г. избухна вжзстанието на сипазите и английското правителство се възползува от това да вземе мястото на компанията и да почне да управлява богатата индийска държавя по своему, в всеки случай мирно. Известно благоденствие настана. Индийците по вяра и пръва се различават от англичаните, но на север живеят брахманите, една висша раса, които сж арийци, както и европейците. От 1896 г. в училищата се преподава наред с английския език и местния, който произлиза от санскритския.

Суезният канал от една страна и бързите телеграфни съобщения от друга развиха и ускориха отношенията между Индия и Англия. Търговията стана изажиредно голяма и доходна за английските капитали. Индия се развива стопански, културно и научно. Индийци вече участвуват във върховното сжидлище на Калкута.

Русия почна своето проникване в Азия откъм Сибир, област, която и сега няма по вече от 5 мил. жители, въпреки грамадното си пространство (12 мил. кв. км.) и безкрайните си естествени богатства в минни и гори. Русия дири топло море,

излез в широкия океан. По пътя си тя всякога се натъква на големи спънки. Сега тя се среща с замръзналите пустини на Монголия. В 1858 г. тя придоби Амурската област, голяма колкото Франция, а от няколко години се опътва край Китай. Откъм Кавказ, по пътя си тя досегна Персия и мина към Туркестан. Жителите на Т., повечето конници, се хранят от плячка и скотовъдство. Плячката те вземат от съседни е перси. Голями бяха мъжнотните за да вземе Русия Туркестан откъм Хива (1841) затова тя удари откъм Каспийско море. Построен се железница от Каспийското море до Черното — между Баку и Потн. Мъжнотните не спираха руското нашествие. Откач в 1847 си подчини киргизите. Русия завоява Туркестан в боеве (1864-1881) г. Отнакън все така към юг, Русия се доближи до английските владения в Индия. Англичаните се стреснаха. Този страх от Русия и от нейното паклене все към Индия, още от 1834 г. кара англичаните да се боат. Англия противопостави против Русия Афганистан, воинствените племена на който обитават северна Хималая и могат да пазят преддверията на Индия. От своя страна Русия подири в Персия съюз, неприятен на авансите.

По този начин се пръча още незавършеното и тайно, а много пакти и явно съперничество между Великобритания и Русия. Руското правителство нахара персийския шах да вземе Херат — англичаните го отбиха. Английското правителство използва известни препирни за наследство, за да окупира с война Афганистан, но фанатичите туземци-мюсюлмани изклаха тази войска в 1842 г. Една втора война и второ изклаване на англичаните стана през 1878-1879, но Англия пак продължава да се отнася с авансите като със съюзници. Туркмените от Мърв 1884 г. припознаха аладичеството на царя. След това, между руските поданици и афганистанците се почнаха препирни за граници. За избягване на война двете правителства — руско и английско — чрез комисии направиха разграничаване на местата.

С това не се завършва никак нито стремениа на Русия, нито страха на Англия от ширенето на пакрвата. Историята на Европа от края на XIX в. и от началото на XX в., между другите сили и важни фактори, се развива под влиянието на туй съперничество, в което си препитат и други не по-маловажни съревнования между великите държави на света.

63,64

§ 45. Япония и Китай.

До половината на миналия век Япония прекарваше епоха, която напомня средните векове в Европа. Страната беше разделена на няколко области, в които началниците бяха почти независими от главата на светската власт — глогуна, който от своя страна беше отстранил духовния

владика — микадо, подобен на папата. Живота беше крайно тежък: самураите (рицарите), живееха от тежоби и ангарии на своите подчинени селяни. Значителна работа на корпорации (еснафи) в които не можеше да влезе никой извън. В половината на XIX в. по грамадия воден път на Тихия Океан се появи едно силно движение. То беше извикано от бързото развиване на американския запад и от силното разработване на калифорнийските и австралийски рудници. В туй време, когато към бреговете на Източна Азия, към Япония, Китай и Индо-Китай се движеха американски стоки, от там пък към Америка потеглиха работници от жълта раса, китайци и японци, принудени да дирят прехрана, каквато не намираха в техните страни поради теснотата и гъстотата на населението. Към времето на Кримската война, русите и англичаните поискаха от Япония да открие пристанищата и земята си за чужденците. Към това искане се присъедини и Америка.

Възраждането на Япония се почва с появяването на онези интелигентни самураи, които подадоха ръка на Микадо. Към тях се присъединиха и привържениците на европейската култура. Оцрян върху тях, Микадо 25 години пронарва реформирането на страната. В 1876 г. Микадо Муцу-Хито, с помощта на южно-японските князе, вжоржжени по европейски, разби войските на Шогуна, превзе столицата му Токио и сам се превърна от духовен в светски самодържец. Същата година той откри Япония за европейци и американци, като почна да приема посланиците на чуждите държави. Той унищожи привилегиите на селските и извърши реформа, която напояна освобождението на селяните в Европа, отмени запрещенията за свободната търговия и занитие, унищожи еснафите и въведе всеобщата военна повинност. Особно внимание се обръна на постръйката на железници, развитието на промишлеността и търговията. От 30-на години насам Япония се появи на азиатските пазари със своите фабрични произведения, особно в Корея и Китай.

Духовната култура на Япония се повдигна с основаването на университети по европейски тип. Освен това, млади японци заминаха за Европа и Америка да учат знания и техника. В последната четвърт на XIX в. печата също така се издигна на голяма висота. В 1889 г. Муцу-Хито, който видя държавата си от феодална да се обръща в абсолютна монархия, сам въведе Конституция и събра първото японско Народно Събрание. Конституцията е малко оригинална. Микадо си остава „самодържавец“, президентството е длъжно да дава отчет за управлението си в Камарата, да ѝ представя бюджет и законопроекти и да отговаря на запитвания, обаче Микадо по свое усмотрение, независимо от партиите, назначава министри и свиква и разтуря Парламента. Народ-

ното представителство е ограничено от една Горня Камара, в която участвуват членове от императорската челяд и лица назначени от Микадо.

От края на XIX в. Япония се появи като завоевателна и колониална държава. Погледите се обърнаха към островите и бреговете на източна Азия — Формоза и Корейския Полуостров. Корейците, около 6 милиона, не можеха да се съпротивляват на един отлично въоръжен противник. Японците отиваха по-нататък и искаха да си обезпечат и тила на Корея чрез достъп в Манджурия и запад Ничиян. От това поведе за война с Китай (1895), в която Япония разби китайските войски и завладеа Порт-Артур. Това обстоятелство обезпокои европейските държави, заинтересовани в Китай.

Опирайки се на Германия и Франция, Русия поиска от Япония да повърне Порт-Артур обратно на Китай, а след това го взе под наем от Китай за 99 години, като в същото време зае с войски Манджурия (1900). Вследствие на това, японците погледнаха на Русия като на най-голям противник на техната завоевателна политика. Заготи се Япония всъщност за война против Русия и приготви за това огромна флота.

Злочеста излезе за Русия руско-японската война, която се почна в 1904 год. Японските войски бяха руските в южна Манджурия и към север и втори път прелетяха Порт-Артур. Русия трябваше да направи мир и тажи се сключи с договор в Портсмут (1905 г.) с помощта на Съединените Щати. Според този мир, Япония удвои територията си, като си присъедини Корея, Южна Манджурия с Лизо-Тунгския Полуостров и Порт-Артур и южната половина на Сахалин. От този момент Япония се изправи като една силна държава и за нея почнаха да държат сметка и в Европа, като за една велика и културна сила. Англия сключи с нея договор за уреждане своите азиатски и междудържавни отношения. Това обаче, което е още по-важно за света, е че Япония, още повече порастнала в последната световна война, сега изглежда да бъде една голема съперница в Азия на Русия, па и на Англия, а може би и на С. Америка.

Пробуждането и величието на Япония извика съзнанието у няколко от азиатските народи, принадлежащи към жълтата раса: китайците, индийците, аннамците и малайците. Тъй като най-многобройни сж принадлежащите към жълтата раса народи го отдавна се заговори за жълтата опасност.

Държавата, която може в един даден момент наистина да представи, даже само от себе си, една грамадна опасност за Европа, това е най-старата държава в света — колосалния Китай^{*)}, които има население около 350 милиона и територия повече от цяла Европа. Китайците наричат империята си небесна и са народ хитър, работлив и несравним в из-

*) Империята на Китай почва около 3000 год. преди Христа.

куството да живеят мнозина в малко место. Земята е разработена грижливо и с ржка. Китай прилича на една голяма градина. Индустрията му надминаваше тази на западна Европа до откриването на машините. Градовете са много и многолюдни. Мандарините които управляват, са учени хора, които смятават 3000 годишната култура на своето отечество. Китайците се отнесоха, обаче, с недоверие към европейската култура, защото видяха в нея лошавата страна: европейците търгуваат с оржие за убиване и опиум (афион) за тровене. В 1839 г. две хиляди каси с опиум, продадени от английски търговци, бяха хвърлени в морето. От тук една война, която се свърши с принудата Китай да отвори няколко пристанища за европейската търговия. У китайците е развито чувството на челяд и култа на дедите.

В ново време Китай, върви по пътя на Япония. И тук има привърженици на старията, а също и прогресисти — привърженици на европейската просвета и техника. Китайците се учат от живия пример на Япония. Много китайци и даже китайки са отишли да се учат в Япония и в Европа. Има обаче една разлика между политическо-културното развитие на Китай и онова на Япония. В Китай царуваше династията на северната народност, манджурите, която е завоєвала страната от 200 години насам. В Япония движението стана в полза на Микадо, а в Китай — против императорите. Южните провинции, околото 22, дълго време се бориха против Пекинг, столицата на императора. След повече от една 10-годишна война, революционерите, имащи на чело Сун-Ят-Сен и големи средства, заети от Америка, а също и добро европейско вкоръжение, свалиха императора от престола (1912 год.) От тогава Китай е република с Парламент.

5 46. Разделянето на Африка и Океания между европейците.

Европейските държави, движени от скобращения на необходимост за пазари на фабричните си произведения и др., не оставиха на мира и черния континент. След Азия, погледите бяха обвърнати към Африка. На юг, в Африка, живеяха бури — (т. е. селани) холандски колонисти, и малко френци — заемащи Трансваал и Оранжев, и образуващи две републики. Между бурите и Англия настанаха постепенно обтегнати отношения. Може да се каже, войната в южна Африка (1899 г.) беше типичен израз на английски империализъм, който произлизаше от световните, търговски и промишлени интереси на Великобритания.

Англичаните се разширяват в Африка по два пътя: от север — по нилската долина, от юг — из Капската област. В края на XIX стол. в Южна Африка се откриха златни и елмазени рудници, които привлякоха европейски и азиатски работници. Независимите бури почувствуваха едно раздвижване и се сблизиха с своите съотечественици холандци в Кап-

ската област. Така те искаха да запазят своята самостоятелност. Английското правителство обаче изе страната на уйтлендерите, т. е. — на онези, повечето английски, колонисти, които се явиха на работа в новите рудници. Това беше първият знак за остри отношения. Управителя на Калската област, Сесил Родс, богатият и стопанин на елмазни рудници, скрои един план за политическо и стопанско завладяване на цяла Южна Африка. Войната избухна щом се проектира от Англия грамадната железница от Кал до Египет. За да бждат сломени малобройните бури, трябваше да им се противопостави една английска армия от 200,000 души. Втората половина на XIX в. не знае друга по-несправедлива война и потъпкване правата на един народ, който се бори за своето съществуване и свобода. Великобритания ажтжржествува, но едва ли може да се каже, че правдата беше на нейна страна.

Велика Британия има владения (dominions) и в Австралия, от които някои се ползват с самоуправление. Австралия, както Канада, има известна независимост. На двете бурски републики, присъединени към Калската област, също така се даде конституционно парламентарно управление, а в това време Индия, с 316 милиона население, живуща на 4.844.000 кв. километри, се управлява бюрократически, без участие на местното население.

Вжобще, Англия сполучи, след отделянето на Съединените Щати, да си създаде важни и доходни владения, които могат да се наредят в четири групи: севера на Америка (Канада), завоеван от Франция; юга на Африка, завоеван от Холандия; големите острови на Океания, окупирани постепенно; и Индия, спечелена от така наречената Индийска Компания. Това всичко прави около 280 милиона жители, обитаващи 27 милиона кв. километри.

Всяка английска колония има своя конституция, прилична на английската, с горни и долни камари. Членовете на последната се назначават от краля, както английските лордове. Нейн главен управител, представляващ централната власт, се назначава от краля. Той избира министрите си, които са отговорни пред краля. Почти всяка колония има своя армия.

Освен завоевателните стремежи или империализма на американските Съединени Щати и на Англия, и другите велики европейски държави подиряха своя дял и посегнаха към Африка, Азия, Тихоокеанските колонии, за да дият пазари и колонизационни точки. И Франция не спираше своята степна политика. Тя измени само театра на своите завоевания, като остави на Англия широко поле на действие в Америка, а сама се опита да се закрепни и разшири в Азия и Африка. През XIX в. Франция няколко пъти се би за Алжир и Тунис и най-после наложи владичество си както в тях, така и в Мароко. Тя държи в Африка западния Судан, част от централния и от Конго.

Германия, в края на века, след своето обединение, се впусна в колониални зазевания и завзе области в 4-те крайморски места на Африка (а именно: Того, Камерун, Африканския юго-запад, Германска източна Африка) и няколко острова в Тихия Океан.

По този начин Африка почти е разделена между Англия, Франция и Германия. Само средата ѝ остава: някъде — в ръцете на диви независими племена, а някъде — неиздирена, или пусти области. В централна Африка беше основана, от една международна компания, държава — Конго. Тя беше поставена под покровителството на белгийския крал и сега се управлява от белгийски управител. Конго има около 15 мил. местни жители на 2.365.000 квадратни километра.

Както Африка, и — Океания сега цяла е разделена между Съединените Щати, Англия, Франция и Германия. Така последната обаче изгуби всичките си колонии по време на световната война.

Австралия е най-големия остров в Океания. Заселването на Австралия с европейци ставаше бавно, но в 1829 год. тя стана цяла английска колония. Този малък континент от 7 $\frac{1}{2}$ мил. кв. км., отстранен от пълтищата на света, беше обитаван от племена негри, най-назаднали в човечеството и не представляваше лаком кът за колонизиране. Англия най-напред пращаше там своите осъдени на заточение. Но доброто качество на овце и златните и други минни сноро привлякоха англичаните и сега Австралия има около 4 мил. жители. Емиграцията е почти английска. Местни жители има хиляди и те се израждат, сжсипвани от алкохолизма. Преселенците живеят в градовете. До 1855 г. колонията се управляваха от английски чиновници, но оттогаз те имат автономия. Всяка колония има своя Парламент и управител — нещо като председател на републиката. По-късно, 6-те колонии се сбраха в една Федерация и сега те сжставляват Австралийски Съединени Щати (1901). Те имат парламент с две камари и министри, изходящи из множеството. Глашният управител — един за целия сжюз — се назначава от английския Крал.

Не далеч от Австралия е Нова-Зеландия, отделена с море около 500 левги. Нова-Зеландия има сжщо автономия, парламент, министерство и главен управител. И тук населението е английско 1 милион. Местни жители има 40.000.

Законодателството в Австралия и Нова-Зеландия е забележително по демократичността си и по стремежа си към социализъм. Без традиции, преселенците, големият брой работници, са заловили властта в парламента. Тук първи път жените сж получили право на гласуване. В социалното законодателство тука има голямо развитие: земеделски закони, професионален данък, задължителен посреднически сжд при стачки и пр.

Съдържание:

Увод.

Стр.

1. Какво нещо е наричан история? — Литература. 3
2. Общ преглед и характеристики на XIX в. 5

Голямата френска революция.

3. Стария ред във Франция. 9
4. Стария ред в другите европ. държави. 14
5. Далечни причини на Революцията. Идейна пропаганда. 16
6. Непосредни причини на френската революция. 21
7. По главни моменти на големата фр. революция. Декларация на правата на човека и гражданина. 22
8. Прогласяване на охридската република. Конвент и терор. 30
9. Директорията. 33
10. Консулството. 37

Първата френска империя.

11. Наполеон Бонапарт император. 39
12. Наполеон в борба с Европа. 43
13. Наполеон в Рус. и Неполуч. Успехи. Характеристики. 48
14. Виенския конгрес и Свещения Сюз. 53
15. Френската революция в Европа. Революц. пропаганда. 58

Епоха на реставрацията.

16. Людовик XVIII и Карл X. 61
17. Юлската революция в 1830 г. 65

Европа след реставрацията.

18. Реакция в европейските държави след 1815 г. 68
19. Англия. Политич. и социално развитие. Ирландския въпрос. 77

Между юлската и февруарската революции.

20. Луи Филип и неговото управление. 84
21. Февруарската революция в 1848 г. 86
22. Втората република и Конституцията от 1848. 89

Европа след 1848.

23. Влияние на февр. револ. върху европ. държави. 92
24. Източния въпрос и Турция в първата половина на XIX в. 96
25. Луи Наполеон император. 100
26. Наполеон III и европейските държави. Войни. 105
27. Европа през 60-те години. 108
28. Френско пруската война. 110
29. Третата френска република от 1870 до световната война. 112
30. Обединението на Германия. 120
31. Вътр. войни на герм. империя след фр. пруската война. 128
32. Обединението на Италия. 133
33. Турците и Изг. въпрос през втората пол. на XIX в. Ханид, цар. 138
34. Поглед върху вътр. жпач. на Русия през XIX век. 141
35. Аи триа след 1848 год. 148
36. Българския въпрос като част от Източния. 154
37. Руско турската война. 156
38. Берл. договор и балканските държавници след него. 159
39. Македонския въпрос. 166

Новия свят.

40. Съединените Щати. 172
41. Международната война в Амер. Съединени Щати. 175
42. Съвременна Северна Америка. 177
43. Централните и южните държави в Амеонка. 180

Отрежките на Европа към ширене.

44. Началото на разделянето на Азия. 184
45. Япония и Китай. 186
46. Разделянето на Африка и Океания между европейците. 189

Цена 36 лева.

Тази книга се продава само в книжарницата на Свободен университет. Също там се намират за продажба помагалата по политическа Економика (проф. Д. Мишайков) и по Нова българска и социална история на България и Балканския Полуостров (проф. В. Н. Златарски).